

આમસ્વરાજના પથિકાને

પ્રવક્તા :

વિનોબાજી

સંપાદક :

હરિવલ્લભ પરીખ

આનંદ નિકેતાન

રંગપુર, (પો. ખાનવડ)

ॐ

ग्रामस्वरराजने पंथे

उगळां वरता

विनोषाना वडाळा वनवासीआने

सत्रेभ अर्पण

— हरिवृद्ध

प्रांगत्रा (सौ. १४),
ता. ६-१२-१९५८,

અનુક્રમણિકા

વિષય	પૃષ્ઠ
૧ આમુખ	
૨ જય આમદાન ! જય જગત !!	... ૧૩
૩ આમદાનથી જ આમસ્વરાજ થશે	... ૨૪
૪ આમદાનથી પ્રેમ અને કરુણા પ્રગટે	... ૨૭
૫ “જીવવું હોય તો ઝડપ કરો”	... ૩૫
૬ આશ્રમજીવનની આધારશિલાઓ	... ૪૫
૭ આમદાન મિમાંસા	... ૫૧
૮ શાંતિસ્થાપના, સ્વામિત્વ, પિસજન અને સર્વોદયપાત્ર	... ૬૫
૯ આમદાન પછી શું ?	... ૭૮
૧૦ વૈષ્ણવવૃત્તિ + વેપારીવૃત્તિ = આમદાન	.. ૮૫
૧૧ વિકાસ એ જ સર્વશ્રેષ્ઠ મૂલ્ય	... ૯૦
૧૨ આત્મશક્તિના ભાન વિના આદિવાસીઓનો ઉદ્ધાર અશક્ય	... ૧૧૦
૧૩ આજનો રણછોડ આવતી કાલનો રણજીત બનશે	... ૧૧૫
૧૪ આમજ્ઞાન, વિજ્ઞાન ને સાહિત્યની ત્રિવેણી	... ૧૧૭
૧૫ શિક્ષક : ક્રાન્તિનો અગ્રદૂત	... ૧૨૨
૧૬ અવકાશયુગના ઋષિની આપવાણી	... ૧૩૨
૧૭ વેદમાતાની ગોદમાં વેદવત્સ વિનોબા	.. ૧૩૭
૧૮ સાહિત્યકેના સંમેલનમાં	... ૧૪૩

‘आनंद निकेतन’, रंगपुर आश्रमभां पं. श्री विनोबाबाबू

આ મુ ખ

આ એક યાદગાર પુસ્તક છે. વડોદરા જિલ્લાના વનવાસી પ્રદેશમાં વિનોબાએ પ્રવેશ કર્યો. કાંતિનાં ઘોડાપૂર જેમ આવે છે તેમ લોકશક્તિનાં ઘોડાપૂર ઉપર વિનોબાની શાન્તિમય કાન્તિ યાત્રા શરૂ થઈ. કુદરત કહે મારું કામ ને સપ્ટેમ્બર-ઓક્ટોબરમાં એણે ચોમાસું જમાવી દીધું. ઇન્છનીયરો 'ના' કહે કોન્ટ્રાક્ટરો કહે ૫૦ હજાર રૂપિયામાં ૫૫ ૧૨ ઓક્ટોબર પહેલાં વિનોબા યાત્રા પથ તૈયાર થાય નહીં. રસ્તા હુંગર તોડીને કરવાના હતા. વચ્ચે પડતી નદી અને નાળાંઓ ન.થવાનાં હતાં બધાં કહે આ કામ અસક્ય છે અમારા સાથીઓ છેલ્લા ચાર માસથી ભારે વરસાદમાં ૪-૪ વખત પ્રદેશના ૪૦૦ ગામો ખુંદી ચૂક્યા હતા. હું અવાસમાંથી આવ્યો. સરકારી તંત્રે રસ્તાઓ અંગે ચિંતા પ્રગટ કરી. એમને મન સરકારનો માનીતો મહેમાન આવવાનો હતો અમે વિશ્વાસ સાથે કહ્યું : બધું બરાબર થઈ જશે આ હતી ૨૪મી સપ્ટેમ્બરની એક સાંજ । ૧૮ દિવસમાં ૨૨ માનસ રસ્તો કરવાનો. ૬-૭ માર્ચે તદ્દન નવો હુંગર તોડીને બનાવવાનો એ મોટી નદીઓ અને ૧૮ નાળાં બાંધવાના. કાંઈ શક્તિના જોરે મેં આમ કહ્યું હશે? ભાઈઓ, લોકશક્તિના જોરે. આ જ અમારી પૃંછ છે, આ જ અમારું બળ છે. આ પ્રદેશમાં ૧૦ વર્ષ અમને થયાં. લોકશક્તિને બગાડ અને એનો સંપ્રદ કર્યા સિવાય અમે અહીં બીજું શું કામ કયું છે? આજે એ મૂડીનો ઉપયોગ થયો. જોધેલાં નાળાં રોજ રોજે ભગવાન (વરસાદ) તોડી નાખે. સવારે વાનરમેના (વનવાસીઓ) કામે લાગી જાય. ગજગાહની જેમ છેલ્લે તો

ખે ત્રણ રાત સુદ આશુ. મેણ નદીએ કસોટી કરી. ૪૦ પહા
પૂરીને મોટર બર્થ શકે એટલી પટ્ટી તૈયાર કરી હતી ૧૧-૧૨ તા
ખના વરસાદે એ પટ્ટી ઉપર ૪ ફૂટ પાણી ચડાવી દીધાં. રાત્રી
હુકમ થયો ને જેમ શેતુબંધ બાંધવા માટે જન-જન, પશુ-પશુ
સૌ કાઠ લાગી ગયું, તેમ '૧૨મીની' કાંગા વાદળથેરી રાતે મેણને ના
વનવાસીઓએ એના આજના રામજીને શેતુબંધની યાદ તાજ કરાવી.

યાત્રીદળનો સામાન ઉચકી જતી આમદાની ગામોની વણજાર
જેણે કદી જોઈ હોય, તે કદી એ દરય બૂલી રહે નહીં. પેતાનો સામાન
જેણે આટલા માર્ગલ કદી ઉચક્યો નથી તેવા મોટા ખેડૂતો-મોટી ઉમરના
ખેડૂતો ૨-૨ મણુનો ખાન્ને માથે મૂકી ગાડાજીપર કાદવ 'મુંદના,
દુંગરો ચડના, ૧૪-૧૪ માર્ગલની મજલ વણુથાક્યા રોજ કાપના ૬૫
વર્ગના પદમોતમ અભાએ નો હાક કરી એક દિવસે ડબલ દેરો કરી
૨૮ માર્ગલ સામાન લઈ ગયા, તે કેક વિનોબાને વળાવતાં સુધી રોજ
સામે રહી બુવાનોનો ઉશાલ વધાર્યા.

યાત્રાદળના સરદાર સમા, લાંબા ડગ માંડતા પૂજ્ય રવિશંકર
મહારાજ, એમની પાછળ યાત્રાદળના ૧૦૦ સૈનિકો અને આગળ-
પાછળ ખેત્ર સાર્થે, મહમ પનાં ચાલના ગામદાની ગામોના ગામજનો—
“ગર પે બાંધ કહન વેન તીકેત બિન માંવે પરિણામ રે”-વાળા
આ જમાને જેણે કુશલ વીધના વંશ છે તે કદી નહીં બૂલી શકે,
સમાજોતન. ચરણેમા ગણિદાનું સમપણ કાગ નીકળેલા આ યાત્રિકો
સામાન્ય રાત્રીની અશન દેખાત મના હતા અને એટલે જ નન
મગ્નકે અને આશ્ચર્ય આપે નાનકડાના એમને દરેક વંદન
કરેના હતા.

આમદાની ગામ હરિયાવારના વેચલબાઈએ ધરીબંદ સૌં
'દરિદ્રમરણ' કન્યા. ૧૨મીએ વિનોબાનો મુકામ નારધા હવે

વેચલાભાઈ ને વ્યવસ્થામાં કામ સોંપાયું હતું.. બપોરે ખજાર આવી કે એમનો રૂપ.વરસનો પુત્ર રામશરણ થયો છે, મહદું એની રાહ જાંએ છે. વેચલાભાઈએ જવાબ આપ્યો: “એને તમે બધા મળીને બાળી દેજો. હું આજે નહીં આવું, કામમાં રોકાયેલો છું.”

સવારે આ જ વેચલાભાઈ પાણીના ઘડા સાથે અમને રસ્તામાં મળ્યો. મોટર બિભી રાખી અમે એને પૂછ્યું: “હજી અહીં જ છો ? જલ્દી જાઓ, સામાન ત્યાં પહોંચતો કરવાનો છે.” એના સાર્થીએ જવાબ આપ્યો: “એનો છોકરો કાલે ગુજરી ગયો છે. એની રાખ ટાઢી કરવા જાય છે.”

વેચલાભાઈ વચ્ચે બોલી બિહારો: “ભાઈ, તમે આગળ વધો. હું આ આવ્યો” અમે સૌ ગગગળા થયા. એની કર્તવ્યનિષ્ઠાએ એને સમવ અને સમાધિ મુધી પહોંચાડી દીધો. આ સંગ સાંભળી “બાબા”એ તીલક મહારાજનો દાખલો કહી સંભળાવ્યો: લોકમાન્ય અમલેખ લખતા હતા ત્યારે ડોક્ટરે કહ્યું કે, “તમારો પુત્ર આવ્યો. મળવું હોય તો ચાલો “તીલક મહારાજે કહ્યું લેખ પૂરો કરીને જ આવીશ. હાલુ નિયમિત જવું જોઈએ.”

સુદામા અને શમરીઓ રોટલાના ટોપલા ભરીભરીને ગજલાવાંટ તરફ જતાં હતાં સાથીઓએ પૂછ્યું: “આ ક્યાં જાય છે ?” જવાબ મળ્યો: “બાબાજીના સાથીઓને જમાડવા ગજલાવાંટ મઠાઈના તાગ્ન રોટલા લઈને જઈએ છીએ ૧૦૦૦ માણસોને ગામેશામના તાગ્ન રોટલાથી જમાડવા કામકે કહ્યું: “... .. ને વિકેન્દ્રત રસોઈ રચના રચાઈ હૈ !”

“પ્રેમ એ પથર બી ના પિધલે, તો કરુણા કી રહી કદાની ક્યા ?” — કવિએ આમાં કરુણાની મહિમા બે લીંડીમાં વ્યક્ત કરી છે.

અમલદારોને અને પ્રધાનોને બાબાએ કહ્યું : “એક બાબુથી વિશાળ માનવસમાજનો વિચાર, અખિલ માતૃવ ! અને બીજી બાબુથી મારું ગામડું—આમ ચિંતન ચાલવું જોઈએ, એ અને વચ્ચેની મર્યાદાઓ, પડદાઓ અને ॥ પગથિયાંઓ તૃટ્વાં જોઈએ, એવો યુગ બહુ જલેરથી આવી રહ્યો છે, આજે, નથી તો આવતી કાલે આવશે હા, આજ, અને કાલ વચ્ચેનું અંતર ચોનીસ કલાકનું હોય કે બે વર્ષનું હોય, પણ બહુ દૂર નથી. આજે કુતરા પણ ૫૦૦ માઇલ જાય છે ત્યારે માનવજાતિનો કેટલો વિકાસ થયો છે તે સમજવું જોઈએ ભક્તિમાર્ગ મા જેમ ભક્ત અને ભગવાન વચ્ચે પંથ, મંદિર, ધર્મ, ગુરુ, મંત્ર, જાત્ર કશું નથી, રહેતું, તેમ સામ અને વિશ્વ વચ્ચે કોઈ મારફત ન જોઈએ ગામનો સીધો સંબંધ પોતાની સરકાર સાથે, હોય વચ્ચે પ્રાતઃઓર્ણસર, કલેક્ટર વગેરે મારફત શા માટે જોઈએ ?

વિચારથી જય જગત અને આચારથી, જય ગ્રામદાન — એમ થવું જોઈએ એક ભાઈએ મને પૂછ્યું કે તમે આખી દુનિયાનું કામ કરો છો તો પછી બીજા દેશોમાં કામ નથી જતા ? મેં કહ્યું : (બાબાએ કહ્યું) હિંદુસ્તાનમાં કરવા જેવું કામ ઓછામાં, એટલું થાય તો જવાપણું ન રહે અને છતાં, જવું, પડે તો વાધો નથી મારે, હું ‘જય જગત’ સાથે ‘જય ગ્રામદાન’ કહું છું. આમ થાય તો, “પણિત નેહરુ પછી કોણ ?” — એવો નબળો, નિષ્પ્રાણ અને નરધંકર ૩૪ પુછાય, નહીં. ભારત જેવા દેશને એવો પ્રશ્ન શોભે નહીં, આજે એના પ્રશ્ન થાય છે કારણ કે આપણે વિચાર કરવાની શક્તિ કેળવી નથી, વિચાર કરવાનું મંત્રાને (પ્રધાનોને) સોંપ્યું છે અને મંત્રીને વિચાર કરવાની પુરસદ નથી, એક મંત્રાને મેં પૂછ્યું કે, ‘તમે હોળીમાં માનો છો ? તેમાં શું બાળો છો ? એમણે કહ્યું કે, ‘લાકડાં’ મેં કહ્યું કે, ‘તમે રેકડ’ જ (શકલો) બાળો ને ! ૨૬ મી ડિસેમ્બર, સુધીમાં, જેનો નિકાલ થયો, તેનો, યથો બાકીની હોળી કરો માણસની આસક્તિને બાળી મકની એ જ હોળીનો,

ઉદ્દેશ છે ને ?' પણ રેકર્ડની જરૂરિયાત એટલે રહે છે કે આપણે વિદેશીત રચના કરતા નથી જો આપણે ૨,૦૦૦ નું એક એકમ કરીને, એમને આવશ્યક એવાં બધાં સાધનો સોંપીએ, તો વચલી રચના ભાંગી જશે અને એક બાબુ ગામડું અને બીજી બાબુ વિશ્વ રહેશે આ વિચાર અધરો છે પણ એને ટાળી શકીએ તેમ નથી. આપણે નાનકડી આસક્તિ ઊભી કરીને આપણી જાતને બાળી દેશું નો હિંદુસ્તાન આગળ વધવાનું નથી, તેમ જ ટકવાનું (પણ) નથી. માટે આપણે વિદેશીત, સ્વયંપૂર્ણ, વિશ્વસહકારી સમાજ-યોજના કરવી પડશે."

શિક્ષકોને બાબાએ કહ્યું: "આજે સમાજમાં જે આત્મજ્ઞાન, વિજ્ઞાન અને સાહિત્ય છે તે ત્રણેયનું ઊંડું અધ્યયન કરીને, એને વધારવાનું કામ કરવું તે શિક્ષકનું કર્તવ્ય છે. આમ, શિક્ષકનું કામ સ્વચ્છિદાનંદનું છે. આવું મહત્વનું ને આકર્ષક કામ મેં તમને બનાવ્યું પણ તમે કહેશો કે અમને પગાર તો પૂરતો મળતો નથી. હું તમને ઉપાય તરોડે સરકારમાંથી મુક્ત થવાનું જ સૂચવી શકું. આજે તો તમને સરકાર ઉપરથી આદેશ મોકલે છે કે સાત કલાક શુજરાતી શીખવો અને નવ કલાક અંગ્રેજી શીખવો અને એ બ્રહ્મસિંધિન આધાર પર તમારે ભણાવવાનું! આમ, શિક્ષક નોકર બની જાય છે. પરંતુ જો શિક્ષક ગ્રામદાની ગામમાં બેસે અને સરકાર-નિરપેક્ષ શિક્ષણ યોજના કરે, સમાજને દોરવણી આપે, તો એનો સંસાર તો નહારે જ અને પગારની ચિંતા કરવાની નહીં રહે ઉપરાંત એની સ્વતંત્ર કીર્તિન પણ થશે."

રાજનૈતિક પક્ષોને બાબાએ શાંતિસૈનિકનો વિચાર સમજાવતાં કહ્યું: "કેટલાકને પક્ષમુક્તિની મારી શરત આકરી લાગે છે. આપણે અહિંસાની સેનાની વાત છોડીને હિંસાની જ સેનાની વાત લઈએ તો

પણ એ પદ્મમુક્ત જ હોવી જોઈએ, એ સર્વમાન્ય છે. હિંસાની સેના માટે આવી શરત હોય તો અહિંસાની સેના માટે એ અત્યંત જરૂરી છે. શાંતિમેનાની પદ્મમુક્તિની શરતને પક્ષરહિત રાજકારણ અંગેના મારા વિચારોની સાથે કશી લેવા-દેવા નથી આજે થતી અશાંતિ મોટે ભાગે તો પક્ષને માટે જ હોય છે; અને બીજાં કોઈ કારણસર અશાંતિ થઈ તો પણ પક્ષો એનો ઉપયોગ કરે છે. આવી સ્થિતિમાં શાંતિસૈનિક કોઈ પણ પક્ષનો હોય તો એની અસર સમાજ ઉપર પડે નહીં અને સમાજ એના પ્રત્યે સમાદરપૂર્વક જોઈ શકે નહીં. માટે હું પદ્મમુક્તિની વાતો કરું છું.”

યુવાનોને બાબાએ આદેશ આપ્યો કે : “વડોદરા જિલ્લા પાસે મેં અઢીસો શાંતિસૈનિક માગ્યા એ અંગે એક લાઈએ પ્રશ્ન કર્યો કે, ‘૨૫૦ તો ઠીક, પણ અગિયાર તાલુકા માટે ૧૧ શાંતિ-સૈનિકો મળી જાય તો પણ પૂરતું છે.’ મેં કહ્યું (બાબાએ કહ્યું) કે, ‘ઉપરથી જોશો તો એવું જ દેખાશે. વ્યક્તમાં બહુ આવું જ દેખાય પણ જે અવ્યક્ત શક્તિઓ કામ કરી રહી છે એના ઉપર ધ્યાન આપશો તો જણાશે કે, અવ્યક્ત શક્તિઓ માણસને પ્રેરણા આપી રહી છે, આગળ ધકેલી રહી છે એટલા માટે મને વિશ્વાસ છે કે વડોદરા પાસેથી મેં જે ૨૫૦ શાંતિસૈનિકો માગ્યા છે, એના બદલે મને ૫૦૦ મળશે ૫૦૦ માગત તો ૧૦૦૦ મળત.’ આમ આશા તો પોતાની શક્તિ પ્રમાણે આપણે કરીએ છીએ પણ જે પરમેશ્વરની શક્તિને ધ્યાનમાં લઈને કામ કરીએ, તો સફળતા જરૂર મળે વિશ્વાસ રાખો કે, જે મારા જેવા વૃદ્ધને નિરંતર ફરતો રહેવાની પ્રેરણા આપી રહ્યો ટં તે શું નવજુવાનોને શાંતિથી બેસી રહેવા દેશે ?”

છેલ્લે, રજોલી મુદ્રાએ, બાબાએ આજના ભયંકર સ્વરૂપની અલખંદરકારી પ્રસ્તાવના રજૂ કરતાં કહ્યું : “હું ખાસ કરીને વડોદરાના લાઈઓ માટે કહું છું કે તમે, હું અને બીજા બધા લોકો એક

શક્તિના હાથનાં ઝોળર છીએ. આપણે જો એવો અનુભવ કરવા લાગીએ કે, આપણે કામ આપણા માટે નથી કરતા, પણ એક કાળ-શક્તિ આપણી પાસે કરાવી રહી છે, તો આપણને યથાર્થ જ્ઞાન લાધશે. જેમ બાલ-કૃષ્ણ હોય છે તેમ કાલ-કૃષ્ણ પણ હોય છે. ગીતામાં કહ્યું છે: “કલોસ્મિ લોકક્ષયકૃત્ પ્રવૃદ્ધઃ”-અર્થાત્ લોક-ક્ષયનું (પ્રલયનું) કામ કરવા હું કાળ-રૂપમાં પ્રગટ થાઉં છું. આ દર્શન ભયંકર અને પ્રલયકારી જ લાગે છે લગભગ એવું જ દર્શન આજે વિજ્ઞાનયુગમાં કાળ-કૃષ્ણ દેખાડી રહ્યો છે. આનાથી માણસનો ઉત્ક્રેદ જ થશે, નેવો આભાસ થવા લાગ્યો છે આવી રીતે જોડે આપણી સામે સંહારક રૂપ પ્રગટ થયું છે, છતાં એ સંહારક રૂપ નથી, પણ એક મોટા અભયંકર રૂપની પ્રસ્તાવના છે. આજે દુનિયામાં જે ભયંકર રૂપ પ્રગટ થઈ રહ્યું છે તે આવવાવાળા કલ્યાણકારી યુગની પ્રસ્તાવના છે. જેમ પ્રસવ-વેદના પછી મહાન નિમિત્તિ (નવસર્જન) થાય છે,—જેનો માતાઓને અનુભવ થતો હોય છે,—એવો જ પ્રસવ-વેદનાનો અનુભવ આજે વિશ્વને થઈ રહ્યો છે.”

વનવાસીઓને, જમીનદારોને, બાપારીઓને, અમલદારોને, સમાજ-સેવકોને, શિક્ષકોને, સાહિત્યકારોને, શહેરવાસીઓને, પૈદિકોને, વિદ્યાર્થીઓને અને રાજકારણીઓને બાર દિવસમાં બાપાએ બધાને બધું દલી દીધું.

વડોદરામાં જ્યાં વિનોબાનો બાલકાળ વીત્યો છે, જ્યાંથી વિનોબાએ નવજીવનની પ્રેરણાઓ શરૂ કરી, તે વડોદરા પાસે એમને વધારે અપેક્ષા રાખવાનો હક છે. આમ તો આખા દેશ પાસે એમને અપેક્ષા રાખવાનો સરખો હક છે. હવે દેશનો કયો ભાગ બાકી છે જે જ્યાં વિનોબાનાં પગલાં ન પડ્યાં હોય? એમની વાનર-સેના જ્યાં રામજીનો સંદેશો ન લઈ ગઈ હોય?

‘શ્રામદાન’ એ દેશના સરક્ષણ માટેની એકમાત્ર સફળ યોજના છે. સર્વોદયપાત્ર દ્વારા લોકસંમતિથી શાંતિનિર્માણની સેવાઓની શરૂ

કરીને; વિનોઆ-ભારતની ભૂમિ-ઉપર અહિંસક ક્રાન્તિને આધાર આપવા
 માંગ્યો છે. આખી દુનિયામાં અને પાસપડોસમાં સર્વત્ર ત્યારે લશ્કર-
 વાદના ઝોળા-ઊતરી રહ્યા છે, ત્યારે લશ્કરમુક્ત લોકશાહીનો અવિરત
 જાપ-અજાપનો જાપ જાપતા 'વિનોઆ' અહીં આપણને જોવા મળે છે.
 પણ આપણને એના નિદલમાં ધધકતી આગની એક ચિનગારી જો આપે,
 તો આપણે 'માણસ'ની જાળી જાળએ.

માણસો મળીને 'માણસાર્થ'નો વિકાસ કરી શકે. માણસાર્થનો
 નાનો સરખો દીવો પણ કેટલાકને અજવાળી સંકેત છે, તો સમાજ-
 જીવનમાં, રાષ્ટ્ર-જીવનમાં કોટેલી માણસાર્થ વિશ્વને રોશન કર્યા વિના
 કેમ રહેશે? એવા આમરાજ્ય દ્વારા વિશ્વરાજ્યના પંથે પડેલા પથિકાને
 આ પુસ્તકમાંથી પ્રેરણા અને પ્રકાશ મળી રહેશે.

આપનો સહયાત્રિક,

અમલદા નિકેતન, - રંગપુર;

તા ૪-૧૨-૧૯૮.

હારવલ્લલ પરીખ

ग्रामस्वराज्यना पथिकेने

જ્ય ગ્રામદાન ! જ્ય જગત ! !

અત્યારે કહેવામાં આવ્યું છે કે હું તો ધણો લાંબો પંથ કાપીને અહીં આવ્યો છું. સાડા સાત વર્ષ થયાં હું ધણા રાજ્યોમાંથી પસાર થઈને આવ્યો છું અને હવે ગુજરાતમાં મારી યાત્રા ચાલે છે, ને ધારૂં છું કે વીસ હજાર માઈલ તો થઈ છે. એટલે પેટલ યાત્રા ચાલી ચાલીને હું જ દરેક ગામડે સંદેશો પહોંચાડીશ તેવી આશા ન રાખી શકાય. પણ એ સંદેશો તો કાગડા, કોપલ ને મોર પહોંચાડશે, ને પહોંચાડી રહ્યા છે, એટલા માટે હું અહીં આવ્યો તે પહેલાં જ ગ્રામદાન સમર્પણ કરવામાં આવ્યાં.

હું તો અહીં પહોંચ્યો જ ન હતો અને આ બધા અહીંના ભોડા કામ કરવા મંડ્યા છે. હવે હું તો અહીં અમથો જ રહું છું. આપનાં બધાંના દર્શન થાય છે. અને મને ઘેલછા, ગામડાંવાળાઓની જેમ, દર્શનની જ છે. એ બાબતમાં બંનેમાં કશો ફર્ક નથી. દર્શનથી જે આનંદ થાય છે તે માટે જ મારી યાત્રા ચાલે છે. તે કારણસર જ, અને ખીણું કોઈપણ કારણ ન હોય તો પણ, હું ફરતો જ રહું. તો અહીં આવવા માટે મેં કંઈ વધારે પ્રયાસ કર્યો કે તકલીફ ઉઠાવી એવું કંઈ નથી.

અત્યારે સ્વરાજ્ય આવ્યું છે અને હું જે સંદેશ લઈને આવ્યો છું તે વિશ્વસંદેશ છે. વાત તદ્દન સાદી છે પણ એ વિશ્વસંદેશ છે. ધીરેધીરે પ્રજા એને ઝીલશે. અને એ વિશ્વ

આકાશ ને જંગલમાં ભોગવી શકાય છે એ શહેરવાળાને 'મળતું' નથી. તે છતાંયે જીવનની મુખ્ય-મુખ્ય વસ્તુઓ જોત્તમજતી હોય તો—પૈભવ મળે નહિ—તો જંગલ ભોગવીએ નહિ, વેંફીએ. 'ભોગવતું' જુદું છે અને વેંફવું એ જુદું છે. અત્યારે તમે જંગલનું જીવન ભોગવતા નથી, વેંફો છો; તો એ હાલત કેવી રીતે બદલાય ?

ભૂમિસાતા એ આપણો મુખ્ય આધાર છે. નહવા, સૂર્ય, ચંદ્ર જેમ બધાને માટે છે તેમ જમીન પણ બધાને માટે, ખેંદા કરી છે. એટલા માટે મારી જમીન, તમરી જમીન—એ રીતે આપણે જે કોઈ કરીએ છીએ તે નહીં કરવા જોઈએ. આખા ગામમાં જેટલી જમીન છે તે બધાની જમીન છે. એ જમીનનો માલિક લગવાન છે અને એ જમીનના માલિક તરીકે સરકારમાં ગ્રામસભાનું નામ રહેશે. આખુ ગામ એક કુટુંબ બનીને રહેશે.

આદિવાસી ક્ષેત્રમાં—વનવાસી ક્ષેત્રમાં મોટાં ગામડાં તો હોતાં નથી. પચાસ કે સો ઘરનાં ગામ હોય છે અને 'એટલાં' તો એક કુટુંબ જેવાં સારી રીતે રહી શકે છે. કોઈના ઘરમાં કંઈ થયું તો એકદમ બધાને ખબર પડી જાય છે. કોઈના ઘરમાં જન્મ થયો તો પણ એકદમ બધાને ખબર પડી જાય છે. આ તો 'મોટી' ખબરો થઈ. પણ કેના ઘરમાં શું રસોઈ થઈ છે તે પણ ખબર પડે. એવી જ રીતે સ્થિતિ હોય, અને જ્યાં અરસપરસ એક બીજાનું જ્ઞાન હોય, ત્યાં સહેજે ગ્રામદાન થઈ શકે છે, અને યવાં જોઈએ.

એનો અર્થ હું એમ નથી સૂચવવા માગતો કે ગ્રામદાન વનવાસી-ક્ષેત્રમાં જ થઈ શકે. ગ્રામદાન શું, શહેરદાન પણ થઈ શકે છે. આ વિચારની અંદર જે અફલ છે તે જો શહેરવાળા પાસે ખેંદોએ તો હાઈસ્કુલ, કોલેજ, વહીવટ, વ્યાપારી સર્વત્ર એ માત્ર થઈ શકે છે.

પરંતુ એ કરવાથી શું લાભ થાય છે અને એ ન કરવાથી શું હાનિ થાય છે એ સમજવું જોઈએ પરંતુ અહીં કાર્યકર્તા ઓછા છે આખા ગુજરાતમાં—જે ગાંધીજીનો પ્રદેશ કહેવાયો ત્યાં—એક જમાનામાં સેંકડો કાર્યકર્તા કામ કરતા હતા પણ અત્યારે તો પચાત્તર કે સિતેર કાર્યકર્તા માડમાડ થશે તો એટલેથી અહીં કેવી રીતે ચાલે? તો કાર્યકર્તાઓની સંખ્યા વધવી જોઈએ અને જે શહેરવાળાઓને ચૂંટી લઈએ તો એ લોકો ગામની સેના કરે તો જ ટકે, નહિ તો એ નભશે નહિ, એને કશું સૂઝશે નહીં

મહારાજ કહેતા હતા કે ભણેલા છોકરાઓ અહીં આવે છે એ સારું છે પણ એમનામાં વ્યાવહારિક બુદ્ધિ ઓછી હોય છે જે નિશાળના તેઓ શીખે છે તે શિક્ષકને જ ઓછું જ્ઞાન હોય છે, તો એ વિદ્યાર્થીઓને તો ક્યાંથી આવે? પુસ્તકો વાચી-સચીને પાસ થાય અને પછી નોકરી શોધે આજે આપણા દેશમાં સરકાર ૫૫ લાખ નોકરોને પોષે છે એટલે ૪૦ કુટુંબ ઉપર ત્રણ કુટુંબનો ભાર પડે છે એટલે કે બસો માણસે પંદર માણસ હું તો આને સાવ અનર્થ માનું છું આટલો મોટો નવો શ્રદ્ધર્મ પેદા થઈ રહ્યો છે આજે તો સમાજના સેવકો પોતાની જ સેવા કરે છે જૂની સેવા, પરચુરણ સેના માટે થોડા ઘણા નોકરો છે માટે તો આ બધું ભયંકર લાગે છે

આ બધા સેવકોને જલ્દી ગામેગામ જો પાંચ હજાર માણસો દીઠ એક સેવક આગળ આવે અને એ લોકોની સેવા કરે એની વ્યવસ્થા ચત્રી જોઈએ કેટલાક શહેરવાળા જે કોલેજમાં શીખે છે, ભણે છે, બી એ, એમ એ થાય છે અને પછી આવા કામમાં આવે છે એવા કેટલાક ત્યાગી છોકરા-છોકરીઓ અમને મળ્યા છે તો એવા લોકોને વ્યાવહારિક ક્ષમણ શીખવાડવું પડે એમનો આપણે ત્યાગ નથી કરવાના, પણ જાગ્ર સેવકો તો ગામડામાંથી જ મળવા

નેઈએ, તમને જે માણસ પર શ્રદ્ધા હોય તેવા માણસને તમારે સેવક તરીકે આપના નેઈએ આની રીતે આખા ભારતમાં થઈ શકે છે

અન્યારે તો અગ્ગર તરફથી લણેલા-ગણેલા ૫૫ લાખ નોકરો નીમવા છે એ લોકો ગરેબાળાં છે એટલે કંઈ આપણે એમનો હેપ નથી કરતા એઓ પણ આપણા જ છે, પણ તેમનામાં અખ્યત-બધા વહેવારશુભ્ય હોય છે, છતાં તેઓ વહેવાર ચલાવવા માટે જ મુક્કર કહેલા હોય છે

પર્યોક્ત નિઘા માટે કે સમાયણ શીખવોડના માટે ગમેલા લોકો વહેવારશુભ્ય હોય તો આપે પણ વહેવાર ચલાવવા માટે જ એવા લોકોને નીમે, તો પછી ખેતીનો મંત્રી હોય અને ખેતી કદી કરી જ ન હોય તેની હાલત થાય આની ચિંતિમાં રાજ્ય આપે ત્યારે લોકોની મેરા કરવા છાંછે તો પણ સેવા થાય નહિ.

પછી જાણે તે ઓછું લણેલા હોય, આપણા સંતો, કંઈ ઝાણું લણેલા નહતા, તેઓ નિદાન ન હતા, — શંકરાચાર્ય જેવા તો કાક જ હશે, — આપણી સંતો લણેલા ન હતા પણ ગણેલા હતા એટલા માટે લોકોની એવા માટે લાયક હતાં તેઓ લોકોમાં ભગી જતા હતાં અને બોધની વાત તેઓ કશી લેતા હતા લોકોમાં તેઓ ઓતપ્રોત થઈને મેરા કરતા હતા.

જાન ગામમાં, સ્વરાજ્ય શી રીતે લાવવું તે આપણા મેવડાએ ગામનાજાએને બતાવ્યું જોઈએ અને એને માટે લોકો સંમતિ આપે કે, આ માણસની સેવા લેવા માટે, અને અમે બધા અહિંસામાં માનીએ છીએ તેના પ્રતીકરૂપે, આ સંમતિ આપીએ છીએ બધા ને અહિંસાનું નામ લેતા થાય તો સામ્યવાદ ને સમાજવાદ એવો ફક ધારે ધારે ઓગળતો જાય, અને પછી બધા કામ જ કરે.

સો વરસ પહેલાં એટમની શક્તિ કંઈ ન હતી. આજે છે એટલા માટે જોટલી ઝંખના, જોટલી તમજા ખીજા કંઈને શાંતિ માટે છે એટલી જ ઝંખના આજે દુનિયાભરના કામ્યુનિસ્ટોને શાંતિની વાતોતી છે.

સહજવનની વાત સારી છે અને જે વાત સાચી હોય, જે વિચાર સારો હોય, તે દુનિયામાં ફેલાશે અને જગત એનો સ્વીકાર કરશે. પણ એને માટે જખરજસ્તીની કંઈ જરૂર નથી. જખરજસ્તીમાં કંઈ શક્તિથી નથી. પુંજવાદને એ કહેવે તેવું છે. પણ એ અક્ષતની શક્તિ નથી, એ મૂઢ શક્તિ છે. હિંસા દેવીએ એવું પ્રત નથી લીધું કે માટે કહાપણુ ભરેલા માણસોના હાથમાં જ રહેવું. એ રાક્ષસોના હાથમાં પણ રહે છે અને દેવોના હાથમાં પણ રહે છે. માટે સામ્યવાદને હિંસક રાક્ષસોના હાથમાં જઈ પડે તો આખોતે આખો તૂટી પડે. એટલા માટે સામ્યવાદીઓ કેવળ સમત્વની વાત નહોતા કરતા, તેઓ સાથે સાથે શાંતિની પણ વાત કરતા.

તો સમત્વ + શાંતિ = સર્વોદય એમ જ નીકળે. આને સર્વોદયનું નામ આપવા માગતા હોય તો હું તકરાર કરવા નથી માગતો. તો શાંતિ અને સમત્વ એમ મળીને સામ્યવાદ થાય છે. તો એ વાદ શા માટે ? સામ્યયોગ કહ્યો તો ખસ થઈ ગયું. થોડો ઘણો ભેદ રહેતો હોય તો સ્વભાવ-ભેદ તો બધામાં કંઈક ને કંઈક રહે છે. પણ આવી રીતે આખી દુનિયાની અને આખા ભારતની સિતિ આગળ ધીરેધીરે સર્વોદયથી બનશે કેમ કે તેઓ અક્ષલવાળા છે, તેમ હું મનું છું.

પછી કાર્યકર્તાઓ ગામની સ્થિતિ જોઈને કામ કરશે ગામમાં ને બે ભાગ પડી જાય તો ગામને આગ લાગે માટે આખું ગામ

એકત્ર જ રહે તે રીતે કામ કરવું જોઈએ. એટલા માટે બહુમતિ કે અમુક માણસની સત્તા લાદવાની વાત નહિ. બંધાનું સમાધાન જે રીતે આજે થાય છે તે રીતે આજે કરવું, અને દસ વર્ષ પછી જે રીતે સમાધાન થાય તે કરવું. “સામ્યમ્ સમાધાનમ્”, જેમાં આજે સૌનું સમાધાન છે તે આજનું સામ્યમ્, પાંચ વર્ષ પછી જેમાં સૌનું સમાધાન તે પાંચ વર્ષ પછીનું સામ્યમ્. આજનું સામ્યમ્ પાંચ વર્ષ પછી કામનું નથી, પાંચ વર્ષ પછીનું સામ્યમ્ આજે કામનું નથી.

ત્યાં સુધી આમસ્વરાજને સંબંધ છે ત્યાં સુધી એમાં કોંગ્રેસ, સામ્યવાદ, સમાજવાદ એવો કંઈ જાણે ફક્ત ન કરી શકાય. પરિસ્થિતિ એવી છે કે બંધાને લગભગ એક વિચાર પર લાવી મૂકે છે. આમદ્વંદ્વિમાંથી પણ સેવકો મળવા જોઈએ, અને શહેરવાળા કાર્યકર્તાઓ મળે તો ત્યાં શિક્ષણ પણ લાવવું પડશે. અને એમને પોતાનું કેટલુંક શિક્ષણ ભૂલવું પણ પડશે. આ પ્રમાણે આપણા ગુજરાતમાં પાંચ હજાર ફીઠ એકેક સેવક મળી જાય અને એમની બીજી-ત્રીજી કેઈ યોગ્યતા નહિ, કેવળ લોકોના સેવક રહે અને અહિંસાનું નામ લે.

અહિંસા અને સમત્વ—એ બેમાંથી એક પણ નામ બાદ કરે તો, સમત્વ વિના અહિંસા નકામી, અને અહિંસા વિના સમત્વ કામ ન કરે. ગાંધીજી પણ આ બે વસ્તુઓને સાથે રાખીને જ આ વાત કરતા હતા. આજના જમાનાનું સમત્વ એ સત્ય જ છે. સત્ય એટલે સમત્વ. બધા એક બીજાના સુખદુઃખની આપ-લે કરે, બધા સમરસ થઈને વર્તે તો જીવન ચાલે. માટે સત્ય એ બંધાને કબૂલ કરવું રહ્યું, અને તે સૌને માટે જરૂરી છે. એટલા માટે હું સાડા સાત વરસથી સર્વત્ર આ જ વાત કરું છું. પણ સમત્વની વાત સાડા સાત વરસથી નથી

ચાલતી. ત્યારથી મારું જીવન-વીસ વરસથી આજ સુધી, મેં આ બે વસ્તુ નિરંતર લોકોની આગળ રાખી છે.

સંમત્ય, પ્રેમ અને કરુણા બંને આખા દિન-દુસ્તાનમાં આવી જાય તો આટલા બધા સેવકોની જરૂર ન પડે. પછી તો ગામ પોતે જ ગામનો કારભાર ચલાવે. કારભાર માટે ખર્ચ ન કરવો પડે તો ધણો થેસો પ્રજાની સેવા માટે સીધો મળે. નહિ તો ત્રણરો કરોડ રૂપિયા સેનાની પાછળ, બસો કરોડ રૂપિયા યોજનાની પાછળ અને સો કરોડ રૂપિયાનું અનાજ દર વર્ષે બહારથી મંગાવવા માટે ખર્ચ કરવો પડે.

કેટલી બધી દુદ્દસા છે! આપણા કૃષિપ્રધાન દેશમાં સો કરોડ રૂપિયાનું તો અનાજ બહારથી મંગાવવું પડે છે. પણ લોકોને ઉત્પાદનમાં રસ નથી. કારણ, ભૂમિદીનોતે જમીન સાથે લેવાદેવા નથી. મજૂર તરીકે આજે રાખીએ તે કાલે નષ્ટ રાખે. રોજના આડ આના આપે. અનાજ તો મુફલ જ ન આપે, એટલે તે વરસ માટે અનાજનો જે ભાવ હોય તે ભાવે બિચારાને ખરીદવું પડે, અને આખા વરસમાં ત્રણરોડ રૂપિયા મળે. આખા પરિવાર માટે આટલા પૈસા ન ચાલે. એને અનાજ આપવું જોઈએ અને અનાજ ઉપર કંઈક પૈસા આપવા હોય તો આપી શકાય.

તો હવેથી મામદાન પછી ગ્રામસભાના સભાસદો બધા મળીને નક્કી કરે કે અમારી શક્તિ, અમારું ધન, અમારી જમીન, અમારો પ્રેમ, અમારી આજ્ઞા, અમારી ઉદ્યોગશક્તિ, અમારી ધર્મશક્તિ, એ બધું ગ્રામ્ય અર્પણ.

કાંઈ આપનારો ને કાંઈ લેનારો એવું કંઈક નહિ, બધા જ આપનાર. કોને આપનારા? ગામને બધા જ લેનારા. કોની પાસેથી લેનારા? ગામ પાસેથી. અ: તો મને ધીરે ધીરે મુક્ત્યું. દાન માગનાં

માગતાં મને વિચાર આવ્યો કે જો દાન એ ધર્મ છે, તો તે અમુક લોકોને લાગુ ન પડી શકે.

ધર્મ બધા માટે છે; સત્ય, પ્રેમ, કરુણા બધા માટે છે; તો દાનધર્મ પણ બધાને માટે જ હોઈ શકે. પરંતુ બધા આપી શકે? બધા જ આપી શકે. જેની પાસે જમીન, શ્રમ, ધન, બુદ્ધિ, એ બધામાંથી જે કંઈ હોય તે અત્યાર સુધી કુટુંબને સમર્પણ કરતા હતા તેને બહારે ગામને સમર્પણ કરે.

જેની પાસે જે કંઈ છે તે ગામને આપણું કરે જેવી રીતે આપણે ભગવાનને પ્રસાદ ધરાવીએ છીએ અને પછી એ પ્રસાદ પાછો લઈને બધા સરખે ભાગે વહેંચી લઈએ છીએ, તો ગ્રામદેવી એ આત્મવત્ છે, તો ગ્રામદેવીની કૃપા-પ્રસાદથી જે કંઈ મળે તે પામીને તૃપ્ત થઈએ તો બધા તગડા થવાના પછી કોઈને બીમારી ન થાય. આજે તો કેટલાક લોકોને ખાવાનું નથી મળતું તેમની વાસના રહી જાય છે. પછી એની નજર લાગે છે. ટૂંકમાં પણ ઘણા લોકો ખાવા બેસે છે, તો નજર ન લાગે એટલા માટે મોઢું ફેરવીને ખાવા બેસે છે. માણસને માણસની નજર ને કંઈ લાગતી હશે? ખવડાવીને ખાઈએ અને જો ખાવા ન મળે તો અપવાસ કરીએ. તો પછી ત્યારે ખાવા બેસીએ ત્યારે સમિવાળાની નજર પ્રેમભરી જ હોય અને એની નજર જો આમણા ખાવા પર પડે તો આપણે બધા મજબૂત થઈ જઈએ.

તો હું ઇચ્છું છું કે આ આખું ને આખું ક્ષેત્ર ગ્રામદાન થવું જોઈએ. તાલુકા જેવું તાલુકા દાન. તો પછી બધા મળીને, સામંતું કામ કરી શકે. તો પછી ઘણું પૂછે છે કે કરજનું શું થાય? અરે કરજનું શું થવાનું છે? ત્યાં પચાસ-સો લોકો ગ્રામદાનમાં જવાની નામ તે.

પછી એ શાહુકાર આમદાનમાં નહિ આવે કે ? એ પણ કહેશે કે અમારી પાસે જે કંઈ છે તે અમે ગામને અર્પણ કર્યું જ છે. હવે અમને જીવવાની સગવડ કરી આપો. એણે લોકોને અણીના વખતે પૈસા આપ્યા છે, તો શું એ આમદાનની વાત નહિ સમજે ? તો પ્રેમ જો ફેલાઈ જાય તો આ થઈ શકે. અને પ્રેમ ફેલાયા વગર રહે ખરે ? હમ માટે એણે પૈસા દીધા હોય અને એના મૂળ પૈસા મળી મ્યા હોય તો હવે વધુ કેટલું લેવાનું ? બધા મળીને એને આશ્વાસન આપે. લોકો તરફથી એને એમ ન કહેવામાં આવે કે અમે કરજ નથી ચૂકવવાના. અમે તો કરજ ચૂકવવાની જ દાનત રાખીશું. પણ પેસો કરજ લેવાવાળો કંઈ ગામથી અલિપ્ત થશે કે ? આખા ક્ષેત્રમાં ભાવના ફેલાઈ જાય તો પછી એના ઉપર આવી રીને અવિશ્વાસ રાખીએ તો કેમ આવે ?

માટે માટા માટા માલિકો અને વ્યાપારીઓ એ બધા અંદોલવાળા હોય છે અને તેમનામાં પ્રેમ પણ હોય છે. અને જો એ લોકો પણ સામે પ્રેમ જુએ તો આમાં બહુ સિવાય ન રહે.

આપણે ત્યાંથી રામમદારામઓ નીકળી ગયા. જો એમણે ધાતુ દોત કે કંઈકને કંઈક કટકટ કરવી છે તો તે થઈ શકત, તેમાં શંકા નથી પરંતુ વલ્લભભાઈની કુલજતાની લીધે એ કરું થયું નહિ. એમાં વલ્લભભાઈને તો માકું મળે જ છે, પણ કટકટ ન થવા દીધી એથી રામમદારામઓને પણ માકું મળે જ છે. આપું હિન્દુસ્તાન એક રીતે આવે ને અમે બીજી રીતે ચાલીએ, તો તે શી રીતે આવે ?—આનું એમણે વિચાર્યું. આ હિન્દુસ્તાનનું સાંકૃતિક ધન છે. તો આમાં મોજ વલ્લભભાઈની મોજવા છે એમ માનવું એ જીવ બરેલું છે.

લીધું અને કહ્યું કે એમને થોડા દિવસ માટે કંઈક આપો તો તે બંને
છે. રાજતી અમારે જરૂર નથી, એમ કહીને એમણે રાજ્ય ફગાવી
દીધું તે આપણી સામે આપણે જોયું. તો એવી રીતે આપણે તેમની
કરજ હુબાવવા નથી માગતા. એમનું નેટલું લહેણું હશે એ તો
આપણે આપવાના જ છીએ. ને એમને ગ્રામસભા તરફથી આશ્રય
પણ મળશે. પણ ધણાને, જે જે ધણું મળી ચક્રયું છે તેમને, તેમની
સાથે વાતચીત કરીને, ગ્રામસભા તરફથી નેટલું આપવાનું હશે તેટલું
આપી શકાશે.

નારધા, તા. ૧૨-૧૦-૧૫૮

(વડોદરા જિલ્લાના ગ્રામદાની
વિસ્તારમાં પ્રવેશતાં પ્રથમ પ્રવચન.)

આમદાનથી જ આમસ્વરાજ થશે

વિશેષ તો મારે તમને શું કહેવાનું હોય ? પરંતુ તમને એટલું જ કહેવા માગું છું કે આમદાનમાં કાંઈને કરોડો રૂ. રાખવાની જરૂર નથી, અને એ પણ કહેવા માગું છું કે આમદાન વગર જે ચાલતું હોય, અને આજે જે ચાલે છે તે ચાલવાં દેવું હોય; તો 'તે ચાલવા' દો. બાકી હું તો ધર્મસ્વરતો સંદેશો અને જે રીતે મુઝગે છે તે રીતે સેઠિની આગળ મૂકું છું.

મને તો આમદાન વિના આમસ્વરાજ્ય નથી દેખાતું. આમસ્વરાજ્ય વિના રામરાજ્ય નહિ અને રામરાજ્ય વિના અહિંસા, સત્ય એ ગાંધી નિરર્થક જવાનાં. એ માત્ર શબ્દો જ રહેશે. એનો કોઈ અર્થ કરવામાં આવશે નહિ. એટલા માટે આ સંદેશો ગાંધીજીને પહોંચાડવા માટે શાંતિસેવકોની એક સેના, — જે નિરંતર સેવા કરનારી હોય — તે બિલી થાય અને તેની સાથે સાથે, “અમારા ઘરમાંથી પથરા નહિ ફેંકાય; અમે અશાંતિ પેદા નહિ કરીએ” એટલી પ્રતિજ્ઞા ઘેરઘેર થાય અને તેના પ્રતીકરૂપે ઘેરઘેર સર્વોદયપાત્ર રાખવામાં આવે.

આ એક કાર્યક્રમ આજે મેં દેશની સામે મૂક્યો છે. આવો વિગાળ કાર્યક્રમ દરેક નુષી મહાએ દેશની સમક્ષ મૂક્યો નથી. એમ તો ગાંધીજીએ ધણીવાર આપા વિગાળ કાર્યક્રમની વાત કરી છે. ૧૯૧૬ની

વાત છે. ત્યારે ગાંધીજીએ કહેલું હતું કે “આપણે સૌએ ગામડે ગામડે પથરાઈ જવું જોઈએ અને પ્રત્યેક ગામમાં એક મનુષ્ય હોવો જોઈએ” ૧૯૨૪ માં જ્યારે હું જેલમાં હતો અને બાપુ બહાર હતા ત્યારે તેઓ વિચારતા હતા કે પ્રત્યેક ગામમાં એક માણસ તો હોવો જોઈએ, ખે નહિ. અને ખે માણસ તો ચંદ્રાઈ શકે નહિ. કારણ કે એટલા માણસો આપણી પાસે નથી અને તેમાં તે વખતે તો પાકિસ્તાન, ભુટ્ટું, નહોતું થયું એટલે સાત લાખ ગામડાં હતાં, એટલે એની યોજના માટે ૧૪ લાખ કાર્યકર્તાઓ જોઈએ. એટલે બાપુએ કયું કે પ્રત્યેક ગામમાં એક માણસ જોઈએ - પરંતુ બાપુએ મને કયું કે, “તુ તો અઠૈતમા માને છે ને? તો પછી દરેક ગામમાં અઠૈતુ જ, એટલે કે એક જ કાર્યકર્તા જોઈએ”

તો આવી રીતે દરેક ગામમાં એક એક કાર્યકર્તા સંસ્થાની યોજનાં તો કરી હતી, પણ તે થઈ શક્ય નહીં એમણે શાંતિ સેનાની વાત પણ કરી હતી પરંતુ તે વખતે તેમને શાંતિસૈનિક પુરૂષ મળ્યા નહોતા. પરંતુ આજે સ્થિતિ બદલાઈ ગઈ છે આજે સ્વરાજ્ય આપ્યું છે, લોકો સંમગ્નતા થયા છે “સ્વરાજ્યમાં” જે દરેક જોઈએ તે ન કરીએ તો સ્વરાજ્યનો સાલ આપ્યુંને ન મલે તો કહેપારી, મજૂરો, સર્વોદય સેવક — જે જે લોકો અદિસામાં માનેનારા હોય તે બધા ગામડે ગામડે ગ્રામસ્વરાજ્યની સ્થાપનાનો વિચાર કરે.

આમદાન એટલે જમીનની માલિકી-આમસભ્યની ફરવી. ગામમાં કોઈ પોતપોતાની વ્યક્તિગત માલિકી ન રાખે. ગાંધીજી ઉત્પાદન વધારે થાય તો બધાએ ભોગ કરે અને જો કોઈનું ઉત્પાદન ઓછું થાય તો બીજા એને મદદ કરે. ગામની પૈતાની દુકાન હોય, ગામના ઉદ્યોગો ગામમાં ચાલે, અને એ રીતે

•યાપારી, શાહુકારો, માલિકો અને મજૂરો બધા લોગ યર્ધને સોનું સમાધાન થાય એ રીતે ક્રમ કરે.

આજે મને પૂછવામાં આવે છે કે ધરનાં એ ભાઈઓને નથી બનતું તો આખા ગામને કેવી રીતે બનાશે? આજે ધરમાં કાનૂન હાખલ થયો છે. ધરની દરેક વ્યક્તિના અલગ અલગ હક્ક સ્થાપિત થયા છે એટલા માટે ધર ધર ભાંગી ગયાં છે, ઘેર ઘેર વિખવાદ પેદા થયા છે. એટલે હું એ વિખવાદના મૂળને જ ખતમ કરવા માંગું છું. એટલે કે માલિકીને જ ખતમ કરવા માંગું છું.

પરંતુ ગ્રામદાનનો અર્થ એ નથી કે ગામના બધા લોકોની રસોઈ એક સામટી થશે. પરંતુ આજે જે રીતે ચૂલા ચાલે છે તે રીતે ચાલશે અને બધાનું બહુ શી રીતે થાય તેના વિચાર ગામના લોકો કરશે. તેને મદદ કરવા માટે આખા દેશમાં એક બકિતસેના, સેવાસેના બની થયી જોઈએ. આ છે મારો સંદેશો.

તમે બધા અહીંનાં ગ્રામદાની ગામે જોવા આવ્યા છો તો તે સારું છે. પરંતુ અહીંના ગામે ગ્રામદાની થયાં એટલે સ્વર્ગમાં પહોંચી ગયાં એવું ન મનાશે. એમણે જેગા મળીને જીવવાનો સંકલ્પ કર્યો છે તે સારું છે. તેમાં તેમને કશું નુકસાન નથી. તેથી તેમને વધુ ભાલ જ થવાનો છે. પરંતુ આખો પ્રદેશ જે ગ્રામદાની થાય તો તેને સામટી મદદ થઈ શકે છે, અને આખા પ્રદેશને બદારની મદદ પડ્યું પહોંચાડી શકાય. માટે તમે બધા વિચાર કરજો એટલું જ હું તમને મુચવું છું.

ગજલવાંટ, તા. ૧૩-૧૦-૧૯૮.

(સાવલી તાલુકાના ગ્રામદાની

ભાઈઓ સાથેનો વાર્તાલાપ)

આમદાનથી પ્રેમ અને કરુણા પ્રગટે

આજે ભારી તબિયત ઠીક નહિ હોવાને કાળે એક સભા માંડી વાળી અને એક સાવજનિક સભામાં જ બધું પતાવવામાં આવશે એવું જાહેર કયું. પરંતુ ભારી તબિયત જે સારી હોત તોયે આ વાત મું પસંદ ન કરત. કારણ કે આપણને “હાઉસ ઓફ લોકર્સ” અને “હાઉસ ઓફ ક્રામન્સ” એવી બે સભાની જરૂરત જ નથી.

બધા ભાઈઓ એક સાથે એકત્ર મળીને લગવાનું કીર્તન, ભજન ઇત્યાદિ કરે. પછી એમાં છોકરાઓ-છોકરીઓ, અલણુ-ભણેલા, સ્ત્રી-પુરુષો બધા પરમેશ્વરની પ્રાર્થના માટે એકત્ર બેસી શકીએ અને આમદાનની વાત પણ મેળા મળીને કરીએ. આમદાનની વાત એવી છે કે એ બધાંને ગળે બિતરે છે; બધાં એને સરખી રીતે સમજી શકે છે. છોકરાઓ એમની રીતે સમજી શકે છે, બ્યારે મોટું માણસ એની જુદી માણે સમજી શકે છે. પરંતુ આ વાત એવી છે કે જે બધાં સમજી શકે છે. એટલા મારે એક જ સભા—શુદ્ધ ને અદ્વૈત સભા જ સારી લાગે છે.

તમે બધાં ભાઈ બહેનો ઘણાં ગામોથી અહીં આવેલાં છો અને ખાસ કરીને આમદાનનું કામ કરીને આવેલાં છો. એક એક આમદાન એટલે એ પરીક્ષા જ છે એમ માનજો. હિન્દુસ્તાનને બધાં સુધી સ્વરાજ નહોતું મળ્યું ત્યાં સુધી હિન્દુસ્તાનમાં જે દોષો અને જે બડો થતી તે બધાનું શ્રેય, જવાબદારી અંગ્રેજોને સોંપીને મુક્ત થતા હતા

અને આપણે કહેતા હતા કે હિન્દુસ્તાનમાં બૃહમચો છે તો એનું કારણ અંગ્રેજનું રાજ છે. હિન્દુસ્તાનમાં હિન્દુ-મુસલમાનના ઝગડા છે તો તેનું કારણ અંગ્રેજ છે. હિન્દુસ્તાનમાં હરિજન-પરિજનના બેદ છે, તેનું કારણ અંગ્રેજનું રાજ છે. આવી રીતે જે કંઈ દોષો અને દુઃખો જોવા મળે તે બધાનું કારણ અંગ્રેજનું રાજ છે, એમ કહીને એ બધા દોષોને દુરુદ્ધ કરતા હતા; અથવા તો આંખ આડાં કાન કરીને એની સામે જોવા ન હતા.

: ગાંધીજી, આપ્યા ને તેમને એમણે ચેતવ્યા કે ભાઈઓ, આ આપણી જે વિચાર-કરવાની પદ્ધતિ છે તે બહુભરેલી છે. આપણને જે બધા દોષો દેખાય છે તે બધા અંગ્રેજ રાજનું પરિણામ છે તે વાંત તો સાચી છે, ‘પરંતુ’ આ જે અંગ્રેજ રાજ્ય છે તે પણ આપણા જ દોષોનું પરિણામ છે એ સંમતિવાળી નહીં છે. એટલા માટે આપણામાં જે કંઈ દોષો છે તેનું આપણે નિવારણ કરવું જોઈએ અને પહેલાં આપણે શુદ્ધ થવું જોઈએ.

... ગોતાની અવસ્થા વિશે જો જાણીને ધાર તો પછી સ્વરાજ્ય મળી શકે અને સ્વરાજ્ય મેળવવાની શક્તિ પણ તો જ આવે. તો આપણે દોષોનું નિર્મૂલન કરીએ એ રીતે ગાંધીજી આપણને સમજાવવા માગતા હતા તે આપણે થોડું ધારૂં સમજ્યા. ‘ઝાઝુ’ નો સમજ્યા નહિ, પરંતુ થોડુંક સમજ્યા અને કેટલોક કરવા માગ્યા એટલે સ્વરાજ્ય મળી શકે.

. સ્વરાજ્ય પ્રતિ પછી આપણે શું જોઈએ છીએ? પછીવાર સંબંધમાં મને છે કે સ્વરાજ્ય મળ્યા પછી પહેલાં જેવા દુઃખો હતા તેવા તે તેવાજ દુઃખો ધીમે-ધીમે પછી એ સ્વરાજ્યનો શું લાભ

થયો ? એનો અર્થ એ નથી કે સ્વરાજ્ય મળ્યા પછી આપણે લગભગ
જેવાને તેવા જ છીએ. તો સ્વરાજ્ય નાહક મધ્યું. તો એને પાછું આપી
દઈએ અને અંગ્રેજોને પાછા બોલાવીએ કે, આવો ભાઈ, એકત્રાર
અમે તમને કહ્યું હતું કે આત્મા જીવ, પણ હવે કહીએ છીએ કે
પાછા આવો. તો અમારા છોકરાઓનું અંગ્રેજી પણ મંગળૂત બનશે.
આજકાલ અંગ્રેજોનું ધોરણ જરા નીચું પડી ગયું છે. પહેલાંના
છોકરાઓ જે મિધાપૂર્વક અંગ્રેજી લખતા હતા તે અત્યારે લખતા
નથી. તો પછી પાછા આવો તો છોકરાઓ અંગ્રેજીના ઉત્તમ ઉચ્ચાર
પણ શીખે અને તેથી કરીને અમારા દેશની યોગ્યતા પણ વધે.
તમારા ગયા પછી અમારું તંત્ર પણ જરા ઢીલું થઈ ગયું હતું, તો
તમે પાછા આવશો, તો સ્કૂલ જરા મંગળૂત થઈ જશે. એટલે મોટે તમે
જરૂરી પાછા આવો, એવું એ લોકો કહેવા નથી માગતા.

પરંતુ તેમનું કહેવાનું આ છે કે સ્વરાજ્ય પછી પણ અમે
જેવા ને તેવા જ છીએ. સ્વરાજ મછી જે યત્રાની જરૂરત હતી
તે છે આમદાન. આમદાન એટલે કે આમસ્વરાજ્યનો પાયો.
આમદાન વિના સ્વરાજ્ય મંગળૂત થયું ન કહેવાય. ગાંધીજી
ગામડાંને સ્વરાજનો અનુભવ ન આવે તો સ્વરાજનું પારસલ
લંડનથી દિલ્હી સુધી આવ્યું, તો તેથી શું ફાયદો થયો ? એ
પારસલ એના માલિકને મળે તો ફાયદો થયો કહેવાય. પરંતુ
જો વચમાં રહેલેવાળાઓ અને બીજા બધા જ એનો
નિકાલ કરી નાખે તો પછી સ્વરાજનું પારસલ દિલ્હી આવ્યું
કે મુંબઈ આવ્યું તેથી ગામડાંને શું લાભ થયો ? જ્યારે, ગામડાં
સુધી સ્વરાજ્ય પહોંચે ત્યારે એ સ્વરાજ આવ્યું કહેવાય. શું
દિલ્હીમાં સૂર્યોદય થશે તો આપણે કબૂલ કરીશું કે આપણાં

ગામમાં પણ સૂર્યોદય થઈ ગયો ? એ તો આપણા ગામમાં સૂર્યનારાયણ ઊગે તો જ આપણે એમ કહી શકીએ કે, લાઈ અમારા ગામમાં સૂર્યોદય થયો. એ રીતે સ્વરાજ્યનો આનંદ અંદરથી થવો જોઈએ, બધાં માણસોને થવો જોઈએ. ત્યારે દેશને સ્વરાજ્ય મળ્યું એનું જ્ઞાન બધાંને થશે. એટલા માટે હું કહેતો હતો કે દરેક દેશ સ્વતંત્ર થયા પછી, દેશને સ્વરાજ્ય મળ્યા પછી, દેશ માટે બીજું કામ છે ગ્રામ માટેની સ્વરાજ્ય પ્રાપ્તિનું. અને એનો પાયો છે ગ્રામદાન.

હવે કેટલાક લોકો એમ દલીલ કરે કે હવે ગ્રામદાન તો થયું છે, પરંતુ ગામની સ્થિતિ એવીને એવી કાયમ રહે છે, જેવી પહેલાં હતી. અને પહેલાં જે ભેદ હતો તે કાયમ રાખે, પહેલાં જે આગસ હતું, વ્યસનો હતાં, જાતિ જાતિ વચ્ચેના ઝગડા હતા, લગ્નમાં ખર્ચ પણ પહેલાંની જેમ ચાલુ રાખે અને ગામડાંના ઉદ્યોગો બધા હણાઈ ગયા હોય કે નવા શરૂ થયા ન હોય—જો ગ્રામદાન પછી આવું રહે તો પછી ગ્રામદાન થયું તો તેનો કંઈ ન લાભ થયો એવો જ અર્થ થયો. તો એટલા માટે કોઈ કહે કે ગ્રામદાન થયું તો ગ્રામદાનમાં શું ફરક થયો? એવું મને પૂછે છે ત્યારે નરસિંહ મહેતાનું ભજન મને યાદ આવે છે:-

“શું થયું” જ્ઞાન સેવા ને પૂજા થકી,
જ્યાં લગી આત્મા તત્ત્વ ચિન્ત્યો નહિ,
ત્યાં લગી સાધના સર્વ જુડી.”

એટલે કે જો આત્મજ્ઞાન નથી થયું, આત્મસ્થાન નથી થયું, આત્માની સ્થિતિનું જ્ઞાન નથી થયું, તો બીજી બધી સાધના સાવ વ્યર્થ છે. તો એનો અર્થ એ નથી કે, આત્મજ્ઞાન નથી થયું તો આપણે જ્ઞાન પણ ન કરીએ. એવી જ રીતે ગ્રામદાન પછી આપણે

જો એનો સારી રીતે ઉપયોગ ન કરીએ, જે રીતે બધી વસ્તુઓ કરવી જોઈએ તે ન કરીએ, તો એ આમદાનનો કરો અર્થ રહેશે નહીં.

આપણે એમને એમ ન કહી શકીએ કે તમે જો આમદાન કરશો તો અમે તમને બહારથી આવી મદદ કરી નાખીશું અને તેવી મદદ કરી નાખીશું. આ રીતની વાત સર્વોદય વિચારવાળા ન કરી શકે. આપણે જો ચૂંટણી માટે જતા હોઈએ તો એમ જાણી શકીએ. એ લોકો એમ કહી શકે કે અમે ચૂંટણી માટે આવ્યા છીએ. જો તમે અમને ચૂંટી આપશો તો સ્વર્ગનાં દ્વાર તમારે માટે ખુલાવી નાંખાવીશું. તમે જો ફૂલાણી ફૂલાણી પેટીમાં મત નાંખશો તો અમે તમને સ્વર્ગમાં પહોંચાડીશું અને તેને માટે તમારે મરવાની જરૂર નથી. એવું વચન એ ચૂંટણીવાળાઓ આપી શકે, પરંતુ આવું વચન સર્વોદયવાળા આપી શકે નહીં. આપણે તો એવું કહી શકીએ કે ભાઈ, તમારું સ્વર્ગ તમારા હાથમાં છે ને તમારું નરક પણ તમારા હાથમાં છે.

એક ગામમાં એક બહેન મને મળી હતી એ મને કહેતી હતી કે બાબા, અમારે ત્યાં બ્યારે ચૂંટણી થઈ ત્યારે ત્રણ પેટીઓ રાખી હતી અને મને થયું કે ત્રણ પેટીઓમાં જો મત નાખીશ તો વધારે ફાયદો થશે. ત્રણ ત્રણ દેવીઓ એકત્ર થઈ તો ત્રણેને જો ફૂલ ચઢાવીએ તો કોઈકે દેવી તો પ્રસન્ન થશે એમ માનીને મેં ત્રણ પેટીમાં ચિટ્ટીના ત્રણ ટુકડાઓ નાખ્યા. પરંતુ અમારું કશું ભર્યું થયું નહિ. આવી રીતે એ મારી પાસે ફરિયાદ કરતી હતી કે એકને મત આપ્યો હોય તો એકે પ્રસન્ન થાય અને બીજા અપ્રસન્ન થાય. પરંતુ જો ત્રણેને

મત આપીએ તો કહ્યુમાથી કંઈ ને ખર્ચ તો રાજી થશે તો આવી રીતે ગ્રામદાન માટે ચલુ કલ્પના થઈ શકે છે માટે આપણે સાધના ગેરુ નોંધીએ

આપણે બધા, એક જ કુટુંબના હીએ એલુ બધુ ગામનુ લોકોને થશે તે દિવસે ગામવાળાની શક્તિ, જે ગૃહ કાલ, સુધી ન હતી, તે, એકદમ આવી ગૃહ એલુ ગામવાળા પૂરતે જ અનુભવ કરશે, જે રીતે મોળામા ગોળ તાળજાવે ત જ એની મીઠાશનો અનુભવ થાય, છે, તેવી, રીતે ગ્રામદાન થયુ પછી, આપણુ ગામ એક કુટુંબ છે એવો અનુભવ થયા, પછી, આપણે મજબૂત થયા, એવો અનુભવ એમને આવશે આપણે, બધા એક જ કુટુંબના હીએ ને લવીશુ તો થે, સાથે જ, લવીશુ અને મરીશુ તો, પણ સાથે જ, મરીશુ—આવી રીતે પ્રેમપૂર્વક એક સાથે જો રહેવાનો બધા વિચાર કરશે, તો, એમની, સાથે પરમેશ્વર રહેશે એલુ તત્વશાનીએ કહે છે

આમ તો પરમેશ્વર સતત રહે છે પરંતુ એ દખાતો ૧થી જેની રીતે થ મા વી નીની બત્તી દેખ જરૂર ન્યા સુધી વીજળાના બળતે દગાનીએ નહિ ત્યા સુધી ઘઝા અ ત્યાગુ થાય નહિ તો, જેની રીતે વીજળા તા પડે છે અને સુપ્ત પડે છે તેની રીતે પરમેશ્વર પણ સુપ્ત પડે છે અને પ્રગટ થાય છે

ત્યાં ગદછી હોય છે ત્યા પરમેશ્વર નવી દેખાતો ત્યા સ્વચ્છતા હોય છે ત્યા પરમેશ્વર પ્રગટ થાય છે ત્યા દેવ મત્સર હોય છે ત્યા પરમેશ્વર પ્રગટ નથી થતો ત્યા તે પ્રગટ

નથી હોતો પણ ગુપ્ત હોય છે. ત્યાં સત્ય, પ્રેમ, કરુણા, ભક્તિ અને સ્વચ્છતા હોય ત્યાં પરમેશ્વર પ્રગટ થાય છે.

આમ કવિઓને લખવા માટે તો તે સર્વત્ર પ્રગટ છે, પરંતુ કેટલીક જગાએ એ પ્રગટ હોય છે તો કેટલીક જગાએ એ અપ્રગટ હોય છે. જેવી રીતે પ્રગટ પરમેશ્વર સર્વત્ર છે તેવી રીતે અપ્રગટ પરમેશ્વર પણ સર્વત્ર પ્રગટ છે; તેને કેવી રીતે ઓળખવો તેની એક યુક્તિ છે. અને તે એ છે કે સત્ય, પ્રેમ અને કરુણા એ પ્રગટ થવાં ભેદીએ.

સત્ય, પ્રેમ અને કરુણાની આમદાનના લોકોને અને આમદાનના કાર્યકર્તાઓને બહુ જ જરૂર છે. આ ત્રણે ગુણો જેટલા પ્રમાણમાં પ્રગટ થશે તેટલા પ્રમાણમાં તેમની વાણી પ્રભાવશાળી થશે; અને તેમનું જીવન પણ સમૃદ્ધ થશે અને પ્રભાવશાળી થશે. આમદાનની કસોટી પણ એના ઉપર છે : આમદાન કર્યા પછી એ ગામમાં સત્ય પ્રગટ થયું કે નહિ, પ્રેમ-કરુણા પ્રગટ થયાં કે નહિ ? આ ત્રણે ગુણો ભે પ્રગટ થયા હોય તો એ ગામ કસોટીમાંથી પાર જીત્યું એમ કહેવાય.

જે ગામમાં આ ત્રણે ગુણો પ્રગટ થયા હોય એ ગામ પહેલું આમદાન થયું એમ કહી શકાય. આપ મને કહો છે કે આ ગુજરાતનું પહેલું જ આમદાન છે અને અહીં ૧૦ અંબર ચરખા શરૂ થયા છે, વગેરે વગેરે. પરંતુ આ બધું

“વગેરે-વગેરે” મળીને પણ એ આમદાનની ચોખ્ખતા પ્રગટ નહિ થાય, જે પેલા ત્રણ ગુણો પ્રગટ થવાથી થાય.

કાર્યકર્તાઓ એના ઉપર વિચાર કરે અને કામ પણ કરે. એ નિશ્ચિત વિચાર છે કે આમદાનમાં કામ કરવાવાળા લોકો પ્રેમમય, કરુણામય અને સત્યમય હોવા જોઈએ. તો જ એમનું પરિણામ લોકો પર થશે. અને જે ગામેમાં આ ત્રણ ગુણો પ્રગટ થશે તેનું પરિણામ આખી દુનિયા પર થશે એમાં કોઈ પણ મતની જરૂર શંકા નથી. પછી આવા કાર્યકર્તાઓ ઓછા હોય તો પણ ચલાવી લેવાશે. મોટા મોટા પુરુષોના શિષ્યો કેટલા ઓછા થયા છે ? ઈશુના ૧૨ શિષ્યોમાંથી ૧૧ જ રહ્યા. એવી જ રીતે શંકરાચાર્યના વિચારને ચાર શિષ્યોએ આખા હિન્દુસ્તાનમાં ફેલાવ્યો.

તો સંખ્યાની કે બહુમતિની વ્યવસ્થામાં કિંમત નથી. આમાં મુખ્ય જરૂરત છે સત્ય, પ્રેમ, કરુણાની. આ ગુણો જો ગામે ગામે પ્રગટ થાય તો એ ગામનું રૂપાંતર આમરાજ્યમાં થશે અને એનું રૂપાંતર આગળ જતાં રામરાજ્યમાં થશે.

ગજલાવાંટ ૧૩-૧૦-૫૮

વિજ્ઞાનયુગનો આદેશ :

“જીવનું હોય તો ઝડપ કરો”

તમે બધા જાણો છો કે આમદાન-બુદ્ધનનો વિચાર લઈને આખા ભારતમાં મારી પદયાત્રા સાડા સાત વર્ષથી ચાલે જ છે. અને હજારોની સંખ્યામાં આમદાન થયાં અને લાખો એકરનાં બુદ્ધન થયાં. છતાંયે હિંદુસ્તાનમાં લાખો ગામો છે અને કરોડો એકર જમીન છે; તો લાખો એકરનાં દાન થયાં તેનો એ અર્થ કે, કરોડો એકર જમીન દાનમાં ન મળી. અને હજારો આમદાન થયાં તો એનો અર્થ એ છે કે કરવાનો ભાગ બહુ જ મોટો હતો બાકી છે. હતો કામ ધણું બાકી છે. હતો તો થોડોક જ આરંભ થયો છે, એમ કહેવાય.

આજે અહીં સભામાં આવતાં પહેલાં કેટલાક ભાઈઓ મારી પાસે આવ્યા હતા. તેમણે મને સલાહો પૂછ્યા. મને તે બહુ જ સાઈ લાગ્યું. કોઈ સલાહોની ચર્ચા કરે તે મને ખૂબ જ ગમે છે. ત્યાં જો ભાઈઓ આવેલા હતા તે બધા સારા લોકો હતા વિચારો કરનારા હતા એમાંના એક ભાઈએ મને સલાહ આપી કે તમારું કામ પ્રેમ, શાંતિ અને હૃદયપરિવર્તનથી ચલાવું છે માટે એ કામ જરા ધીરેધીરે થશે, એકદમ નહિ થાય.

હું એમની સલાહને વધાવી લઉં છું પરંતુ હું એમને સાચી સલાહ એ આપું છું કે તમે બધા પૂરો વિચાર કરીને જ કામ

કરજો. આજની સ્થિતિ જ્યાં સુધી સહન કરવા જેવી લાગે ત્યાં સુધી સહન કરજો. પરંતુ જો લાગે કે હવે આ સ્થિતિ સહન કરવા જેવી નથી રહી. તો એના કરતાં બીજી રીતે વિચાર કરવો જોઈએ. ગામવાળાઓને સુખી કરવા માટે આજે જે રસ્તો જઈ રહ્યા છીએ એથી બીજો રસ્તો લેવાવો જોઈએ. 'જેવી રીતે' હવા, પાણી અને સૂર્યનો પ્રકાશ બધાને માટે છે—એના ઉપર ટ્રાઈની માલિકી હોય નહિ—તેવી રીતે જમીન પર જ બધાને માટે છે. એનો ઉપર ટ્રાઈની માલિકી હોઈ શકે નહિ અને એથી જમીન બધાને મળે તો જ બધાં સુખી થશે. આ વિચાર તો તમને જ્યારે સુઝે ત્યારે તમારી વૃત્તિમાં ફેર કરજો. જ્યારે લોકો પ્રેમથી કામ કરતાં થઈ જાય ત્યારે જ કામ ધીરેધીરે થાય છે, એમ લોકો સમજે છે. પરંતુ હું તેમ નથી સમજતો. સાધારણ જમાનામાં એ વાત સાચી છે કે પ્રેમ અને હૃદય-વિવર્તનની પ્રક્રિયા વધારે સમય લે છે. પરંતુ અત્યારે વિજ્ઞાનનો જમાનો છે. ક્યા દેશમાં કઈ સ્થિતિમાં ક્યારે અસંતોષ પ્રગટ થઈ જશે તેનું સમયપત્રક—ટાઈમ ટેબલ હજી સુધી બન્યું નથી. કારણ કે, સમજવું જોઈએ કે, વિજ્ઞાનના યુગમાં એક વર્ષ એ પુરાણા દસ વર્ષ જેવું હોય છે.

સ્વરાજ્ય મળ્યા પછી દસ વરસ વીતી ગયાં એનો અર્થ એક શતક વીતી ગયો એમ સમજવું જોઈએ. પુરાણાં સો વરસ બરાબર આજનાં દસ વર્ષ થાય છે; તો એ રીતે આપણે ન સમજીએ અને આવું કામ ધીમેધીમે થશે એમ માનીને વર્તીએ, તો આપણા પગ નીચેની જમીન ખસી જવાની અને આપણે ક્યાંયના પથ નથી રહેવાના તે સમજવું જોઈશે.

માટે હું તો હવે હું કે જ્યાં લોકો ધામે ધીમે પરંતુ પૂણે રીતે વિચાર કરે. પરંતુ વિજ્ઞાનનો જમાનો એમ હવે છે કે

આ કામ વહેલામાં વહેલી તકે થવું જોઈશે. જરા જોજો. પેલા ફ્રાન્સની શી હાલત થઈ છે? પાકિસ્તાનને તો આપણે જાણે છોડી દઈએ, કારણ કે પાકિસ્તાન જે રીતે વત્સુ તેમાં બહુ ડહાપણ હતું તેવો ખાસ દાવો પાકિસ્તાન ન કરી શકે, કારણ કે કોઈ સિદ્ધાંત અનુસાર પાકિસ્તાન બન્યું એમ ન કહી શકાય. પરંતુ ફ્રાન્સ તો લોકશાહી પર રચાયેલું અને ત્યાં આગળ ઘણા જ સારાની લોકો જેવા કે રેસો, વોલ્ટર, અને એક મહાન સાહિત્યિક વિકટર હ્યુગો જેવાએ ત્યાં લખેલું. આવા પવિત્ર પુરુષો ત્યાં થયેલા અને એ બધાની વિચારસરણીને પચાવીને ફ્રાન્સ રિપબ્લિક — લોકશાહી સરકાર થયેલું.

પરંતુ આજે તમે જુઓ છો કે ફ્રાન્સની સત્તા એક માણસના હાથમાં સોંપાઈ છે; તે શી રીતે બન્યું? તે દેશ લોકશાહીના વિચારમાં અગ્રેસર રહેલો. આધુનિક જમાનામાં આખી દુનિયાને લોકશાહીનો વિચાર સમજાવનારો બીજો કયો દેશ છે? એનો ઉત્તર એક જ છે કે ફ્રાન્સ જ એવો દેશ છે.

ફ્રાન્સના પછી રશિયા વગેરે દેશો આવે. પરંતુ આખી દુનિયાને સ્વતંત્રતા, સમાનતા અને બધુંતાનો સંદેશો આપનારો અને લોકશાહીનો વિચાર સમજાવનારો કોઈ દેશ હોય, તો તે ફ્રાન્સ જ છે. પરંતુ આજે એ ફ્રાન્સની શી વલે છે? શી સ્થિતિ છે? તમારા ધ્યાનમાં આવવું જોઈએ કે આજના જમાનાને હવે ધીરજ નથી રહી. આજનો વિશ્વનો જમાનો હવે આકાશમાં રોકેટો ઉડાડીને ચંદ્ર પર લઈ જાય છે. અમેરિકામાં તો એક રોકેટ એક લાખ માઈલ ઉપર જઈને પાછું આવી ગયું છે અને એવી ઉમેદ કરવામાં આવે છે કે હવે તો કોઈ રોકેટ ચંદ્ર પર લઈ જવામાં આવશે અને હું ધારું

હું કે ચંદ્ર પૃથ્વીથી ૨,૫૨,૦૦૦ માઈલ દૂર છે. તો તમારે વિચાર કરવો જોઈએ કે એક લાખ માઈલ સુધી રેડિટ મોકલવામાં આવે છે, અને ત્યાં એ ફરે છે, તો તે કઈ શક્તિ જાગ્રત થઈ છે ?

જો એવી શક્તિ જાગ્રત થઈ હોય અને લાઈ, જો તમે એમ કહો કે હૃદયપરિવર્તન તો ધીમેધીમે થશે, તો હું તમને પૂછું છું કે ધીરેધીરે હૃદયપરિવર્તન કરવા માટે હૃદય તો કાયમ જોઈએ ને ? માણસ કાયમ માટે નાશ પામે, માણસજાતિ સદંતર નાશ પામે, તેવા પ્રસંગે ઊભા થાય એવા સંભવો છે, ત્યારે માણસનાં લેખ જો પુસણી રીતે, કીડીના વેગે-પિંપીલિકા માગે—કીડીની રીતે—ચાલે તો કઈ રીતે કામ થાય ?

તમે સૌ જાણતા હોશો કે કેરળમાં સામ્યવાદી સરકાર શી રીતે થઈ અને ત્યાં શું કામ થાય છે. કેટલાક લોકોને સામ્યવાદીઓનો ખુબ અણગમો હોય છે. સામ્યવાદીઓ માટે ખુબ અરુચી હોય છે. હું કહું છું કે બાઈ, અણગમાથી શું થશે ? હિન્દુસ્તાનનું જે દારિદ્ર છે તેને મટાડવા માટે આપણે શું કરીએ છીએ તેનો વિચાર ન કરીએ તો કેવળ અણગમાથી શું થાય ?

એટલા માટે એવું માનવું ન જોઈએ કે હૃદયપરિવર્તનને માટે, માનવજાતિને માટે હવે વધુ વખત લાગશે. બહુ જ યોગ્ય વખતમાં એ વસ્તુ જોઈએ; અને એ થશે કેમકે આઝમગાનની મદદમાં હવે વિજ્ઞાન આવી પહોંચ્યું છે. અને વિજ્ઞાન અને આઝમગાન એ બંને એક જ જાતની વસ્તુ આપી રહ્યાં છે. આઝમગાન તો પહેલેથી જ કહેવું

જેમાં કદીએ નથી ચલાના—એની ગેરંટી કોઈ આપવા તૈયાર થાય
તો હું સલાહ—શાંતિથી ધીરેધીરે કામ કરવા તૈયાર - છું

પરંતુ તમારે બાણુવું જોઈએ, તમારે ઇતિહાસને પિંછા-
નવો જોઈએ. પરંતુ જે ઇતિહાસને ન બાણુ, ઇતિહાસને જે
ન પિંછાને, તેને શું કહેવું? આ ભૂદાન કેવી રીતે શરૂ થયું?
ત્યારે હૈદરાબાદમાં ૩૦૦ માણસોની કતલ થઈ અને બધા જમીન-
દારો ગણરાઈ ગયા અને હૈદરાબાદમાં ભાગી ગયા, ત્યારે તેલ-
ગણમાં જઈને શાંતિ રાખવાનું કામ બાણાએ કયું? કે તમે કયું?
જેને તમે ધીમી ગતિએ ચાલે છે એવો આશ્રેય મૂકો છે,
ત્યારે ત્યાં જઈને ભૂદાન વગેરે કરીને શાંતિ સ્થાપના તમે કરી
કે ભૂદાને?

જે માણસ શાંતિની ઝંખના લઈ સમાજમાં ફરે છે અને કહે
છે કે, દિ-ફુત્તાનના સવાસો ઢાંક-પિછોડ કરવાથી ઉકેલાઈ જશે એવું
રહ્યું નથી. એટલે સવાસો સીધા આંખ સામે રાખીને એના બરાબર
ઉકેલનો પ્રયત્ન દિંમતપૂર્વક થવો જોઈએ. તો જે માણસ શાંતિનો
રસનો લઈને નીકળ્યો છે અને જેને તમે ધીમી ગતિથી ચાલવા કહે
છો,— તો તમે બાણુ છો કે તમે ક્યા યુગમાં છવો છો? તેનું તમને
જ્ઞાન છે?

જે યુગમાં જોતજોતામાં ચંદ્ર પર પહોંચી જવાનો પ્રયત્ન
થઈ રહ્યો છે એ યુગમાં તમે છો તેનો તમે ખ્યાલ કરશો.

જરા વિચાર કરજો કે પેસિફિક મહાસાગર વચ્ચે દશ લગભગ
સાત ઝૂંપી જાપાન અને અમેરિકાને નોડવાનું કામ કયું—જાપાન અને

અમેરિકાની વચ્ચે દસ હજાર માઈલવાળો પેસિફિક મહાસાગર જોવા હોતો, જેથી જાપાન અને અમેરિકા એ એક બાબુ બુદ્ધ પડી ગયા હતા : એક તો સુદૂર પૂર્વ અને બીજું સુદૂર પશ્ચિમ. તો. અત્યાર સુધી એ બંનેને તોડવાનું કામ કરતો હતો. આજે એ જ પેસિફિક મહાસાગર બંનેને જોડવાનું કામ કરે છે. એટલા માટે જાપાન અને અમેરિકા બંને પડોશી દેશ છે. અને બંનેની વચ્ચેમાં દસ હજાર માઈલનો એક નાનકડો સમુદ્ર છે. અને એ સમુદ્ર પાર કરતાં બાર કલાકે ન લાગતા હોય. સવારે એસે તો અમેરિકામાં સાંજ પહેલાં તો જમવા ટાણે પહોંચી શકે.

તો ત્યારે આવા જમાનામાં તમે રહો છો, ત્યારે તોડનારો સમુદ્ર પણ જોડનારો બને છે, ત્યારે તે બૂલી જશે કે તમે છોટા ઉદ્દેપુરવાળા છો અને તમારું જૂનું જંગલ છે ? હવે જંગલને કાણુ પૂછે છે ? તમે સમજો છો કે આ જંગલ છે. પરંતુ આ તો એક અત્યંત સુધરેલા વિજ્ઞાનના જમાનાનો આ એક અંશ છે. અને આજે તો માણસોએ જે જંગલ રહેવા દીધાં તેટલાં જ રહ્યાં છે. આ ટાપુ જંગલ નથી. પહેલાં હિન્દુસ્તાનમાં ઘણાં સિંહો હતા. પરંતુ, હવે માણસોએ સિંહોને રહેવા દીધા નથી. જે કાંઈ થોડા ઘણા સિંહો હશે તે ગિરનારના જંગલમાં છે. તે પણ ગણુગ્રીએ સો સવાસો જેટલા છે અને તે પણ એક જાતિનો તદ્દન સંહાર ન થાય એટલા માટે રાખ્યા છે. પરંતુ જે માણસ ધ્રુવે તો એટલાને એક દિવસમાં ખતમ કરી શકે. તો આખા ભારતમાં એક પણ સિંહ ન રહે એવું એ કરી શકે.

અહીંના ગામે પછાત છે તેમ માનવું મૂખર્તા છે. આ એક રેટનો વિભાગ છે. પરંતુ સરકાર આખા દેશ પર રાજ્ય કરે છે અને સરકારે પંચવર્ષીય યોજના બનાવી છે, જેને માટે આખી દુનિયામાંથી મદદ મળે છે અને એ મદદ મેળવીને એ કામ કરવા માગે છે. પરંતુ ધારી લો કે, દુનિયામાં ક્યાંક લાઝર્સ ફાટી નીકળે, તો જે કાંઈ મદદ...

બહારથી મળે છે તે બધી મદદ મળતી બંધ પડે અને ભારતની બધી આયાત-નિકાસ તુટી જાય. તો એનો અર્થ એટલો જ થયો કે સામાન્ય શાંતિના સમયમાં જે ચાલે તે ન ચાલે. ગામ ગામના લોકોને જુએ મરવાના પ્રસંગો આવે; અને ગામડાઓ અનાજ વગેરેની બાબતમાં સ્વાવલંબી ન હોય અને ગ્રામદાન જે લોકોએ ન કર્યા હોય અને પોતાના ગામનો કારભાર પોતાના હાથમાં ન લીધો હોય, તો સરકાર પોતાની બધી જવાબદારી સમજી શકશે એમ ન કહેવું જોઈએ. આ વાત હું નહિ પણ તે લોકો-સરકારના પણ કહે છે કે ગામડે ગામડે પોતાની યોજના ગામડાંવાગાઓ કરશે ત્યારે જ હિન્દુસ્તાન ટાશે.

મેં પંઢરપુરના સંમેલનમાં કહ્યું હતું કે દરેક ગામોની યોજના દિલ્હી ન કરે, દેહાત કરશે અને એમની યોજના ફતેહ કરવાનો અધિકાર એમનો પોતાનો જ રહેશે, ત્યારે છાપાઓમાં ટીકા આવી હતી. ત્યારે પત્રકારોની એક પરિષદમાં પંડિતજીને પૂછવામાં આવ્યું કે, આ બાબતમાં તમારો શું અભિપ્રાય છે? ત્યારે પંડિતજીએ જવાબ આપ્યો કે બાબાના મનમાં શું છે તે હું નથી કહી શકું પણ એ જે વાત કરે છે તે સાચી વાત છે.

હું ગ્રામદાન માગું છું એટલે શું માગુ છું? ગ્રામદાન થશે ત્યારે ગામડાંના લોકો પોતાની યોજના કરશે. ગામની જવાબદારી તેઓ જ ઉઠાવશે. તમે ગામના લોકો જ સ્વરાજ્ય કરતા થશો તો ગ્રામદાનમાં કશું ડરપણું નથી. આગે મને કહેવામાં આવ્યું કે અહીં લોકોની પામેથી ધમકાવી ધમકાવીને ગ્રામદાન લીધો છે હવે આ કામ જ એવું છે કે એમાં ધમકાવવાથી ગ્રામદાન થઈ શકે નહીં જે માણસની પાસે ધમકાવવાની શક્તિ નથી તે માણસ ધમકાવવા માટે કેવી રીતે સમર્થ

યશે? જો આમાં ધમકાવવાની જ વાત હોય તો પગપાળા ફરવાની કાંઈ જરૂર ન હતી અને તો તો પછી આધુનિક હાથપાસોનો ઉપયોગ કરવો જોઈતો હતો. પરંતુ બાબા તો લાકડી લઈને પણ ચાલતા નથી. હા, રવિશંકર મહારાજ ચાલવા માટે લાકડીનો ઉપયોગ કરે છે પરંતુ એ લાકડીનો ઉપયોગ જો કાઈ કરવા ધારે, જો કાઈ મહારાજને પીટવા માંગે તો હોય તો તે મહારાજની લાકડીથી જ માગી શકે તો મહારાજની લાકડી એમના કામ માટે નથી તે સામા માણસને માટે જ છે. તો આ કામમાં કાઈ માણસ ગામના લોકોને ધમકાવતો હોય તો તે નફન જ મૂખતા છે. આ કામ પ્રેમથી જ થઈ શકે, ધમકાવવાથી નહિ. જો આ કામ ધમકાવવાથી થઈ શકતું હોય તો સ્ટેટની મદદ કેમ ન લેન? ચૂંટણીમાં કોણ રવીએ અને જીતીને સત્તા મેળવીએ એવું થઈ શકે છે. જે કામ બીજા લોકો કરી શકે તે કામ બાબા અને તેના સાથીદારો ન કરી શકે તેવું નથી તે જો હજી તો તેઓ કરી શકે. પરંતુ દયાવીને, ધમકાવીને કરવાનું આ કામ નથી એવી રીતે આ કામ ટકશે પણ નહિ એથી સૌને સમાધાન પણ નહિ થાય. વિજ્ઞાનયુગમાં દયાણુથી જે કામ થાય છે તે જાંબી રીતે માનવજાતને નુકસાનકારક છે. માટે આમદાતમાં કરવાપાત્ર જરૂર નથી આમદાન એટલે જ નિમંયના. 'હું' ત્યાં સુધી કદુ છું કે આમદાન ન હોવું એ જ એક અત્યંત ભયાનક અવસ્થા છે. જો ગામ આમદાન નથી તે ગામની અવસ્થા ખૂબ જ ભયંજિત છે. જે ગામે ગામના લોકો પોતાના ગામની યોજના કરે તો વિન્દુસ્તાન સુરક્ષિત છે અને દુનિયાને સહ બતાવશે તેનો વિચાર કરવો જોઈએ. હું એમ નથી કહેતો કે તમે આનો વિચાર ઉતાવળે કરજો વિચાર કરવા માટે વિવેકપૂર્વક બે ત્રણ વખત ચર્ચા કરીને શંકા-સમાધાન કરી સમાધાનપૂર્વક વિચાર કરવો જોઈએ તેમ છતાં મેં જાહેર વિચાર કરવો જોઈએ કારણ કે આ જમાનો બીજો છે. આ તમે સમજી શકો છો. આટલું ન જામજી શકો તેવી પરિસ્થિતિમાં તમે નથી. માટે તમારા હાથમાં હું નેતૃત્વ બાવના મારું છું. તમારા જ

હાથમાં હું સત્તા આપવા માગું છું. સત્તા હાથમાં લેવા માટે શું કરવું. પડે? આપણું પોતાનું અસ્તિત્વ જ ન રાખવું જોઈએ. આપણી પાસે જે કંઈ છે તે બધું ગામનું છે અને ગામમાં છે તે બધું આપણું જ છે. બાવી રીતે પ્રેમ અને સેવાની સત્તા હાથમાં લઈને ગામનું આયોજન કરો તેટલી જ મારી માંગ છે.

બાકી જે કંઈએ કંઈને ધમકાવીને કશું લીધું હોય તો તે કશાય કામનું નથી. તે નકામું છે. પરંતુ જે એવા માણસને મારી પાસે લાવો, જેને ધમકાવવામાં આવ્યા છે, તો જોણે એમને ધમકાવ્યા તેને કપકા આપીશ કે તમે આ બધું જ ખરાબ કામ કર્યું છે. પરંતુ એના માટે મને પુરાવા મળવા જોઈશે. પરંતુ જે કંઈ વાતો જ કરી જાયે અને આને માટે ગંજીર આસેપ મૂકી તેને માટે પુરાવા પેશ ન કરે તો તે ન ચાલે. અને એ આસેપ સાચો છે એવું જે સાબીત થશે તો આ કામ ખોટું થયું છે એવું હું જાહેર કરીશ.

કાશીપુરા, તા. ૧૪-૧૦-૫૮

આશ્રમજીવનની આધારશિલાઓ

ધણું વસોથી આ આશ્રમ (રંગપુર આશ્રમ), ત્યાં હરિવલ્લભભાઈ પરીખ કામ કરે છે અને આસપાસનાં ગામવાળાઓની સેવા કરે છે, એથી મારા મનને બહુ સંતોષ થાય છે. આશ્રમમાં બે ત્રણ કામો થવાં જોઈએ એવી અપેક્ષા આશ્રમો પાસેથી બંધાં કરે; અને હું તો કરું છું.

એ ત્રણ કામોમાં પહેલું કામ તો એ છે, જેવી રીતે બધાંને ટાક લાગતી હોય અને એ અગ્નિની આબુખાજુ બેસી જાય તેવી રીતે આશ્રમની ફૂંક આસપાસના ગામવાળાઓને મળવી જોઈએ. આશ્રમનું સ્થાન અગ્નિ જેવું હોવું જોઈએ. કાંઈપણ વ્યક્તિને કંઈપણ દુઃખ હોય તો ત્યાં આશ્રમમાં આવીને એ આશ્રમની સેવા લે. એમને કંઈને કંઈ સહુત, કંઈને કંઈ આંત્વન, કંઈ ને કંઈક ઉપદેશ મળે એવી રીતે આ આશ્રમ—પોતાનામાં જ સમાઈ ગયેલો ન હોવો જોઈએ. પણ—આસપાસના ગામડાંવાળાઓની આશાનું એક સ્થાન હોવું જોઈએ. એ તો જ થઈ શકે જો આશ્રમવાળા આસપાસના ગામવાળાઓનાં—લોકોનાં જીવનની સાથે પોતાનું જીવન એકરૂપ કરવાની કોશિશ કરે.

ખીજ વસ્તુ આશ્રમમાં એ થવી જોઈએ કે ત્યાં બામડાંવાળા ભાઈઓ અને સદેશવાળા ભાઈઓ ત્યાં આવે અને જ્ઞાનચર્ચા કરે અને એવી

રીતે નવા નવા વિચારો સમજો. એવી રીતે આશ્રમમાં નિરંતર વિચાર-ચર્ચા ચાલવી જોઈએ. જો નિરંતર જ્ઞાનચર્ચા ચાલે તો જ માણસ અને સમાજ પ્રગતિ કરે છે; નહિ તો જમાનો આગળ ચાલ્યો જાય અને માણસ પાછળ રહી જાય. એમ જનને એટલા ધારે જમાનાની ગતિને ઓળખીને છેલ્લામાં છેલ્લા વિચારોને સમજવાની કાશિશ આશ્રમમાં થવી જોઈએ.

ત્રીજી વાત આશ્રમમાં એ થવી જોઈએ કે આશ્રમમાં જીવન-સંશોધનનું કામ થવું જોઈએ. આપણે બધાં હિન્દુસ્તાનમાં જે જીવન જીવીએ છીએ તેમાં કેટલાક અંશે બહુ સારા છે - જેવાં કે ભક્તિ, પ્રેમ, અરસપરસ એકબીજાને સહકાર કરવાના વિચારો આપણી સભ્યતામાં-આપણા જીવનમાં અત્યંત સારા છે. પરંતુ તેવી જ રીતે આપણામાં કેટલાક દોષો પણ પૂર્વથી ચાલતા આવ્યા છે; તેમને કાઢવા જોઈએ અને આપણામાં જે કોઈ ગુણો છે તેને વધારવાનું સંશોધન થવું જોઈએ. નવાં નવાં જોગવાઈનું સંશોધન થવું જોઈએ. નવા નવા વિચારો તેમ જ જીવનની પદ્ધતિનું સંશોધન થવું જોઈએ. જેવી રીતે ખાવા પીવામાં, સુવામાં, મકાન બનાવવામાં, રસ્તો બનાવવામાં, સંશોધન થાય છે એ રીતે જીવનની જે પદ્ધતિ છે તેમાં સંશોધન થવાની જરૂર છે. તેમાં, આપણે અત્યારે જે ચલાવીએ છીએ તેમાં, ન્યાં ન્યાં આપણને ફેરફાર કરવાની જરૂર લાગે ત્યાં સંશોધન થવું જોઈએ.

તો મેં તમને ત્રણ વાતો જણાવી. આપણા દોષોનું સંશોધન, આપણાં જોગવાઈનું સંશોધન, આપણી જીવનપદ્ધતિનું સંશોધન

એટલે કે સુધારો. આપણી જીવનની પદ્ધતિનું, ઓળસોનું સંશોધન અને આપણા દોષોને કાઢી નાંખવા માટેનું સંશોધન કરવા માટે જીવનમાં સુધારો જોઈએ. આજે આપણા દેશમાં છૂતાછૂત બેદ, દારૂતાડીના વ્યસનો વગેરે ખૂબી આદતો, બદીઓ, ગંદકી, ગંદી રીતે રહેવાની ટેવ — એ બધા દોષો નીકળી જાય એવું સંશોધન આશ્રમમાં થવું જોઈએ. તો, એક : જ્ઞાન-વિજ્ઞાનની ચર્ચા બીજું : જીવનસંશોધનની ચર્ચા અને ત્રીજું : આસપાસના ગામડાંવાળાઓને હું આપે એવી પ્રેમમય સેવા — આ ત્રણે વસ્તુઓ આશ્રમમાં હોવી જોઈએ. આ તો આશ્રમના અંગે પ્રસ્તાવના રૂપે એક વાત કહી

૧૯૧૬માં ત્યારે હું ગાંધીજી પાસે એમના આશ્રમમાં પહોંચ્યો ત્યારથી અત્યાર સુધી હું આશ્રમમાં જ છું. સાત આઠ સાલ થયાં થૂમતો જ રહ્યો છું; પરંતુ રમતો અને રખડતો છતાં હજીએ હું આશ્રમમાં જ રહું છું. મારું સરનામું “વિનોબા આશ્રમ” એવું છે જ છે. એટલા માટે અત્યારનું અમારું જીવન પણ-આશ્રમની દબે જ ચાલતીએ છીએ રાત્રે નિશ્ચિત સમયે સૂઈ જઈએ છીએ. સવારે નિશ્ચિત સમયે ઊઠીએ છીએ. સવાર અને સાંજ બંને વખત પ્રાર્થના કરીએ છીએ. જોટલું ગાલવાનું હોય તેટલું જરાજર સેજ ચાલીએ છીએ ખાવાનો સમય જે નક્કી થયો હોય ત્યારે જ ખાઈએ છીએ, અને ખાવાની વસ્તુ જે નક્કી કરી હોય તે જ ખાઈએ છીએ. ફક્ત એક જ વાત જે આશ્રમમાં ન કરવી જોઈએ તે કરીએ છીએ, અને તેને માટે શરમિંદા પણ થઈએ છીએ. બાકી બીજી બધી રીતે તો આશ્રમમાં જ રહેવાની કશિશ કરીએ છીએ. ૧૯૧૬ થી ૧૯૫૮ સુધી ૪૨ વરસ સતત આશ્રમમાં જ રહ્યો છું એટલા માટે આશ્રમ કેવો હોવો જોઈએ તેના વિચારો અનુભવથી બનેલા છે અને તે મારી પાસે છે. અને આ પણ આશ્રમનું જ સ્થાન છે તે પણ મારું જ સ્થાન છે એમ સમજીને આ બધી વાતો મેં તમારી પાસે કરી.

હમણાં મેં કહ્યું કે આશ્રમમાં ન કરવા જેવી એક વાત અમે કરીએ છીએ. પરંતુ તે સિવાય બીજી કંઈ પણ વાત અમારા હાથથી નાણીબૂછને આશ્રમની મર્યાદાનો ભંગ થાય તેવી કરતાં નથી. અમાણપણે કંઈ પણ બુદ્ધ થઈ જતી હોય તો તે વાત જુદી. પરંતુ નાણીબૂછને તો આશ્રમમાં ન કરવા જેવી વાત અમે કરતા નથી. બીજું બધું અમારું કુશળ છે, પરંતુ આશ્રમમાં ન કરવા જેવી વાત એ છે કે બીમાર ન પડવું જોઈએ.

પરંતુ તમને હમણાં જ કહેવામાં આવ્યું કે હું તો હમણાં જ બીમાર પડ્યો હતો. અને એટલામાં તો બે વાર ગોળીબાર કરવો પડ્યો; એ દિવસમાં કવીનાઈનની બે ગોળીઓ લેવી પડી. એ ગોળીઓને તો હું ગોળીબાર જ માનું છું. એ ગોળી લેતી વખતે મને એટલું જ દુઃખ થાય છે જેટલું ગોળીબાર કરતી વખતે ગોળીબારની આસા આપનાર સરકારને દુઃખ થતું હશે.

પરંતુ શહે એક નવા ડોક્ટર આવ્યા હતા. એમણે વળી પાછી સલાહ આપી કે તમારે હજી બીજી ત્રણ ગોળીઓ લેવી જોઈએ. તો મેં એમને કહ્યું કે તમારા જે કંઈ કારતૂસ વિગેરે હોય તે મારી પાસે રાખી જાઓ. પેલા ડોક્ટરે એ ગોળીઓ મારી પાસે રાખી દીધી. હમેશાં હું જે ગોળીઓ લઉં છું તેના કરતાં આ નવી ગોળીઓ હતી. પરંતુ આજે પરમેશ્વરની ઇચ્છા એવી હતી કે સવારે તાવ ભાગી ગયો, નાસી ગયો, તો મને એ ગોળી મારે બાહર વપ્તો કે એના નામ માત્રથી, એના સ્મરણ માત્રથી, મારો તાવ જતો રહ્યો. દુનિયામાં આવી જ જાયો યોધાની જોઈએ કે એના નામ માત્રથી જ તાવ અટકે ભાય. જ્યાં જ જાણ વરસ્યા મેં કુલ મગીને આહુનડે

ગોળીઓ લીધી હતી ને ઉપરાંત બીજું કાઈપણ ઔષધ પેટમાં ગયું ન હતું. વાસ્તવમાં ઔષધની જરૂરત જ નથી તે છતાં યે કંઈ જલ્લ થઈ ગય છે તેટલા માટે આવા પ્રસંગો આવે છે. એટલા માટે આપણે તાવ માટે ઈશ્વરને જવાબદાર નથી માતતા.

બામારી માટે પ્રારબ્ધ અથવા તો પરમેશ્વર જવાબદાર છે એવું નથી. બીમારી એ આપણી પોતાની કમાણી છે. જ્યારે દુરસ્તી એ પરમેશ્વરની કૃતિ છે, પછી લલે આપણે સાત્ત થઈ જઈએ તો શ્રેય ડોક્ટરને આપીએ. પરંતુ દુરસ્ત તો ભગવાન જ કરે છે

પણ ડોક્ટર અને રોગની વચ્ચે એક નિર્ણય થઈ ગયો છે, એક કારાર થઈ ગયો છે એથી કરીને ડોક્ટર સુરક્ષિત છે. ડોક્ટરનું ઔષધ લીધું અને જે રોગી સાતે થઈ ગયો તો ડોક્ટરનો મદિમા ગણાશે, ડોક્ટરની પ્રતિદ્વિ થશે, અને જે ડોક્ટરની દવા કામમાં ન આવે અને દહીં મરી જશે તો પ્રારબ્ધ અથવા તો પરમેશ્વરની કૃતિ પર સારી જવાબદારી છોડવામાં આવશે દહીં મરી જાય તો જવાબદાર પરમેશ્વર, અને રોગી દુરસ્ત થાય તો જવાબદાર ડોક્ટર તો આ રીતે તો ડોક્ટર ફાવી ગયા છે. આ રીતે તો બંને બાજુથી ડોક્ટર શ્રેય મેળવી જાય છે. પચાસ દહીંઓને એ દવા આપે અને એમાંથી પચ્ચીસ દહીંઓને એ મારી નાખે અને પચ્ચીસ દહીંઓને ઔષધ આપી સાગ કરે, તો એમ કહેવાશે કે રૂપ ગોળીઓને પરમેશ્વરે મારી નાખ્યા, પરંતુ રૂપ ગોળીઓને ડોક્ટરે બચાવ્યા બચાવનાર ડોક્ટર પોતે અને મારી નાખનાર પરમેશ્વર આ વિલાજન તદ્દન અન્યાયથી ભરેલું છે. કાં તો બંનેની જવાબદારી પરમેશ્વરને મોંપી લેઈએ, કાં તો બંનેની જવાબદારી ડોક્ટરે લેવી લેઈએ પરંતુ ડોક્ટર પોતે એક જ જવાબદારી લે અને બીજી જવાબદારી ઈશ્વરને આપે દવાયે

ધણીવાર આપણે એવા ભોજવાઈ જઈએ છીએ કે ડોક્ટર આવે છે ત્યારે મોહવશ થઈ જઈએ છીએ અને કંઈને કંઈ ન કરવા જેવું કરી નાંખીએ છીએ.

કાક વખતે હું પણ એવું જ કરી નાખું છું. જો એક ડોકણે હું ખેડો હોત તો એવું ના કરત. પરંતુ ફરવાનો મોહ છે, સેવા થાય છે અને માંનાનો કાયકમ નિશ્ચિત થઈ ગયો છે. એટલે વચમાં અટકવું ન જોઈએ એટલે પછી ગોળાગાર કરવો પડે છે. તો આ એક વાત છોડી દઈને બાકી આશ્રમના કાંઈ પણ નિયમોનો ભંગ ન કરીએ તે માટે સાવધાન રહીએ છીએ. તો આ આશ્રમમાં જે કાંઈ હશે, જે કાંઈ રહેશે, તે લોકો સાવધાન રહે. અને મેં આશ્રમ માટે જે વસ્તુ વાતો કરી તેમાં જો એ ધ્યાન દે તો એમના હાથે ખુબ સેવા થાય અને એમનો પોતાનો પણ ઉદ્ધાર થાય અને પ્રગતિ પણ લાભ થાય

રંગપુર, તા ૧૫-૧૦-૧૯૮૮.

ભલે તમે હસો છો તો આમદાનમાં ન આવો. પરંતુ દેખનારાઓને હર લાગે છે, તો એ બધા લોકોને હું આશ્વાસન આપના માણું છું કે જો તમે લોકો અત્યારે આમદાનમાં દાખલ રવા થાઓ તો તમારા ઉપર કોઈ પણ જાતની જબરજસ્તી નથી. જે બીજા લોકો આમદાનમાં દાખલ થાય એ શું કરે છે તે જોજો. પરંતુ એમને પણ હર પેદા ન કરાવશો.

એક તો આમદાનમાં હરીને દાખલ ન થવું જોઈએ, અને બીજી વાત, હરીને આમદાનથી અલગ ન રહેવું જોઈએ. બંને બાજુથી હર ન હોવો જોઈએ. આ કામ જ પ્રેમનું કામ છે, સમજવાનું કામ છે અને સમજીને કરવાનું કામ છે. આમદાન થાય અને બધા લાઈએ એકત્ર થઈને એક બીજાને મદદ કરે. બસનો વગેરે છેડી દે અને પ્રેમથી રહેવા લાગે તો હિંદુસ્તાનનો ઉદ્ધાર થાય. આપણે જો એમ ન કરીશું તો સ્વરાજનો લાભ આપણને મળવાનો નથી એ વાત નિશ્ચય છે. એટલા માટે આમદાન વિષે અત્યંત નિર્ભય થઈને બધાએ વિચાર કરવો જોઈએ.

આજે આ ગામમાં આમદાની ગામોનાંથી અને પ્રાંતભરમાંથી લોકો આવેલા છે, તેમણે કેટલાક સવાલો પૂછ્યા છે તો એ સવાલોનો જવાબ મહેલાં આપી દઉં.

પ્રશ્ન : ૧ : આમદાન પછી વાંઝાની તરતજ થશે કે અમુક સમય બાદ ? જો વાંઝાની તરતજ ન થાય તો તેને આમદાન કેવી રીતે કરેશો ?

આમદાન થયા પછી તરતજ કરવાનું કામ આમસભા બતાવવી એ છે. આમસભા એટલે પાંચ માણસોની સભા નહિ. પાંચ આ સાત માણસોની સભા એ તો અમસમિતિ કહેવાય. પરંતુ આમસભા એટલે તો ગામના ૨૨ વર્ષથી મોટી ઉમરના પ્રત્યેક માણસોની એક સભા. ગામનાં જેટલાં પ્રોક લોકો છે તે બધાંની સભા એ આમસભા છે.

આખા ગામની જમીન આ આમસભાની ગણાશે અને પછી એની મારફત કા કરવા સારે એક સંવત્-સમિતિ નીમાશે, જે આમ સમિતિ કહેવાશે આના જે પાંચ સાત માણસોની હશે આમસભામાંથી બધાં મળીને એકમનિધી આમસમિતિના નામે પસંદ કરે અને જે નામ વિશે એક પચુ ભાગને કંઈ પણ વિરોધ હોય તો તે નામ ન આવે આવી રીતે જે સમિતિ થશે તે કેવલ મેવા કરનારી સેવક સમિતિ હશે માલિક-સમિતિ નહિ. માલિક-સમિતિ તો આમસભાજ રહેશે. એવક સમિતિ જે કાંઈ નિર્ણય લેશે તે એકમનિધી લેશે. અને પછી પોતાના નિર્ણય આમસભા પાસે પકડશે, આમસભાને સમજાવશે અને છેલ્લે નિર્ણય આમસભાજ કરશે આ રીતે જ થવું જોઈએ.

પહેલામાં પહેલું કામ આમસભાનું થવું જોઈએ. હું જાણું છું કે આ કામ તરતજ થશે એવું નથી. એમાં કેટલોક સમય તો જશે. પરંતુ ત્યાં આમસભા બની ત્યાં આમદાનના કામની શરૂઆત થઈ એમ કહેવાશે. અને પછી જમીનની વહેંચણીનો સવાલ આવશે તે ત્યાર પછી હાથમાં લેવાશે.

અક્ષર:- ૨ : સવ સેવા સંઘની વ્યાખ્યા 'માણે જે આમદાન

ધયેલાં ન હોય તેને તમે આમદાન ગણુશો ? (વ્યાખ્યા પહેલાં અને વ્યાખ્યા બાદ ધયેલાં.)

સર્વ સેવા સંઘે નિર્ણય કર્યો છે કે જે ગામનાં ૮૦ ટકા લોકોએ જમીન દાનમાં આપી હોય અને એટલામાં એકી ૫૦ ટકા જમીન આમદાનમાં આવી જાય તો તે આમદાન કહેવાય.

તેથી કરીને પેલા ગામની નોંધ સરકારમાં થાય અને સરકાર સ્વીકાર કરે કે આટલું અમે માનીએ છીએ પરંતુ સરકાર સ્વીકારે તેનો અર્થ એ નથી કે જે લોકો આમદાનમાં દાખલ ન થયા તે લોકોને સરકાર દાનની રૂએ આમદાનમાં દાખલ કરશે કેટલાક લોકો એવું સમજે છે કે આમદાન થયા પછી જે લોકો આમદાનમાં દાખલ નહીં થયાં હોય તેને જખરજસ્તીથી આમદાનના દાખલ થવું પડશે. આ બીજકુલ રવેચ્છનો સોદો છે. રવેચ્છથી દાખલ થયેલાં ૮૦ ટકા લોકો અને રવેચ્છથી આવેલી ૫૦ ટકા જમીન જે આમદાનમાં આવી જાય તો તેને આમદાન તરીકે સરકાર માન્ય રાખે. પરંતુ એટલા ટકા જમીન અને એટલા ટકા માણસો જે ન મળ્યા હોય અને એથી એજા ટકા જમીન એજા લોકોએ આપી હોય તો એવા ગામોનાં પણ નોંધ થવી જોઈએ. પછી જાણે એને આપણે આમદાનમાં ન માનીએ, આમપરિવારમાં માનીએ. અને પછી આમદાન ગાટે જે રીતે સરકાર આજે માન્યતા આપે છે તેરી રીતે પણ આને માન્યતા મળે તેવો પ્રયત્ન મર્ફ શકે છે. એ માન્યતા જાણે ન મળે એ જુદી વાત પરંતુ આવાં ગામોને માટે આપણી માન્યતા તો રહેશે જ

પ્રશ્ન.-૩ આમદાનમાં જાય ન હોવો જોઈએ, લોક જાણે હોય ?

જાય ન હોવો જોઈએ તે તો મેં તમને કહી દીધું છે.

આમદાન અને લાય એ બંનેનો મેળ જ ખાતો નથી. આમદાન નિર્લય થઈને જ થઈ શકે છે. હવે લોભની વાત. માણસ માત્રનું જીવન લોભ ઉપર છે. માણસના જીવનમાં કંઈકને કંઈક લોભ હોય છે. એટલા માટે તો માણસ ક્રમ કરે છે. એટલા માટે લોભમાં યોગ્ય લોભ અને અયોગ્ય લોભ એવો ફરક કરવો જોઈએ. ધારો કે કોઈ માણસ અમુક એક ઉદ્યોગ કરે છે અને એ ઉદ્યોગથી કંઈ લાભ થશે તેના એના વિચારથી કરે છે. પરંતુ એ ઉદ્યોગમાંથી ગલત લાભ--ગેરલાભ લેવાની દાનત હોય તો એ લોભ ખોટો કહેવાય. પરંતુ ગેરલાભ લેવાની દાનત ન હોય, યોગ્ય લાભ લેવાની જ દાનત હોય, તો તે યોગ્ય લોભ છે.

ધારો કે આમદાનમાં બધા એકત્ર કરીને વિચાર કરી શકીશું, ગામનો પાક વધારી શકીશું, આમદાન બનાવ્યા પછી પડેલી સદકારી મંડળી બનાવીશું, તો આજની સદકારી મંડળીમાં જે દ્રવ્ય છે તે આમાં નહિ આવે પેલામાં તો માસિક દાખલ થશે અને દરેક માસિકોની અલગ અલગ માસિકી પ્રમાણે દરેકને અલગ અલગ નફો મળશે. ત્યારે આમદાનમાં સદકારી મંડળી બહુ સારી સદકારી મંડળી બનશે, અને બહારથી પણ સરકારી મદદ કીક લેવાથી મેળવી શકાશે. એટલા માટે ગામને લાભ થાય તેવા કાર્યકર્તા પણ ગામને સજ્જ આપવો રહેશે; અને સરકારે જાહેર કયું છે કે ત્યાં આમદાન રહે ત્યાં કોમ્યુનિટી પ્રોજેક્ટવાળાઓએ વધારે ધ્યાન આપવું; તે સરકારે માન્ય જ કયું છે.

આ રીતે ગામને કોઈ ને કોઈ રીતે લાભ થાય તેના

વિચાર કરે તો તેમાં કશુંજો જોડું નથી. એમાં કશો ગેરલાભ ઉઠાવવાની દાનત નથી. પરંતુ પોતે આજસુ ખનીને, અમારે કશું કરવું નથી; અમે આમદાન કયું જોટલે બહારથી અમને કંઈને કંઈ મળવું જોઈએ; જો અમને બહારથી કંઈ ના મળે તો અમે આમદાન શા માટે કરીએ ?—આવું જો ગામના લોકો કહે તો જેમણે આમદાન માટે સમજાવ્યા તેમણે હીક સમજાવ્યું ન કહેવાય, આમદાન થશે, બહારથી કૃપા વરસશે એ રીતનું આશ્વાસન આપવું જો ગલત. આમદાન થયા પછી તરતજ તમને બળનો અનુભવ થશે, અને ગામ સંપીકું થશે; ગામમાં ઝંઘણ જોછા થશે; બધાં એક બીજાને મદદ કરશે; ભૂમિહીનોને ભૂમિ અપાશે. અહીં જે આમદાન થયાં છે ત્યાં ભૂમિહીનોને ભૂમિ અપાઈ છે. ગામના ઝગડા ગામમાં પડે છે અને લજનમંડળી પણ તેમાં થઈ છે.

ગામમાં પ્રેમ, કરુણા, હિંમત અને પરસ્પર સહકાર વધે એવી રીતે કરવા માટે આમદાન સમર્થ થશે, તો ગામને લાભ થશે; ગામનું આરોગ્ય વધશે. આ રીતનો લોભ જો આમદાનના ભાઈઓ રાખતા હોય તો તે જોટો લોભ નથી. એ માટે મારે કશું કહેવાનું નથી. પરંતુ બહારથી મદદ મળે એવી જો આશા રાખે તો તેને જોટો લોભ કહી શકાય. જેટલા માટે રોગ્ય લોભ અને અરોગ્ય લોભ એવો ફરક કરવો જોઈએ.

પ્રશ્ન : ૪. આમદાનની જાહેરાત કોણ અને કેવા સંબંધોમાં કરે ?

આમદાનની જાહેરાતમાં એ ગામના લોકો કહી દે : અમે આમદાન કયું છે અને પોતાના ગામમાં પડિયું મારી દે કે અમારું ગામ એ આમદાનની ગામ છે તે અમારી સગર્ભ થઈ ગઈ છે અને સગર્ભ અને વિવાહમાં જે અંતર રહ્યું છે તે રહેશે હવે જ્યારે જામસભા થશે ત્યારે અમારો વિવાહ તો થશે અને જ્યારે જમીનની વહેંચણી થશે ત્યારે અમારો સંસાર જ શરૂ થઈ ગયો પરંતુ અમે જ્યાં સંકટમાં છીએ એટલે અમારી સગર્ભ તો થઈ ગઈ આમદાન થઈ ગયું પછી હવે કંઈ કહેવાપણું નથી કે એ આમદાન ન થાય

પરંતુ કેટલાક લોકો એવા છે કે જે આમદાનમાં ન ભાગ્યા હોય તો તેમને એ જ કહેવાનું રહેશે કે તમે અમારા ભાઈઓ છો તમારા પર અમારો પૂરો વિશ્વાસ છે. તમે આજે નહિ તો કાલે આમદાનમાં જરૂરી આવશે એની અને કશી શીકર નથી આજે ગામનાં ૮૦ ટકા લોકો દાખલ થયા છે અને ૫૦ ટકા જમીન આમદાનમાં આવી ગઈ છે. માટે અમે આમદાન જાહેર કરીએ છીએ પરંતુ એમાં તમારે દાખલ થવું જ પડે એવું કશું નથી. તમે બીજાકુલ ગણરાશે નહીં. તમારી જમીનની ખેતી અમે કરી આપીશું અન્યાર સુધી એ ખેતરોમાં મજૂરી-કામ કરતા હતા હવે આમદાનમાં એમાં કામ કરશે અને તમને જે આપવાનું હશે તે તમને અગાઉ આપશે તેને માટે તમે ડરશો નહિ.

આવી રીતે આમદાનની જાહેરાત થયા પછી રંગપુર આશ્રમવાળા તેના ઉપર રંગ ચઢાવશે. આમદાનનું પત્રક થશે. એમાં જમીનની સહી લેવાઈ હશે, તો કેટલા લોકોએ જમીન

આપી, એ પ્રમાણે ગામની બધી માહિતી બહાર થશે. જેથી આમદાન બહાર કરવામાં આવ્યું એમાં કશું વાંધા ભરેલું નથી, એવું લોકોને સમજાશે.

કેટલાક લોકો મને પૂછે છે કે આમદાન થાય અને પછી તે પાણું લઈ લે તો તેના કરતાં પાંચ-જ મહિના સદ્ ગોળા પછી આમદાન બહાર કરવામાં કેમ ન આવે? તો હું એમને કહું છું કે હિન્દુસ્તાનમાં કાચું-પાકું કોઈ થવાનું નથી જે થાય તે પાકું જ થાય છે, જે સંકલ્પ કરે છે તે પાકો જ છે છતાંએ એકાદ બહુને સંકલ્પ પાછો લેવો હોય તો ભલે લે.

શિવાજી મહારાજ એક પછી એક કિલ્લા લેતા હતા. દર કિલ્લા છતાં તે એમાંથી એક કિલ્લો પાછો લઈ લેતા તો નવ રહેતા. પરંતુ શિવાજી મહારાજ તો આગળ વધીને બીજા કિલ્લાઓ જોતા જતા હતા. આવી રીતે બધા જ આદિલનોમાં થાય છે માટે કરવું ન જોઈએ. એને માટે સંકલ્પ ન રાખવો જોઈએ. પરંતુ એને માટે મોઝ પીટવાની જરૂર નથી કે આ આટલાં આમદાન થયાં આવી રીતે ધીરેધીરે આવધાન રહીને આપણે. સૌ આગળ વધીએ.

પ્રશ્ન- ૫: આમદાન બહાર થાય છે તેની વ્યવસ્થા, નોંધણી માટે કોઈ તંત્ર હોય કે કેમ? જો હોય તો કેવું?

આ બધું કામ સર્વ સેવા સંઘ કરે છે. સર્વ સેવા સંઘ એ વ્યક્ત-અવ્યક્ત સંસ્થા છે. હિન્દુસ્તાનના કેટલાક વિભાગોમાં એ વ્યક્ત છે અને કેટલાક વિભાગોમાં એ અવ્યક્ત છે.

રંગપુર આશ્રમ એ સર્વ સેવા સંઘનું અવ્યક્ત રૂપ છે.

રંગપુરમાં જે ભાઈઓ જે ગ્રામદાનો નોંધાવશે તેને સર્વ સેવા સંઘ માન્ય કરશે.

એવી રીતે જ્યાં જ્યાં આશ્રમો છે; નર્મ તાલીમ, ખાદી-આમોદોગ વગેરે રચનાત્મક કામ કરનારી સંસ્થાઓ છે; અને સર્વ સેવા સંઘની પોતાની જેટલી ઓફિસો હશે ત્યાં ત્યાં જે કાંઈ થાશે તે બધું જ સર્વ સેવા સંઘ માન્ય કરશે આ એક વ્યાપક સંસ્થા છે આખા ભારતમાં સાડાપાંચ લાખ ગામડાઓમાં તેનું કામ ચાલે છે સર્વની સર્વ સેવા કેટલીક વ્યક્ત રૂપે અને કેટલીક અવ્યક્ત રૂપે એ કરે છે.

એના યોજામાં યોજા ત્રણ કરોડ તો રચનાત્મક કાર્યકર્તાઓ છે. તેઓ ગંધા ખેતી કરે છે પોતપોતાના ઘરની. હવે જો એ લોકો પોતાના ઘરમાં સર્વોદયપાત્ર રાખે તો ત્યાં સર્વ સેવા સંઘ વ્યક્ત થઈ ગયો જ્યારે એ લોકો માત્ર પોતાની ખેતી જ કરતા હતા ત્યારે સર્વ સેવા સંઘ અવ્યક્ત રૂપે હતો. પરંતુ તેમને પોતાના ઘરમાં સર્વોદયપાત્ર રાખ્યાં તેટલાથી સર્વ સેવા સંઘ વ્યક્ત થઈ ગયો. આ રીતે કામ કરવાનું છે. જેટલા માટે અહીંના આસપાસના દરેક ગામોના પ્રત્યેક ઘરોમાં સર્વોદયપાત્ર મુકાવું જોઈએ એ પહેલું કામ. જેટલા માટે એનાથી સર્વ સેવા સંઘનું મથક પ્રત્યેક ઘરમાં થઈ જશે.

પ્રશ્ન :- :૬: ગ્રામદાન થયા પછી નિર્માણના કામમાં તરતજ બેસી જવું જોઈએ ? કેણુ બેસે ?

જે બેઠા છે તે બેસે; જે કરતા છે તે શા માટે બેસે ? રચનાત્મક કામ કરનારા ત્રણ કરોડ લોકો આપણી પાસે છે. તેમાંથી કાંઈ બેસે

અને કામ કરે. જો આપણે એમ માનીએ કે આમદાનના ગામેમાં બહારથી માણસો જઈને બેસે અને કામ કરે, તો તે અસંભવિત વાન છે અને રીતે એક તો બહારના માણસો બંધા ગામેમાં મોકલી પાણુ ન શકાય અને બીજું બહારથી જે માણસો જાય તે યશસ્વી જ થશે એવું ખાત્રાપૂર્વક ન કહેવાય અને કાલું. ધારો કે અમુક ગામેમાં માણસો મોકલ્યાં અને એ લોકો યશસ્વી થયા, તો કામ અટકી પડે. કારણ કે પછી પ્રત્યેક ગામવાળા માગણી કરશે કે અમારા ગામમાં જે માણસ મોકલી આપના હો તો અમે આમદાન કરવા તૈયાર છીએ. એટલે પછી આમદાનની પાતાની શક્તિ તો ઊભી થાય જ નહિ માટે જે જગ્યાએ પહેલેથી રચના-મક કામ કરનારા હોય તો એ લોકો બંધે આમદાન થાય તે પછી ત્યાં કામ કરવા જાય. ખાદી, નર્મ તાક્ષીમ, કોમ્પ્યુનિટા પ્રોગ્રેસ્ટ, એક્સપ્રે-શન સર્વિસ અને ગાંધી નિધિમાંથી કાર્કને કાર્ક ત્યાં જાય તે તો શારું છે. એમાં કશું ખરાબ નથી. આમદાન થાય અને તુરનજ કાર્ક બેસી જાય અને પછી આમદાનના ગામને સુંદર બનાવે. પરંતુ આમદાનના ગામે આમદાન ન થયાં હોય એવાં એક-દીશાન્ક ગામે બનાવવાં હોય, તો તે ન બનાવી શકે. આજુબાજુનાં ગામેમાં લુદી હવા હોય અને તે ગામેમાં લુદી હવા હોય એવું ન બની શકે.

માનો કે વડોદરા જિલ્લામાં શિવાળો છે અને અહીં આમદાન થયું તો અહીંના ગામમાં ઉનાળો હોય તે ન થઈ શકે ત્યારે આખા વડોદરા જિલ્લામાં શિવાળો હોય ત્યારે એ આમદાનની ગામમાં પશુ શિવાળો હોય. ઉનાળો થયો તો હોય ? તો એવી રીતે એક ગામ પકડીને કાર્ક બેસી ગયો તો ગામ સુંદર થઈ જતો એવો મન કંઈ વિશ્વાસ નથી. પરંતુ જે કયાંય સત્વરે આમદાનમાં મળ્યું તે. પાણુ-પણામ સમયમાં આમદાનના મળ્યાં હોય, અને ત્યાં જે આમદાન થાય અને તે લોકો કામ શરૂ કરે. અને તેમ. કંઈ સત્વરે આમદાનની જગ્યા હોય,

તો આપણા સર્વોદયના કાર્યકર્તાઓ એમને સલાહ આપવા, મદદ કરવા તૈયાર રહે એ વધુ લાભદાયી બની શકે

પ્રશ્ન ૭ : યોડાંક નમૂનાના આમસ્વરાજ કેમ ન બનાવવામાં આવે ?

આ સલાહ ખૂબ — વખતો વખત પૂછવામાં આવે છે કે આમસ્વરાજના નમૂના કેમ ન બનાવવામાં આવે હવે તમે ધારો કે પાકિસ્તાનની હિન્દુસ્તાન પર નજર મૂકી અને માની લો કે આક્રમણ થયું. હું આ બધી કલ્પનાની જ વાત કરું છું પાકિસ્તાન કંઈ હિન્દુસ્તાન પર આક્રમણ કરવાનું છે નહિ પરંતુ માની લો કે એણે આક્રમણ કર્યું, તો આખા દેશના એક ભયનું વાતાવરણ નિર્માણ થઈ જશે. સર્વત્ર ભય દેખાશે એવી સ્થિતિમાં જે લોકો આમસ્વરાજનો નમૂનો કરવા બેઠા હશે તે શું કરશે ?

એટલા નાટે આખા દેશના આપણા વિચારનો અંકુશ રહે એવી યોજના જે આપણે કરી હોય ત્યારે જ અમુક ક્ષેત્રમાં આમસ્વરાજના નમૂના કરી શકીએ પરંતુ બ્યારે દેશમાં ભુદ્ધ તંત્ર અને ભુદ્ધ જ કાનૂન બનતા હોય અને આપણને જુદાનજાં જે જમીન મળતી હોય ત્યારે કાયદો થાય કે એવી રીતે જમિ ન અપાય કારણ કે એના દુષ્ટતા થાય છે આ તો મેં તમને એક મિસાલ આપી. તો કહેવા એ માગતો હતો કે કાયદાઓ ગમે તે પસાર થતા હોય, પરિસ્થિતિ ગંન નવી પેદા થતી હોય, અને હું પ્રતિજ્ઞા લઈને બેસું કે હું તો ચાર-પાંચ ગામોના આમસ્વરાજનો નમૂનો બનાવીશ એવી-કલ્પના કરીને બેસી જાઉં તો હું ફાવીશ નહીં એમાં હું દાર જ ખાઈશ એટલું જ નહિ, પરંતુ એવા લોકો આ બેસવાના કામને ઉત્તેજન પણ આપશે, કે જે લોકો કીક જાણના હશે કે આ લોકો આમાં કંઈ ફાવવાના નથી એમાં કંઈ કરી શકવાના નથી તો લાગેને માથાફાડ કરે

એમ કહી ઉત્સાહ આપશે અને પોતાનાં કામ કરતા જશે અને પૂછતા પણ જશે કે શું થયું રે? એ ગામમાં તો ખીડીઓ વધારે વપરાય છે. તો એ ગામમાં ખીડી વધારે વપરાય છે તો તમે ત્યાં બેઠા શી રીતે? તમે ત્યાં કશું જ કરી શકવાના નથી અત્યારે કેવાં કેવાં સિનેમા ચાલે છે? એને કાઈ રોકડોક છે કે? આ તો ભાર્ગ ગામ લઈને બેસી ગયા. પરંતુ ગામના લોકો સદેરમાં જઈને સિનેમા જોઈ આવ્યા તો તેમને કેવી રીતે આડી બીંત બનાવશે?

તો જ્યાં સુધી આખા દેશમાં તમારા વિચારની સત્તા કે પ્રભાવ પડી રહ્યો છે એવું જ્યારે તમે જોશો; આખા દેશમાં તમારા વિચારનો પ્રભાવ પડે તેવી યોજના, તેવી વ્યવસ્થા, યોજના કરશો; અને તેની સાથે કેટલાંક ગામો લઈને બેસશો તો આમસ્વરાજનો નમૂનો થશે. નહીં તો કશો નમૂનો થઈ શકવાનો નથી એવો મારો દૃઢ અભિપ્રાય છે. છતાંયે કાઈ વીર એવો નમૂનો કરી બતાવે તો હું તે જોવા ઇચ્છીશ. અને મારો અભિપ્રાય ગલત છે એમ કહીશ. અને જો કમૂલ કરી બતાવે તો હું તે જોવા ઇચ્છીશ અને મારો અભિપ્રાય ગલત છે એમ કહીશ. અને જો કમૂલ કરીશ કે આગળે પણ નિર્માણ કરીને બતાવ્યું.

પરંતુ હું તમને મારું જ ઉદાહરણ આપું મારું "સિદ્ધાન્ત-વિચાર" નામનું એક પુસ્તક છે એમાં મેં એક પણ વિચાર એવો નથી કર્યો જેનો અમલ મેં પોતે ન કર્યો હોય પ્રત્યેક વિચાર અમલમાં લાવીને, એનાં પરિણામો નોંધીને કહેવાયેલા છે. તેમ જ્યાં સંસ્કારનું સિદ્ધાન્ત કામ જે માણુ હતુ તે જ આણુ છે તે કામ

વર્ષે સરકારવાળાઓને સૂચ્યું કે શિક્ષણ બાબતમાં વિનોબાની સલાહ લઈ શકાય તો સારું. પરંતુ વિનોબા કંઈ ગયે વર્ષે જ શિક્ષણતરફ નહોતા થયા. એણે તો ૩૦ વર્ષ સુધી શિક્ષણના યોગે ક્યાં હતા અને ત્યારબાદ જે કાંઈ વિચારો પ્રગટ થયા તે ૩૦ વર્ષના યોગેના વિચારો હતા પરંતુ ગયે વર્ષે સરકારને સૂચ્યું કે હિન્દુસ્તાનભરના બધા પ્રાંતમાંના મુખ્ય શિક્ષણાધિકારીઓને જ્યાં વિનોબા હોય ત્યાં બોલાવવામાં આવે અને ત્રણ દિવસ એ લોકો સાથે રહ્યા અને ખુબ વાતો-ચર્ચા કરી અને પછી ચાલ્યા ગયા તો આનું કરવાનું એમને ગયે વર્ષે જ કેમ મૂળ્યું? ૧૦ વર્ષ પહેલાં કેમ ન મૂળ્યું? એનું એક જ કારણ છે કે બુદ્ધાન-આમદાન વગેરે વિચાર યશસ્વી થયો ત્યારે વિનોબા નામનો કોઈ એક માણસ છે તેની સલાહ લઈ શકાય એવી એમને પ્રતિતી થઈ

નઈ તાલીમ વખતેના અનુભવો મેળવેલા છે પણ એ અનુભવોની કિંમત હાલમાં જ માન્ય થવા માંડી છે. પહેલાં એ ક્યાં હતી? આજે પણ એ માન્યતાનો અમલ ક્યાંક થશે જ એનું ન માનશે. પરંતુ તમારી સલાહ માગે છે, તમને પૂછે છે, તો હું કહેવા એ માંશુ છું કે વિચારની પ્રતિષ્ઠા દેશમાં જામી. એટલા માટે તમારામાં થોડી ઘણી વ્યવહાર્યતા છે એમ માને છે, એમ સમજે છે, ત્યારે તે સલાહ લે છે. નહિ તો તમારી સલાહ કોણ લેવાનું હતું?

માટે ગામસ્થાનના નમૂના જે ક્યાંક બનાવી શકાતા હોય તો મને એની નેટલી તમન્ના છે નેટલી લાગ્યે જ કોઈને દર્શો. મેં હમણાં જ થોડા વખત પર કહેલું કે જેમ પેલા લોકો જેર બેઠાં અણસરો ફેંકી શકે છે અને નિશ્ચિત સ્થાન પર જઈને પેલું

શસ્ત્ર આખી દુનિયાને આગ લગાડી શકે છે, સળગાવી શકે છે, એવી રીતે ઘેર બેઠાં આપણે આખી દુનિયાની આગે ખુઝાવી શકીએ છીએ-એવું શસ્ત્ર અપણાં હાથમાં આવવું જોઈએ. એવા શસ્ત્રની ખોજમાં હું છું.

ધારો કે પચાસ-સો ગામોનું એક કેન્દ્ર હોય અને ત્યાં આપણી કદપનાનું આમસ્વરાજ ચાલતુ હોય, અને ત્યાં બધાં લોકો સ્વતંત્ર થઈ ગયાં હોય અને પરિપૂર્ણ સરકાર-નિરપેક્ષ એવી રચના ક્યાંક કરી શક્યા હોય, તો મને જરાયે શંકા નથી કે, એની અસર આખી દુનિયા ઉપર થશે; અને હિન્દુસ્તાન ઉપર તો થશે જ. પરંતુ મારું એવું માનવું છે કે ત્યાં સુધી આખા હિન્દુસ્તાનમાં સર્વ સાધારણ વાતાવરણ તૈયાર થાય અને તેની સાંધે સારામાં સારાં માણસો એક ઠેકાણે બેસીને પ્રયોગ કરે આ જો થઈ શકતું હોય તો કરવા જેવું છે એવું મને લાગે છે.

પરંતુ ભારતમાં જો શાંતિસેના તૈયાર થાય તો પછી આમસ્વરાજના નમતા સહેજે થઈ શકશે. નહિ તો પછી પેલા તામિલનાડમાં રામનાથ-પુરમાં આમદાન થયાં અને ત્યાંથી ૨૦ માઈલ પર જ રમખાણો થયાં તો બધાં ગામોના લોકોની હવા બગડી ગઈ તો દેશમાં હવા બગાડનારી શક્તિ પર અસર નાખનારી કેઈ શક્તિ ન હોય તો પછી આપણે ફાવવાના નથી.

એટલા માટે ભારતમાં એક વાર આપણા વિચારોની સત્તા થવા દઈએ અને પછી અમુક ક્ષેત્ર લઈને બેસી જઈએ તો બહુ સારું કામ થશે તેવું હું માનું છું. આજે પણ કેઈ વિશેષ પુરુષ બેસી બાંધે તો એ ગતિ કામ કરે છે, ખોટું કામ કરે છે, તેવું હું નથી માનતો. એવો પ્રયોગ કેઈ કરતા હોય તો ભલે કરે, એનાથી કંઈક લાભ જ મળશે એમ માનું છું.

રંગપુર, તા. ૧૫-૧૦-૫૮

શાંતિસ્થાપના, સ્વામિત્વ વિસર્જન અને સર્વોદયપાત્ર*

કેટલાંક કામો એવા હોય છે કે કરી લીધા પછી જ ખમર પડે કે એની કરવાની રીત શું હોય છે ? શું 'ડરીઓ' નો પૂર્ણતા આવે ? એ તો પાછળથી જ ખમર પડે પરંતુ શરૂઆતમાં એ કરી જ નિવું પડે છે અને ત્યાર પછી જ એની પદ્ધતિનો ખ્યાલ આવે છે.

એવા કેટલાક અધન કામો હોય છે તેમાં આ એક શાંતિમેનાનું કામ છે એટલા માટે કેટલીક વખતે હું અનિશ્ચિત, અભોધકર બોલુ છું એવું લાગે છે, અને તેમાં કશી નવાઈ પણ નથી એમાં જો હું ચોક્કસ બોલતો હોત તો જ નવાઈ હતી.

ધ્યાનમાં રાખવાની વાત એ છે કે આખા ભારતની એ સુવ્યવસ્થિત યોજના આ રીતે અત્યાર સુધી કદી કલ્પનામાં આવી નથી. જોકે શાંતિસેના અને સેવકોની કલ્પના બાપુએ કરી હતી, તેમ છતાં તેનો અમલ ન થયો પરંતુ એમાં દેશની અંતર્ગત શાંતિની જવાબદારી સેવકોએ ઉપાડી લેવાની છે તેવી ભાવના કલ્પના શાંતિસેનામાં ન હતી.

* * સૂરત જિલ્લાના દામકેતઓ સમક્ષ આપેલું પ્રવચન.

તે વખતે કેટલાંક અશાંતિનાં કૃત્યો થનાં હતાં. તેની સામે શાંતિસેનાની વાનો ઊભી થતી હતી. અત્યારે તો સર્વોદય સમાજ કે સર્વ સેવા સંઘ તરફથી એવી આશા રાખીએ છીએ કે દેશની અંતર્ગત શક્તિ જનશક્તિને બળે જ યશે અને ખીજું જમીનની માલિકી મટાડીને બંધાર સમજાવશે. આથી બંધારનો નિર્માણ થશે.

આ બે બાબતોનો નિષ્પત્તિ સર્વોદય સમાજે હાથે લેવાનો છે, અથવા એવો સંકલ્પ કર્યો છે. એમાંથી જમીનની માલિકી મટાડવાની વાત એક કારે મૂકીએ તો શાંતિ સ્થાપવાની વાતમાં સમર્થ થવાનાં નથી; અને તેવી જ રીતે આપણે જો શાંતિ સ્થાપવાની હિંમત; અત્યારની સ્થિતિમાં ન રાખીએ તો, મરી શીડવાની કલ્પના ન કરતા હોઈએ તો, જમીનની માલિકી નાબૂદ કરવામાં આપણે સફળ થવાના નથી. એટલા માટે આ બંને વસ્તુ અત્યેન્ય નિર્ભર છે, અને એક, ખીજા ઉપર અવલંબિત છે. આ બંને વસ્તુને જરા સ્પષ્ટ કરું છું.

આપણે જો જમીનની માલિકી તો મટાડીએ અને “સ્ટેટસ કો” પૂર્વપત્તિ રિથિત કાયમ રાખીએ તો પછી ભલે કેટલાક લોકો, મરી શીડીએ તો પણ કોઈ શાંતિ સ્થાપવામાં આપણે સફળ નથી થવાના. “સ્ટેટસ કો”થી કદી શાંતિ રહી નથી, અને આને વિજ્ઞાનયુગમાં તો રહેવાની નથી.

અને જમીનની માલિકી પણ ત્યારે જ મટે, ત્યારે માલિકને ભરોસો થાય કે આ લોકો માલિકી મટાડવા માંગે છે, પરંતુ અમને મટાડવા નથી માંગતા તે અમારી રક્ષા હાથે છે અને અમારી રક્ષા સારુ પોતાની જાન પણ બોખમમાં નાખવા તૈયાર થાય છે. આ અહિંસાનો દીવો છે, અને એ સાચો છે. આપણે એમનું લઘું ઇચ્છીએ છીએ. આપણે જમીનની

માલિકી મટાડી તેમને લયમાં નાખવા નથી માગતા, તેમને દુઃખી કરવા નથી માગતા. જે કાંઈ કરવા માગીએ છીએ તે એમની પરવાનગીથી અને સંતોષથી; અને તે જ એ અહિં સાથી થયું કહેવાય. નહિં તો જમીનની માલિકી ખીજી કાંઈ પણ રીતે મટાડવાની શક્તિ અહિંસા સિવાય નથી.

પરંતુ આખરે જો એમ કહીએ કે અમે અશાંતિનું કારણ મટાડવા જ નીકળ્યા છીએ, તો શાંતિસેનાની શી ગરજ છે? પરંતુ ત્યારે અશાંતિનાં કારણો મોજૂદ છે ત્યારે લોકો માટે ત્યાગ કરવા સારું, મરવા સારું તૈયાર થઈએ તો જ લોકો અહિંસક ક્રાંતિનો દાવો કબૂલ કરે, એમને ગળે ઊતરે.

જે હંમેશના માટે સેવા કરતો રહેશે અને વિશેષ સંગે પોતાનું માથું આપવા પણ તૈયાર રહેશે, એવી સેવા વગર જમીનની મલિકી મટાડી શકે નહિ અને જમીનની માલિકી મટાડવા વગર શાંતિ સ્થાપના ન થઈ શકે. આ એ પાત બરાબર ધ્યાનમાં રાખી લેવાય તો પછી જ્ઞાન-આમદાન અને શાંતિસેના એ બધામાં અરસપરસ શું સંબંધ છે તે વિષે શંકા જ ન રહે.

ઘણાં સવાલો એટલા માટે પુછાય છે કે પુરાણો, જૂનો રચનાત્મક કાર્યક્રમ જે બહુ વહાલો હતો, અને જે છે, તેમાં ખલેલ ન પહોંચે તેવું શક્ય હોય અને તેમ છતાં યે શાંતિસેનામાં દાખલ થઈ શકીએ એવી બાતની વૃત્તિ ઘણાની છે. આ વૃત્તિ અસ્વાભાવિક નથી, પરંતુ એ અજ્ઞાનની વૃત્તિ છે. એટલા માટે આજની સ્થિતિમાં આપો રચનાત્મક કાર્યક્રમ ખેતરામાં છે એ તેઓ બાણતા જ નથી.

મને ખાવાનું મળ્યું એટલે આખા દુનિયાની ભૂખ શાંત થઈ ગઈ તેવી રીતે મારાં ઘરમાં રેડિયો, અલ્ગો અને આસપાસ અખીર સ્વખાથી ૫-૫૦ ને કામ મળે એટલે આસપાસમાં બધે જ ખાદી વપરાતી થઈ એમ હું માની લઉં તો મારું કામ તો થઈ ગયું. પણ મારું કામ એટલે કે ખાદી દ્વારા જગતની તે ન થયું. આવું કામ તો ધામે કે, અમેરિકા ધારે તો પણ કરી શકે. હાથના કળા તરીકે ત્યાંના લોકો ખાદીનો સ્વીકાર કરે; એવી જ રીતે ન્યાં અનુષ્ઠા બેકારી હોય ત્યાં એ ચાલશે. કળાની દૃષ્ટિએ પણ બીજા દેશોમાં એ ચાલી શકશે.

જેવી રીતે નઈ તાલીમનાં મધ્યમ તરીકે ખાદી પેદા થાય તો એ કળાની દૃષ્ટિએ પણ ખાદીવેચાણ લોકો ઇચ્છી શકે છે. આવી રીતે કલ્પ, તાલીમ અને બેકારી મટાડવાની વાત મંજીને પણ બે ક્રાન્તિકારક ખાદીનિચાર ન બનતો હોય તો એ ત્યારે જ બની શકે. ત્યારે શાંતિસેનાની સ્થાપના કરી શકીએ.

દેશમાં સ્વરાજ્યની સ્થાપના કરી શકીએ એટલા માટે, શાંતિસેના માટે, સર્વોદયપાત્ર કરવું આવશ્યક છે. કોઈ કોઈનું માથું કાપે ત્યારે શાંતિ સ્થાપી શકે તે માટે લશ્કર મોકલવામાં આવે છે, ન્યારે અત્યારે આપણું માથું કપાવીને શાંતિ સ્થાપનાની વાત સર્વોદયમાં આવે છે. આપણું માથું કપાવીને જો શાંતિ સ્થપાય તો શાંતિસેનાનું કામ યશી પરંતુ બીજાનું માથું કોઈને શાંતિ ન થાય તો પછી પોતાનું માથું કપાવીને શાંતિ ન સ્થાપી શકાય.

આંગે તો મોક્ષસેના શરીરની કે વાણીની મધુરતાનો સ્પર્શ નથી થતો, અને ઉપરથી જોજ નાખે છે, કે પછી કેવું હૃદય છે.

કેવી માણી છે, કેવું માધુર્ય છે, કેવું ચાતુર્ય છે, તે કાણ જુએ છે ? એટલા માટે જે તાકતો કામ કરતી હતી તેનાં મૂળને હું પ્રહાર કરું છું. એ મૂળ શામાં છે ?

આજે લોકો લોકસંમતિનું નાટક કરે છે. આજે પાકિસ્તાનની શી હાલત છે ? તો ઇસકંદરની શી મુગલ છે કે લશ્કરનાં બજો પોતાના હાથમાં લે ? તો તો પહેલેથી જ લોકોનો ટેકો ન હોત ? આજે તો સુલતાનનો દાવો નહીં, પરંતુ કલ્યાણ રૂબરૂનો દાવો છે. લોકો જે ટેકસીસ આપે છે તેના જ આધારે સેના બિભી થાય છે; અને ધારો કે કર ન અપાતો હોય તો સમાજમાં લૂંટફાટ થાય અને કામમાં એવી અડચણ બિભી થાય જે દૂર કરવા સેના જ સમર્થ થાય. આવી રીતે સશસ્ત્ર સેનાનું સામર્થ્ય પણ લોકસંમતિમાં છે. તો અહિંસક સેનાનું પણ સામર્થ્ય લોકસંમતિથી થઈ શકે.

એટલા માટે સર્વોદયપાત્ર એ લોકસંમતિનું સહેલામાં સહેલું પ્રતીક છે, એમ સમજીને વિચાર થયો છે. લોકસંમતિ પ્રાપ્ત કરીએ તો તેમાં બે કામો થવાનાં; એથી વધારે કામો પણ થઈ શકે પરંતુ એની વાત હમણાં નથી કરતો. જે ઓછામાં ઓછાં બે કામ થઈ શકે તેની જ વાત કરું છું એક તો એ કે એનાથી શાંતિસેનાને પીઠબળ મળે અને બીજું જેટલાં ધરોમાં સર્વોદયપાત્ર મુકાય એટલાં ધરો તરફથી નિશ્ચિત થઈ જવાય કે આટલાં ધરોમાંથી તો અશાંતિ નહિ થાય. એટલે એટલી તો આપણે શાંતિની સેના જ બિભી કરી દીધી. આખા દેશમાં ૫૦ ટકા ધર જે સર્વોદયપાત્ર રાખે તો ૫૦ ટકા ધરમાં તો શાંતિની સ્થાપના થઈ જ ગઈ. એટલું કામ પતી ગયું અને એનાથી એક નૈતિક આધાર પણ મળી ગયો. તમારા કાર્ય માટે નૈતિક આધાર અને શાંતિ સ્થાપનાની સવલત કરી આપી, એ બે સામર્થ્ય સર્વોદયપાત્રમાં છે.

હવે સર્વોદયપાત્રનો આ રીતે સ્વંત્ર વિચાર કરીશું. શાંતિ-
સૈનેકોને આજીવિકા માટે થોડા સમય સુધી વિચાર નહિ કરીએ તો
સારું છે, નહિ તો નાહક ગૂંચ જાણી થાય છે. ને સવાસો
ગૂંચવાડા ભરેલા થાય છે અને જેને “પસંનલ ફેક્ટર”
વ્યક્તિગત તત્ત્વ કહે છે તે પણ દાંખણ થાય છે. પણ ઉંચે
તો સર્વોદયપાત્રથી જે અનાજ બેસું થશે તેમાંથી જે પૈસા પરિવર્તિત
થશે તેનો શું ઉપયોગ કરવો તેનો વિચાર કરવો જોઈએ. આટલી
સેના જાણી કરી તો એ સૈનિકના પરિવારનો પણ, અને તેના શિક્ષણનો
પણ, વિચાર કરવો જોઈશે, અને એને ઠાઈ પણ જગ્યાએ જવાનો
હુકમ આવે તો ત્યાં જવા માટે એને લાડું આપવું પડશે. રાત્રિપ્રચારનાં
સાધનો, પુસ્તકોનાં પ્રકાશનો, — આ બધાં માટે જે પૈસા જોઈશે
તે ક્યાંથી લાવવાના ? કાં તો આ સંપત્તિદાનમાંથી, કાં તો ફંડ
ખાતામાંથી એકઠા કરીને—આ જે રીતે પ્રાપ્ત કરી શકાય.

સંપત્તિદાનથી પ્રાપ્ત કરશે તો અમને વાંધો નથી. પણ આ
વસ્તુ હજી જાણી થઈ જ નથી. તો જે કંઈ જાણી થઈ છે તેને
આધારે કામ થાય તો હું ના નથી કહેવાનો. પરંતુ સંપત્તિદાતા એ
વિશેષ દાતા છે અને એનાથી આખા સમાજ તરફથી કામ નથી
થતું. એમાં અમુક દાતાઓનું વર્ગના રહે છે.

તો પછી પરદેશથી મદદ આવે છે તેના પર આપણી
આવે છે કે રાષ્ટ્રોનું સમત્વ કાયમ ન રહે, રાષ્ટ્ર વેચાઈ જાય.
એવો ખતરો આમાં પણ રહેલો છે. એટલા માટે અત્યારે
આરંભકાળમાં આભારપૂર્વક ભલે સંપત્તિદાનમાંથી મદદ લઈએ,
પરંતુ ઉંચે તો એનો ઉપયોગ શ્રામમુદાર માટે કે જોખરો
માટે, એ પ્રમાણે જ્ઞાન-અમદાનના કામમાં જ કરી શકાય.

અને એમાં તો કંદોડો રૂપિયાની અંપત્તિની જરૂરત પડશે.

પણ શાતિસૈનિકના નિર્વાહ અને શિલ્પ માટે આ બધાનો નિર્ભર નો લોકસંપત્તિ પર થાય તો શાતિસૈનિક નિર્ભર થઈને કામ કરશે એટલે છેવટના ચિત્રમાં બધા - સૈનિક, સર્વોદયપાત્ર પર જ નિર્ભર થશે અને એમને એમાં જ ગૌરવ માલમ પડતું જોઈએ. વધારે પડતું ગૌરવ નહિ, પણ જોટલું છે તેટલું ધંધું માલમ પડતું જોઈએ અને આ મોટી વાત છે

કેટલાક લોક કહે છે કે જે લોકોને કારો રોટલો મેં ખાવા નથી મળ્યો અને એમાંથી અમને આપે અને એમના સ્તર કરતા અમારું સ્તર ઊંચું છે, તો એમની પાસેથી કેવી રીતે લઈ શકીએ? આવો સનાત સોજ્જર નહિ પૂછે, જે સોજ્જર ન હોય તે જ પૂછે જેમણે રાષ્ટ્ર તરફથી પ્રતિનિધિત્વ સ્વીકાર્યું તે આવા સવાલો ન પૂછે જેણે રાષ્ટ્રપ્રતિનિધિત્વ ન સ્વીકાર્યું હોય અને જો મેંવા કરવા માગે તો એવો સેવક યતિ, મુનિ, પરાપકારી સાધુઓ હોય તે બની શકે વધતા જે મળે તે ખાવાનો નિર્ણય સેવક કરી શકે, પરંતુ સૈનિક ન કરી શકે

ધારો કે એક માણસ પાણીમા ડૂબે છે તો એની સહાનુભૂતિમાં તમે પણ કુખો તો તમને આનંદ થાય કે? એને જો ઉગારવો હોય તો તમે જો ખાઈ પીને મજબૂત થયા હો તો એને ઉગારી શકો બાકી જો કોઈને ખાવાનું ન મળતું હોય તો આપણે પણ ન ખાઈએ; કોઈ બિમાર પડતું હોય તો આપણે પણ તેની સાથે બિમાર પડીએ; લોકો પોતાનું ઘર છોડે નહિ એટલે આપણે પણ ઘર નહિ છોડીએ—આવી સહાનુભૂતિ જો આપણે રાખીએ તો તો સમાજમાં ધનું ધમ નહિ થઈ શકે

એટલા માટે સમત્વ બુદ્ધિથી કામ લેવું જોઈએ, એકાંગી

કરુણા ન ચાલે. આ જે સરખામણી. થાય છે. તે ચોખ્ખી સરખામણી નથી. આપણે જેમ મિત્રોનું અનાજ ખાતા હોઈએ તો નફ્ટ થઈએ છીએ. ચણુ સમાજની મદદ લઈએ તો લગભગ ૫૫૬ વતીએ છીએ. તો નિર્લજ થઈને ખાવા કરતાં લગભગ યુક્ત થઈને શરીરને પોષણ આપવું સારું. તો શરીર પણ ખાતી વખતે સંયમમાં રહે. અને મિત્રો તો મને ત્યાગી માને એટલે પછી હું નિર્લજ થઈને મારું પોષણ ત્યાંથી મળે તે લઉં અને આવી રીતે મનને મંદ બનાવું; તો તેવું મંદ ન બનાવીએ.

અહિંસા, સત્ય અસ્તેયની સાથે એક શરત પરિશ્રમનાં પણ ઉમેરવી જોઈએ જેથી રોજના એ ત્રણ કલાક શરીર પરિશ્રમ થાય; એ પણ એક શરત ઘખસ થાય. પરંતુ તેના આધારે તે સ્વાસ્થ્યની ધાય એ સંબંધિત નથી લાગતું. કાઈ ધારે કે ત્રણ કલાકની નઈ તાલીમની સાથા ચલાવે અને બાકીનો અધ્યા સમય પાંચ દુગ્ગર પરિવારને આપે તો એ સંબંધિત નથી; તો સાંતિરોનિક તો બંધી રીતે એ પાંચ દુગ્ગર લોકોમાં જ તન્મય હોવો જોઈએ.

તો પછી સત્તાજ ઊભો થાય છે કે પછી સૈનિક અને સેવકમાં ફરક શું? સૈનિક હશે-તેનો ઘવો હશે કે હું રાષ્ટ્રનો પ્રતિનિધિ છું અને રાષ્ટ્રના પ્રતિનિધિ તરીકે હું રાષ્ટ્રની સેવા કરું છું; ત્યારે આધારણુ એવક રાષ્ટ્રના પ્રતિનિધિત્વનો ઘવો નહિ કરે. એવક વધુ નમ્ર થશે.

અક્રિયાળ સત્યાગ્રહમાં જ્યારે બાપુએ મને મોકલ્યો ત્યારે, આમ તો હું પણ સત્યાગ્રહમાં એવક તરીકે ગયો હતો, પરંતુ આ વખતે તો રાષ્ટ્રનો પ્રતિનિધિ જઈને ગયો ને પડેલા તો દુગ્ગરો સેવકોની સાથે; પણ એમનો એક થઈને જતા હતા.

જે સેવક હશે તે એનાથી બનશે તે સેવા કરી છૂટશે, જ્યારે સૈનિક હશે તે સેવા કરે એટલે વધુ બંધાશે. જ્યારે પ્રતિનિધિ રૂપે જઈએ ત્યારે જવાબદારી વધે છે. શાંતિસૈનિકોને સેવકો કરતાં વધુ જવાબદારી આવશે. એટલા માટે સેવકોને એટલા ન મળતા હોય તો પ્રાણી પર ચલાવવું પડે તો તે ચલાવવું તે તેનું કર્તવ્ય છે. શાંતિના સૈનિક માટે તે હોકા ઇચ્છા કરે કે આ માણસ ડીક ખાય. જે સેવક હોય તે આત્મ વધારે હોય, જ્યારે શાંતિ સૈનિક એ આત્મલક્ષ્ય નથી, અર્થાથી લક્ષ્ય છે. અમૂક કામ થવું જ જોઈએ તે રીતે તે સૈનિક લક્ષિત કરે. લક્ષિતમાં પણ બ્યવસ્થા હોય તો આમ એ બને. લક્ષ્યો છે પરંતુ એક આત્મલક્ષ્ય છે અને બીજો અર્થાથી. આ ઠીક શબ્દો જડ્યા છે, તે શાંતિસેનામાં હું મરી જઈ એટલું પૂરતું નથી. જ્યારે વખત આવશે ત્યારે માથું આપવાનું જ છે.

શાંતિસૈનિકના પુરુષાર્થ વગેરે માટે ધીરેધીરે વિચાર કરીશું. અત્યારે તો આ બે જ મુખ્ય વાત છે. નાના છોકરાંના હાથે મુઠી અનાજ નાંખવાનું કહીને મેં મારું કુંડ અડધું કરી દીધું, તે કેવલ એ જ હેતુથી કે એમાં સિદ્ધાંતની દૃષ્ટિ આવે છે; અહિંસાની સંમતિ માટે કરીએ છીએ એવી લાવના આવે છે. છોકરાને મા નાનપણથી શીખવાડે છે. આરંભમાં શાંતિ સૈનિક કામ જોખમમાં જોખા કરશે. લોકાનાં ચારીરિક દુઃખોમાં મદદ પહોંચાડશે. અને, જો બની શકે તો, માનસિક દુઃખ નિવારણમાં પણ મદદ કરશે. શાંતિસૈનિક અધિક મુશ્કેલીમાં પડે તે તો અસંભવિત છે. તે તો આપણો આશ્રમદાનનો

કાયક્રમે પૂરો થશે ત્યારે આ સંકટનિવારણુ યર્ષ સકશે. પરંતુ શારીરિક મદદ જોટલી આપશે તેટલી આપશે; અને માનસિક મદદ પણ સાંત્વન આપીને કે ધાર્મિક પુસ્તકો વાંચી-સંભળાવી કરી શકે.

પ્રશ્ન :- આજે કહ્યું હતું કે જેમણે ગાંધી-વિચારનું નમક ખાધું હોય તેઓ શાંતિસૈનિક બન્યા વગર ન રહે, તો જે રચનાત્મક કામમાં પડ્યા છે તેઓ શાંતિસેનામાં માને છે, તો શું તેઓ એ કામ છોડી દે ?

બાબા :- હવે જો કોઈ નર્મ તાલીમનું કામ કરતું હોય તો આ સલાહ બિલો ચતો નથી. નાયકમંજી મારી સાથે તામિલનાડમાં થોડાં વખત રહ્યાં. તો નર્મ તાલીમ-એટલે શાળા નહિ, એ તે બરાબર સમજ્યા અને તેમનો પ્રસ્તાવ પણ પાસ કર્યો. ફરનારો માણસ નહ તાલીમનો ઉત્તમ શિક્ષક થઈ શકે છે. હું ફરું છું; સાથે સાથે મારી શાળા પણ ચાલે છે. મેં મારી શાળા બંધ કરી જ નથી. મારી શાળા ચાલુ જ છે. તેનું કંઈ બંધ કરવાપણું નથી.

હવે ખાદીનું કામ જ્યાં જ્યાં તમે જોશો ત્યાં ત્યાં તમે કાંતશો તો લોકોને પ્રેરણા આપશે કે નહિ ?

ખાદીનું જે રચનાત્મક કામ છે તે રાષ્ટ્ર માટે ઉપયોગી કામ છે. પરંતુ રાષ્ટ્ર માટે ઉપયોગી કામ તો જણુ કરોક એકનો નિઃસ્વય કરે જ છે. તો એ દાવો બંધ નથી. આમસ્વાસ્થ્યની દૃષ્ટિએ જે કરવું જોઈએ તે કરીએ છીએ, એવો જો દાવો દોય તો હું શા માટે વયમાં આનું અને કામ બંધ કરાવું ? ધીરુભાઈ દેસાઈની ઇચ્છા હતી કે એમના કામમાંથી મુકન યર્ષ તે આમાં એ આવે પરંતુ મેં એમને કહ્યું કે તમે ત્યાં જ રહેજો તમે એ કામ છોડશો નહિ, તમારું કામ

કુચીવાળું કામ છે. એવાં કેટલાક લોકો જે એ કામમાં ખેડ્યા હોય અને ત્યાંથી તેઓ બીજાને પ્રેરણા આપી શકે એમ હોય, તો એ ત્યાંથી હટી એમ શા માટે ઇચ્છીએ? તો એમનું શાંતિસૈનિકમાં નામ ન હોય, તો તેમની ઓછા પણ નથી; નામ રહે તેવો આમલ પણ નથી.

હવે જે પેલું નમકવાળું વાક્ય હતું તેમાં શાંતિસૈનિકની કસોટી થવાની છે. જે શાંતિ સ્થાપવાની જવાબદારી ન ઉપાડે તેણે ગાંધી વિચારનું નમક નથી ખાધું, અથવા તો ગાંધી વિચાર-નમક-હુરામ તેનો એવો અર્થ છે. એટલે કે શાંતિસેનામાં ન દાખલ થઈએ પણ શાંતિ સ્થાપવાની જવાબદારી ઉઠાવી શકીએ છીએ.

પ્રશ્ન :- આજે રચનાત્મક કામ ખેતી એવું જ થઈ જાય છે એટલે રચનાત્મક કામને નામે જેટલું થાય છે તે બધું શુદ્ધ નથી હોતું; પરંતુ રચનાત્મક કામનો દેખાવ હોય અને એની સાથે આ નવી કલ્પના બોડી દેવામાં આવે તો એ મળી શકે એ તદ્દન બનવા ભોગ છે ?

બાબા :- જરૂર છે.

પ્રશ્ન :- શાંતિ સૈનિક ક્ષેત્રની જવાબદારી લે છે તો એને એ ક્ષેત્રના સંપર્કમાં વધુ રહેવું પડશે ને ?

બાબા :- કેટલું સંપર્કમાં જ રહેવું પડ્યું એ તો શાંતિ-સૈનિકની નૈતિક યોગ્યતા પર આધાર રાખે છે. કેઈ માણસ માટે લોકોમાં વિશેષ આદર હોય, તો એને લોકોને ત્યાં રોજ ન પણ જવું પડે. આજ સમયમાં એ વધુ કામ કરી શકે.

પ્રશ્ન :- લોકો એના ધરે જાય એવું પણ બને.

ખાખા :- બરાબર છે.

પ્રશ્ન :- તો પછી રચનાત્મક કાર્યકર્તાનાં કામોમાં શું ફેરફાર કરવો જોઈએ ?

ખાખા :- એણે ફેરફાર કરવો ન જોઈએ, કરાવવો જોઈએ. એણે રચનાત્મક કાર્યો કરવાં ન જોઈએ, કરાવવાં જોઈએ.

સંસ્થાસેનાનાં સૈનિક માટે એક મોટો લાભ છે કે એ ક્ષેત્રથી નેટલો વધુ અપરિચિત તેટલું વધારે સારું. બિહારવાળા પોલીસને આસામમાં મોકલે તો એ વધુ સારું. કામ કરી શકે. અહિંસાને પરિચિત ક્ષેત્રોમાં વધુ ફાવે, જ્યારે હિંસાને અપરિચિત ક્ષેત્રોમાં વધુ ફાવે. જે તે સ્થાન પૂરતો શાંતિસૈનિક હોય, એટલે કે એ પોતાનું સ્થાન છોડીને બીજો ક્યાંય જવા તૈયાર ન હોય. પરંતુ પોતાનો ક્ષેત્રમાં તો પૂરેપૂરો સમય આ કામમાં જ આપતો હોયો : જોઈએ. હવે જો એમણે સમય આપવાવાળો હોય, અને એમને જો સ્વીકારના હોય, તો એમને બીજું નામ આપવું પડે. સ્વયંસેવક પણ કહી શકાય.

હમણાં મેં “એમ્પ્લોયમેન્ટ બ્યુરો”ની જે વાત કરી છે એમાં ગેરસમજ ધરાવી બહુ શક્યતા છે : એટલે કે નોકરી આપવાનું આવું. મને ટ્રિનિદાદના શબ્દો વાપરવાની ટેવ છે, એટલે કેટલાક લોકો વધુ સમજે છે અને કેટલાક લોકો વધુ ગૂંચ જાળી કરે છે. શાંતિસૈનિક જે એવો હોયો હોય કે એ લાખોમાં એક જ થઈ શકે, તો તો પછી સમાજમાં હિંસાવાળા જ ફાવી શકે. માટે હું તો સાદી વ્યાખ્યા કરું છું. “એમ્પ્લોયમેન્ટ બ્યુરો”માં જે આપણી ધાંચ છ શરતો છે તે આપણી કામગીરી રહેશે. અપરિચિતનો મ્યુગ અર્થ કરવાનો નથી. મુકરેવ અને જનકનો માર્ગ એક જ છે. આપણે હવે એને : બુદ્ધિ

માનીએ તો અલગ વાત. એ પ્રજાએ પરિગ્રહ કરે, લોકસંગ્રહાથે પરિગ્રહ કરે, તો તે અપરિગ્રહી છે તો અપરિગ્રહનો સ્થુલ અર્થ નથી કરવાનો પરંતુ તેમ કરીને તેનો બાલાકર સાવ મટી જશે એવું નથી.

પ્રશ્ન. - ધર્મમાં ફેરફાર ને પુરુષ બદલવાનો હોય તો સ્ત્રી ધર અને બાળક સંભાળે અને પુરુષ બહારનું સંભાળે તો જેમ શાંતિસૈનિકનાં નાહવું, ઘોડું-કાંતવું, વગેરે વ્યક્તિગત કામો ગણાય છે તે પ્રમાણે બાળકોને સંભાળવાં એ પણ સ્ત્રીઓનાં વ્યક્તિગત કામો ગણાવાં જોઈએ અને એમની શાંતિસૈનિકમાં ગણતરી કરવી જોઈએ.

બાબા. - હા, આપણે કોઈને પણ ગુમાવવાં નથી. અધાનો ઉપયોગ આપણે કરવો છે. એમને જી સ્વીકારવાં હોય તો એમને અલગ નામ આપી શકાય.

છેલ્લાઉદ્દેપુર,

તા. ૧૭-૧૦-૫૮.

આમદાન પંછી શું ?

તા. ૧૫મી ઓક્ટોબરના રોજ બપોરે પૂ. વિનોબાજીનો દક્ષિણ ગુજરાતનાં ૪૦ ગ્રામદાની ગામોનાં ૫૦ જોડલાં ખેડૂત પ્રતિનિધિઓ સાથે “આમદાન પંછી શું ?” એ અંગેની ચિંતનો અંગતપનો વાર્તાલાપ થયો હતો. આ વાર્તાલાપ “આનંદ નિકેતન” આશ્રમમાં યોજાયો હતો. પ્રારંભમાં આ ખુસ્તકનાં સંપાદકે દાનર રહેલા આમજનોનો પરિચય આપ્યો હતો. અત્યંત એખલાસે ભર્ષા વાર્તાવરણમાં મુક્ત મને થયેલાં આ વાર્તાલાપે બતાવ્યું છે કે આમદાની ગામોમાં કેવી જાતની ‘લોક-જાગૃતિ’ આવે છે. કેવી રીતે ગામદાનાં નવનિર્માણનું કામ અહિંની શક્તિ કેળવીને કરવું જોઈએ તે અંગે શ્રી વિનોબાજીએ ‘માર્ગદર્શન’ આપ્યું હતું.

પૂ. વિનોબાજીએ આ ખેડૂતબાઈઓને પૂછ્યું હતું કે આમદાન થયા પછી તમારા ગામમાં શું શું ફેરફાર થયા છે ?

ગુજરાતના સર્વ પ્રથમ આમદાની ગામ ગજસાવાંટના ખેડૂતોએ આ પ્રશ્નના જવાબમાં ઉમંગપૂર્વક જણાવ્યું હતું કે:-

અમારા ગામમાં ‘આમદાન’ થયા પછી આમસભાની રચના થઈ છે, પાંચ માણસોની આમ સમિતિની સર્વસંમતિથી વરણી કરવામાં આવી છે અને આ સમિતિ જે નિર્ણય કરે તે સમયે ગામની આમસભા સમક્ષ રજુ કરવામાં આવે છે.

“બાબાએ એ ખેડુતોને ખીજો સંવાદ પૂછ્યો હતો કે, કેટલાક લોકો કહે છે કે, જેઓ ગ્રામદાનમાં સામેલ થયા નથી તેઓ એનો વિરોધ કરે છે. આ વિરોધ એટલે શું? એવા માણસોને શાનો ભય હોય છે? ગ્રામદાનમાં ભેગાવાથી તમને કંઈ ભય લાગે છે?”

“એનો પ્રત્યુત્તર આપેતાં એ ખેડુતોએ કહ્યું હતું કે :

“અમે એવી વાતોથી ગલરાતા નથી. અમારા ગામની જમીન કોણ ઉપડી જવાનું છે? એ જમીન પહેલાં પંજુ અમે ખેડતા હતાં અને આજે પંજુ અમે જ ખેડીએ છીએ.”

તેઓએ વધુમાં ઉમેર્યું હતું કે અમારા ગામમાં ત્રણ નાયક કુટુંબો ધર વિનાનાં નિરાધાર હતાં. અમે ગામલોકોએ આ ત્રણ કુટુંબોને રહેવા માટે નવાં ધર બનાવી આપ્યાં છે અને તેમને નિર્માણ મંડળ તરફથી બગદ, હળ, લાકડાં અને ખી-બિયારજીની મદદ પણ આપવામાં આવી છે.

બાબાએ એ સમયે પૂ. રવિશંકર મહારાજ તરફ જોઈને કહ્યું કે “આ લોકોએ કંઈક પરિવર્તન કયું જ છે.”

બાબાએ ગામ લોકોને પૂછ્યું કે “તમારા ગામમાં કોઈ અધડો થયો નથી ને? અને એવો કોઈ અધડો થાય તો તમે શું કરો છો?”

“ગામ લોકોએ જવાબે આપ્યો કે અમારા ગામમાં ગ્રામદાન થયા પછી કોઈ અધડો થયો નથી અને સંજોગવશાત્ કોઈ અધડો થશે તો અમે એ માટે કાટમાં નહિ જઈએ પણ સો અંદર અંદર જ મવાવીશું.”

બાબાએ આ વાત સાંભળી, આનંદથી જણાવ્યું હતું કે “દરેક ગામમાં આવું જ થવું જોઈએ. મુખ્ય વાત એ છે કે,

ગામમાં અંધારા થાય નહિ અને એમ વધે. ગામમાંથી એક
પણ કેસ કોર્ટમાં જાય નહિ તેમ થયું જોઈએ અને કોઈ મૂંઝ
અંધારા કરી નાખે તો તે અંધારા અંધારે જ પડાવી દેવો જોઈએ.

તેમણે એ બેકુતેનો બીજો જોવો પ્રશ્ન પૂછ્યો હતો કે “તમારા
ગામમાં આમદાન થયા પછી શું કામ થયા?”

બેકુતેણે જવાબ આપ્યો કે અમારા ગામમાં ૧૧ ફૂવા તૈયાર
થયા છે અને બીજા પ્રશ્ન ફૂવા ખોદાયેલા છે તે પૂરા કરવાના બાકી
છે. આ રીતે ફૂવા ખોદવામાં અમે મહેનત કરી છે. અને ગ્રામ-
નવનિર્માણ મંડળે ‘સિમેન્ટ’ લોખંડ વગેરે વસ્તુઓ આપી છે.

એ શી એકર જમીનમાં જમીનનું પેલાણુ અટકાવવા માટે પાળા-
બધાયા છે અને વીસ એકર જમીનમાં ડાંગરની ક્યારી બનાવવામાં
આવી છે.

જોગાએ એક વધુ સવિધે એવી પ્રશ્નો પૂછ્યા હતા કે તમે જે
આમદાન-સંકલ્પ કર્યો તેની પાછળ વ્યવસ્થા કે બાંધબંધીનો ઉપયોગ
થયો હતો?

આ પ્રશ્નના જવાબમાં બેકુતેણે જણાવ્યું હતું કે:-

“જેઓ આમદાનમાં જોડાયા નથી તેઓ પેતાની જમીન
જાય એટલે એવો પ્રચાર કરે છે અને અમને સમજાવે છે કે
તમે આમદાનમાં જોડાઓ નહિ.”

જોગાએ પૂછ્યું: સંમે આમદાનમાં જોડાઓ તે સામે જમીન-
દરોને શું વધે દેઈ શકે?”

ખેડુનોએ તરતજ જવાબ આપ્યો કે અમે આમદાનમાં જોડાઈ જઈએ. તો બાકીના બધા એમાં જોડાઈ જાય તેથી જમીનદારોને એવો ભય છે કે તેમને ખેતીમાં કાણ મદદ કરે? અમારા ગામમાં આમદાનમાં સામેલ થએલા એક જમીનદારની ૬૮ એકર જમીન અમે બધા ખેડી આપીએ છીએ અને એ જમીનદારે પણ આ વર્ષે એ ખેતરોમાં ૩૧ દોઢ હજારનું ખાતર વાપર્યું છે.

એ જ અરસામાં સારંગપુર ગામના ખેડુનોએ બાળાને એવી માહિતી આપી હતી કે એમના ગામની નદી, કાંકે ૬૦ એકર જમીનનો એક જથ્થો છે તે સારાયે ગામનાં ૬૦ કુટુંબો વચ્ચે સરખે દિસે વહેંચી લેવામાં આવ્યો છે અને એ રીતે દરેકને ભાગે આવતી જમીનમાં સૌએ સાથે મળીને શાકભાજીનું વાવેતર કરેલ છે.

બાળાએ આ વાન સાંભળી સંતોષ વ્યક્ત કર્યો હતો

આ વાર્તાલાપ દરમિયાન મહેસાણા જિલ્લાના એક આમદાની ગામના મુખીએ જણાવ્યું હતું કે ‘અમારા ગામમાં અલગુ જત વસે છે, તેથી અમને એકાદ કાર્યકર્તા આપો.’

બાળાએ હસતાં હસતાં કહ્યું કે “ત્યાં કોઈ ભણેલા નથી તેથી કચઆ-કંકારા થતા જ નહિ હોય.”

પેલા મુખીએ આમ છતાં આગ્રહ રાખ્યો કે અમારા ગામમાં કોઈ સારો કાર્યકર મળવો જોઈએ.

બાળાએ જવાબ વાળ્યો કે, “જેટલાં આમદાન આપ્યું છે તેટલો બધા સાત કહેવાય છે. બહારને માણુમ અને શી રીતે ઉપયોગી થશે? બહુ બહુ તો એ છેકરાં ભણાવશે.”

તેમણે મુખીને વધુમાં 'પૂછ્યું' કે તમારું ગામ ૧૨ માસથી આમદાન તરીકે જાહેર થયું છે. એ સમય દરમિયાન તમે શું કામ કર્યું છે?

મુખીએ કહ્યું : અમે એક આશ્રમ બાંધ્યો છે.

બાબાએ કહ્યું : "બહારથી કોઈ નવા કાર્યકર આવે તે માટે આ આશ્રમ બાંધ્યો છે?" સૌ આ સાંભળી હસી-પડ્યા હતા.

આ પ્રસંગે પડોદરા જિલ્લાના આમદાનોની વનવાસી જનતાના પ્રતિનિધિઓએ બાબાને એવી માહિતી આપી હતી કે એ ગામોમાંથી દરેક સૌ માણસે એક માણસ 'આમદાન'નો સંદેશો સમજાવી વધુ આમદાનો મેળવવા પ્રયાસ કરે છે અને એની ખેતી ગામલોકો જ સંભાળે છે.

બાબાએ આ સાંભળીને જણાવ્યું હતું કે - "આ તો બહુ સારું કામ કર્યું". આ રીતે તો તમે મને શાંતિ સૈનિકા આપ્યા કહેવાય.

એ પછી આ વિસ્તારના ખેડુતોએ વધુમાં એમ કહ્યું હતું કે બમારાં ૪૦ ગામોમાં ૧૭૦૦ સર્વોદય પાત્રો આઠ દિવસમાં જ રાફ થયાં હતાં.

બાબાએ કહ્યું કે "આપણાં તમામ ગામો આ સંદેશો જીવી લે તો બહુ સારું કહેવાય."

આ વડનોએ વધુમાં એમ પણ જણાવ્યું હતું કે તેમના ગામોમાં સરકારી મંડળી રચાયેલી છે, બજાર મંડળીઓની રચના થઈ છે અને

જેઓ દારૂ તાડી છોડી દે તેમને 'લગત' કહેવામાં આવે છે.

બાબાએ આ સમયે ઉમેયું હતું કે “તમે આ વાત બહુ સારી કહી કે જે દારૂ-તાડી છોડે તે લગત કહેવાય. પરંતુ આપણે ગામમાં લકતોની કોઈ અલગ જ્ઞાતિ બનાવવી નથી. ગામમાં કોઈ અલકત ના રહેવું જોઈએ અને પરમેશ્વરની લક્ષિત આપણે સૌએ મળીને કરવી જોઈએ.”

ખેડુતોએ કહ્યું કે પહેલાં અમલદારે અને લોકો અમને તુંકારે કરીને ખોલાવતા હતા પરંતુ હવે તેઓ પણ અમને લગત કહીને ખોલાવે છે.

અમરપુરાના ગ્રામદાની ગામની બહેનોને પૂછાયેલા એક પ્રશ્નને જવાબ આપતાં તેમણે જણાવ્યું હતું કે ‘અમારા ગામમાં ગ્રામદાન પછી સૌથી પહેલું કામ ગામ લોકો દારૂ છોડી દેશે એવું અમે શ્રી હરિવલ્લભભાઈ પરીખને કીધું હતું.

બાબાએ કહ્યું કે : “ઠીક થયું. પત્નીઓએ પતિઓને ધર્મ શીખવ્યો. દારૂ ખીને પતિઓએ બહેનોને ખૂબ તકલીફ પહોંચાડી છે.

આ વાર્તાંત્રાપ દરમિયાન ફેટલાક ખેડુતોએ બાબાને કહ્યું હતું કે માતોરાના ગ્રામદાની ગામે ઘોઘ સમય પહેલાં એક ખેડુત ભાઈએ ખીજ ખેડુત પર હુમલો કરી તેના પગને તુકસાન પહોંચાડ્યું હતું. એ બનાવ પછી શ્રી હરિવલ્લભ પરીખે એ અંગે સુખદ સમાધાન સૂચવી મારનાર ખેડુત માર ખાનારના ખેતી કરી આપે અને માર ખાનાર મારનારને ત્યાં જામે એ રીતે ઉકેલ આપ્યો હતો જેને પરિણામે પરસ્પર પ્રેમ વધે એવું વાતાવરણ સર્જાયું હતું.

વધુમાં એ અંગે ખેડુનોએ કંચું હતું કે આ બનાવની વાત થતાં પોલીસ ખાતાના કેટલાક અધિકારીઓ અમારી પાસે આયા હતા અને તેમણે અમને ફરિયાદ આપવા, ખુબ ખુબ સમગ્રણું હતું પરંતુ અમે જવાબ આપ્યો હતો કે ‘અમારું ગામ આમદાન નેડાય છે અમે આમર્સવરાજમાં માનીએ છીએ તેથી અમે ફરિયાદ નહિ આપીએ’

એ સાંભળ્યા કાઈ પોલીસ કમચારીએ એવો ટાણો માર્યો હતો કે ‘જો તમે એમ નહીં કરો તો અમે તમારા ગામમાં ધાડ કે લૂંટ થશે તો મદદ નહીં કરીએ!’

ગામ લોકોએ કંચું કે: ‘આમ પણ તમે નવવાડીમાં ચોરી થયા પછી જ તપાસ કરવા જાઓ છો ને!’

બાબાએ આ બાગૃતિ બાણી આનંદ વ્યક્ત કર્યો હતો અને આમદાની ગામોને ગામમાં પ્રેમ અને શક્તિ વધે એ રીતે કામ કરવા અનુરોધ કર્યો હતો.

રંગપુર, તા. ૧૫-૧૦-૫૮.

વૈષ્ણવવૃત્તિ + વેપારીવૃત્તિ = ગ્રામદાન

ખાનદેશમાં એક આખો મહાલ ગ્રામદાનમાં આવી ગયો અને મહારાષ્ટ્રના બધા કાર્યકરો ત્યાં કામે લાગી ગયા. આવું ગુજરાતમાં તો વધારે સહેલાઈથી થવું જોઈએ; આદિવાસી ક્ષેત્રમાં કેવળ નહીં, પણ ખીનઆદિવાસી અને આદિવાસી ખંતે વિસ્તારમાં બહુ સહેલાઈથી થવું જોઈએ.

ગુજરાતમાં જમીન માટે આસક્તિ ઘણી છે; જમીન વેપારનું સાધન છે પણ ગુજરાતને ખીજ કરતાં હું વધારે ઓળખું છું. ગુજરાતના કાર્યકરોનો કેટલાકને સ્થળ પરિચય હોય છે; હું તેમના સક્ષમ પરિચયમાં છું લોકોના હૃદયના ગર્ભમાં શું ચાલે છે તેની મને ખબર પડે છે. તેમની બહારની વાતમાં મારું ધ્યાન નથી. ગુજરાતના લોકોનાં લોહી, હાડ, માંસ અને વૃત્તિમાં શું છે તે હું જાણું છું.

ગુજરાતીઓમાં વેપારી અક્ષય રહેલી છે. વેપારી એટલે સહકારથી કામ કરનારા. ઉર્મિપદ્ધમાં ૪૬ મરુતમણો, ૨૨ આદિયો, ૮ વમુઓ અને ૧૧ રુદ્રોને વૈશ્યો કહ્યા છે, કારણ કે તેઓ હળીમળીને સહકારથી કામ કરે છે ગુજરાતમાં પણ હળીમળીને કામ કરવાની અક્ષય છે. એટલે, ગામને એકત્ર કરવાથી જમિનીનો સંતોષ ગ્રામ યાય છે, ગામનું ઉત્પાદન વધે છે અને એમાં કોઈનું કશું નુકસાન નથી એ સમજવાની અક્ષય ગુજરાતમાં છે.

ઉપરાંત ગુજરાતમાં કરુણા, પ્રેમ, અને લક્ષિતની વૃત્તિ, જે વૈષ્ણવ-વૃત્તિ છે, તે પણ છે. આમ, ગુજરાતમાં વેપારી અક્કલ અને વૈષ્ણવ-તત્ત્વ રહેલાં છે. અને વૈષ્ણવ+વેપારી=આમ-દાન એ તો ર+૩=૫ના જેવું સીધું ગણિત છે. આમાં કાંઈજ આંટીધુંટી નથી. ગુજરાતમાં વેપારી બુદ્ધિ છે મોટે આ વાત સમજશે. જેમનામાં વેપારી બુદ્ધિ ઓછી તેમને આ વાત મોઢેથી સમજશે.

વૈષ્ણવ એટલે પ્રેમ, ત્યાગ, કરુણા, લક્ષિત વત્તા એકત્ર કામ અત્યારે કેટલેક ઠેકાણે વેપારીને વેપારી સાથે બનતું નથી; પણ તે તો પરિસ્થિતિને કારણે છે. આજે આખી દુનિયા પરિસ્થિતિને કારણે તંગ આવી ગઈ છે. પરિસ્થિતિમાં પડતાની બધા માંગણી કરે છે. પરિસ્થિતિમાં શીઘ્ર પડતાની માંગણી સર્વત્ર છે, એકલાં ગુજરાતમાં જ એવું નથી.

મને ગુજરાતી જાપાં વાંચવાં સહેલાં પડે છે કારણ કે એ લોકો સમાચારો મોટા મોટા અક્ષરોમાં જાપે છે. એટલે ગુજરાતી લોકો મોટા અક્ષરો વાંચનારા છે. અને આજના યુગના ફક્ત પર મોટા અક્ષરોમાં લખાયેલું છે કે, “જલ્દીમાં જલ્દી પરિસ્થિતિમાં પડેલો કરો; નહીં તો નાબૂદ થાવ.” આ વાત ન સમજનારા ગુજરાત બહાર હોઈ શકે, પણ ગુજરાતમાં તો નથી જ.

અહિં સક ક્રાન્તિની ચર્ચા કરતાં મેં એક ભાઈને કહેલું જે એવી શક્યતા એક તો હિંદુસ્તાનમાં છે અને બીજી

ઈંગ્લેન્ડમાં છે. આનું કારણ આપતાં મેં કહેલું કે, હિંદુસ્તાનમાં અહિંસાની પરંપરા છે અને ઈંગ્લેન્ડના લોકોમાં વેપારી બુદ્ધિ છે. આના જ કારણે એ લોકો હિંદુસ્તાનને એક ચોક્કસ તારીખ ઠરાવી તે તારીખે દેશનો કારભાર સોંપીને ચાલી નીકળી શક્યા; અને વળતું હિંદુસ્તાને પણ એમના માણસ માઉન્ટબેટનને છ મહિના સુધી રાખવા દેવા વિનંતિ કરી. આ પ્રસંગ બંને દેશોના ઇતિહાસમાં સુવર્ણ અક્ષરે લખાશે. હું કહેવા એ માંગું છું કે માંગતો હતો કે — આવી વેપારી બુદ્ધિ ગુજરાતમાં છે. ઉપરાંત ગુજરાતમાં આધ્યાત્મિક વીરતા છે. અહીં ખૌદ, જૈન, શંકરાચાર્ય વગેરે જે જે આવ્યા તેમનો આધ્યાત્મિક સંદેશો ગુજરાતે ઝીલ્યો છે. એટલે કાયંકરો જઈને જો પ્રજાને સમજાવશે કે આમદાન બધી રીતે ક્ષેમ, અભય, કુશળતા અને નિર્વિઘ્નતા છે તો ગુજરાતમાં રહેલી બંને વૃત્તિઓ પ્રગટ થશે.

આજે એક ભાઈ આવ્યા હતા એ કહે કે તમારું કામ સારું છે. એ પ્રમાણે ધર્મ શું નો સેનામાં સુગંધ લાગે. પણ થશે એ શ્રદ્ધા ખેસતી નથી. મેં એમને કહ્યું કે તમારી શ્રદ્ધા ટૂંકમાં જ બંધાવાની છે. હું આ વ્યેાતિપના આધારે કહું છું. પચાસ વર્ષ પહેલાં — અરે, દસ વર્ષ પહેલાં પણ ક્યારેય નહોતા તેટલા બધા મર્યાદા આજે અનુકૂળ છે.

બધા મર્યાદા એકદમ પડટાઈ ગયા છે. થોડા દિવસ પહેલાં મેં આકાશમાં એક મોટો શ્રદ્ધા જોયો. તે લાલ હતો. કોઈ એ કહ્યું કે શુક્ર છે. પણ શુક્ર લાલ નથી હોતો, મંગળ લાલ હોય છે. પણ તે આટલો

મોટા ક્યાંથી? ને પૃથ્વીની નજીક આંવી રહ્યો હતો એટલે મોટા દેખાતો હતો. તે કોઈ વાર નજીક ને કોઈ વાર દૂર જાય છે, તેમ આખી દુનિયાના માનસિકે ગ્રહો બહુ નજીક આવી રહ્યા છે.

આપણે ત્યાં હિંસા જૂઝળની જ થતી હોય તેનો કંઈજ હિસાબ નથી. અંદરનું મન અહિંસા જાહેર છે. જૂઓને, પેલો પાકિસ્તાનવાળો. લશ્કરી હુકમ કરીને છાપાંને ચકાસણી વગર કરાં જ છાપવાની મનાઈ કરી પણ ગણ દિવસ પછી સાચી બધી જ ટીકા કરવાની ફરજ આપી. આમ, આજે દુનિયામાં ક્યાંય નિર્લંબજ લોકશાસી ચાલી શકે તેમ નથી. દેખાવ માટે પણ અહિંસા બતાવવી પડશે, એવી પરિસ્થિતિ થઈ છે. આજનો જમાનો અહિંસાને આધીન છે; માટે તો હું બાદશાહ જેવો ફર' છું.

મેં “બાબ” માગીને જે જાતીન મેળવી તે બહુ કહેવાય પરંતુ ક્રાન્તિની દૃષ્ટિએ, કહે છે કે, કાર્યક્રમ સાંખો કહેવાય! મકાનને આગ લગાડવામાં વાર લાગે છે કે બગી જતાં વાર લાગે છે? સાડા સાત વરસ મારાં આગ લગાડ્યા માટે મોઢા શોષવામાં ગયાં. હવે મોઢા મળ્યા ગયા!

હિંદુસ્તાનનાં પેલા બધા ગ્રહો—શનિ, મંગળ, રાહુ, કેતુ સૂર્ય, ચંદ્ર—નેહરુ, નંજુદ્રિયાદ, ઢેબરબાર્ડ, પંતછ, મોરારજીભાઈ ઇત્યાદિ નવે ગ્રહો એક વર્ષ પહેલાં ચેલચલમાં ભેગા થયા હતા. અને એમણે અમદાનને લીલો ઝડપ કરાવી આપ્યો છે કે અમદાન ભાંડે ચાંડે! એન્ડથી દેશની બને—ૐતિક અને ભોતિક ઉન્નતિ થવાની છે. તેને આ બધા ગ્રહો એકત્ર મળીને આડીવાદ આપે છે.

આમ તો રાહુ અને કેતુ વચ્ચે છ રાશીનું અંતર રાખીને જ રહે છે પણ આપણા દેશમાં નેહરુ અને નંજુદિપાદ—એ ‘ન’—કારે બેગા મળીને એક ‘હુ’—કાર કરી આપ્યો! બુમિ જેવી મહાન સમસ્યા પર એકમત થઈને એક મુસદ્દો (તેઓ) ધડે એ બાહુ જ મહત્વની ઘટના છે.

પં. નેહરુએ તો બાપાનમાં એનો ગૌરવપૂર્વક ઉદ્દેશ્ય કરતાં કહેલું કે હું અત્યારે એક “ક્યુરિયસ કોન્ફરન્સ”— વિચિત્ર પરિવર્તમાંથી આવી રહ્યો છું !

આ સિવાય ગુજરાત પાસે ભક્તિપૂર્વક ત્યાગથી જીવવાની, અદ્ભુત આધ્યાત્મિક શક્તિના ખજાના રૂપ, વૈષ્ણવ-વૃત્તિ છે. આ રીતે ગુજરાતની વેપારી દૃષ્ટિમાં આધ્યાત્મિક ત્યાગની વૈષ્ણવ-વૃત્તિનો સરવાળો થાય તો ગુજરાતને ગામેગામ આમદાન થાય એટલું જ નહીં, પણ સંમત્ર ગુજરાત અને ભારતમાં આમદાન તો શું, પણ મહાસદાન, તાલુકાદાન અને સમગ્ર ક્ષેત્ર કે વિસ્તારનાં દાનનો પ્રવાહ પ્રચંડ રીતે પ્રખળ, પ્રખર અને પ્રાણવાન બને તેમ છે.

આ સ્પીધું-સાહું ગણિત છે. જેમ ૨+૩=૫ થાય છે તેમ વેપારી વૃત્તિ + વૈષ્ણવ વૃત્તિ = વિવેક બુદ્ધિ+પ્રેમ, સત્ય, કરુણામય ભક્તિ = આમદાન થાય. એટલું જ નહીં, એમાંથી મહાસ દાન અને તાલુકાદાન પણ થઈ શકશે.

હું તો અહીંના ભાઈઓને કહું છું કે આ કામ વહેલામાં વહેલું તમારા જ હાથે, અક્ષત-હોશિયારીપૂર્વક પાર પડવાનું છે; એમાં મને કશી જ શંકા નથી.

મોરારગણ, તા. ૧૭-૧૦-૧૯૮૮.

વિકાસ એ જ સર્વશ્રેષ્ઠ મૂલ્ય

આજે સાવર્નનિક સભા ઉપરાંત શિક્ષકોની પણ એક સભા રાખેલી, પણ મારી શારીરિક અવસ્થાને કારણે બને કાર્યક્રમો એક જ સભામાં માની લીધા છે. જોકે આમે હું વધારે સભાઓ ઇચ્છતો નથી કારણ કે સાડા સાત વર્ષથી લગાતાર મારી યાત્રા ચાલે છે અને રોજ કંઈક ને કંઈક બોલવાનું થાય છે ત્યારે દુબરો વ્યાખ્યાન અને વ્યાખ્યાનો કરતાંએ ઘણી ચર્ચા થઈ છે અને તે વિષયનું કંઈક સાહિત્ય પણ પુસ્તકાકારે થયું છે. તો એ બધી વાતો હું વારંવાર કહેતો જાઉં તો મને પણ ન ગમે અને એમાં સમાજનો પણ વિકાસ ન થાય. માટે વધારે સભાઓ હવે હું ઇચ્છતો નથી.

હું સભાને એટલું મહત્ત્વ નથી આપતો જેટલું સભાને અંતે જે પ્રાર્થના થશે તેનું માનું છું. મને એમાંથી જે બળ મળે છે તે બીજી કોઈ રીતે મળતું નથી. એટલા માટે મારી સભાને હું પ્રાર્થના સભા નામ આપું છું. એ પ્રાર્થના વ્યાખ્યાને અંતે મોનરૂપમાં કરવામાં આવે છે. આજ પણ કરવામાં આવશે એ પ્રાર્થના મુખ્ય વસ્તુ છે, મહત્ત્વની વસ્તુ છે, એમ માફ મન માને છે અને તમે પણ માનશો એમ હું ઇચ્છું છું.

એટલા માટે હું ઝાઝું કહું અને તમે સાંભળો તેનું ધમ્મતો નથી. આજે જ્યારે નાગરિકો, શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થી લાઈઓ અહીં ખેરેલા દેખાય છે ત્યારે મારા હૃદયની ખીજ કેટલીક વાતો તમારી આગળ મૂકીશ-જે રોજ નવી નવી ઉત્પન્ન થાય છે તેમાંથી હું તમને કંઈક પીરસીશ. ત તમને રૂચે તો તમે તેનું ચિંતન કરશો અને અમલ કરશો.

કોઈ પણ વ્યાપારી જો જુની મૂડી પર આધાર રાખે તો તેટલાથી તેનો વહેપાર વધે નહિ. કોઈ પણ દેશ એ રીતે જુની મૂડી પર ચાલે તો આગળ વધે નહિ. કોઈપણ વહેપારી જુની મૂડીનો તિરસ્કાર કરે. અનાદર કરે તો એનું ચાલે નહિ. કોઈપણ દેશ જુની સંસ્કૃતિથી મળેલાં મૂલ્યોને અવગણે તો એની પ્રગતિ થાય નહિ. માટે જુના જમાનાથી જે અનુભવો મળ્યા છે તેનો સદઅંશ, સારો અંશ ઉત્તમ રીતે સાચવી રાખવો જોઈએ. અને નવો સદઅંશ એમાં ઉમેરવો જોઈએ.

આવી રીતે ચાળવાની ક્રિયા સતત ચાલતી જોઈએ. જુનામાંથી જે સારું છે તે પકડી રાખવું જોઈએ અને ખરાબ હોય તે છોડી દેવું જોઈએ. નવું નવું લેતા જવું અને જે નવા નવા વિચારો સારા સારા માણસોને સૂઝે છે, જે માનવજાતને સૂઝે છે, તે બધાનો સ્વીકાર કરવા હૃદય હંમેશા ખુલ્લું રાખવું જોઈએ. નાગરિકો પર આને માટે વિશેષ કરીને જવાબદારી વધારે આવે છે અને શિક્ષકો પર એથી વે વધારે જવાબદારી આવે છે. અને ખાસ કરીને હિન્દુસ્તાનમાં વિશેષ જવાબદારી આવે છે કારણ કે હિન્દુસ્તાનનાં ગામડાંઓમાં હજી બહુ વિદ્યા પહોંચી નથી અને ગામડાંના લોકો વિશ્વ-પરિસ્થિતિથી પરિચિત-હોતાં નથી. આપણે હજી એમને વિશ્વપરિચિત કરવા સમર્થ

થયા નથી. માટે એ બાબતની જવાબદારી નાગરિકો પર આવે છે. આ એક નગરસ્થાન છે એટલે વિશેષ કરીને આવાં સ્થાનમાં રહેનારા વિદ્યાર્થીઓ, શિક્ષકો અને બીજા નાગરિકો પર પણ જવાબદારી વધારે આવે છે.

નવો યુગ અત્યંત વેગથી આવી રહ્યો છે. તેનો વેગ કોઈ પણ પુરણા, જુના યુગ સાથે સરખાવી સંકાય તેવો નથી. તે બહુ જ વેગથી આવે છે આવી સ્થિતિમાં જો એને ગ્રહણ કરવા થોડાં એવું ચિંત ન રાખ્યું હોય, અને દસ-પચીસ વર્ષ પહેલાંની વાતો પકડી રાખીશું, તો પછાત થઈ જશું. દુનિયા આગળને આગળ ચાલી જાય તે વિજ્ઞાનયુગમાં આપણે આપણી ભૂમિ પર રહીએ તો આપણે સ્થિર નથી રહેવાના પરંતુ આપણું જીવન સાવ વિખેરાઈ જવાતું. માટે વિજ્ઞાન યુગ આવી રહ્યો છે એનો સંપૂર્ણ વિચાર કરવો જોઈએ.

વિજ્ઞાનયુગને કેટલાક લોકો યંત્રયુગ સાથે જોડી દે છે. તે અત્યંત અવૈજ્ઞાનિક વિચાર છે. વિજ્ઞાન એક શક્તિ છે, જેમ આત્મજ્ઞાન એક શક્તિ છે. આત્મજ્ઞાન એ અંતરની શક્તિ છે તેમ વિજ્ઞાન એ પણ શક્તિ છે અને એ બાહ્યસૃષ્ટિ-બધી વસ્તુ આપણી આગળ ખેલી દે છે ત્યારે એ શક્તિનો ઉપયોગ કેવી રીતે કરવો તે માણસે આત્મજ્ઞાનના નિષ્ક્રિય મુજબ નિશ્ચય કરવું જોઈએ.

નાનાવિધ યંત્રો, નાના અને મોટા સંપત્તિનું કેન્દ્રીકરણ અને વિદ્યેન્દ્રીકરણ કરનારાં યંત્રો નિર્માણ કરવામાં વિજ્ઞાન સરખી રીતે મદદ આપી શકે છે. વિજ્ઞાનને જો આજ્ઞા કરવામાં આવે કે તું સંહારક યંત્રો સોધ; તો તે તેવાં યંત્રો સોધશે. ઉત્પાદનનાં યંત્રોની આજ્ઞા કરવામાં

આવે તો તે તેવાં યંત્રો બનાવશે; અને ઉત્પાદક યંત્રોમાં જે વિકેન્દ્રિત યંત્રોની આજ્ઞા કરવામાં આવે તો તેવાં યંત્રો પણ થઈ શકે અને કેન્દ્રિત યંત્રોની આજ્ઞા કરવામાં આવે તો તેવાં યંત્રો પણ થઈ શકે. વિજ્ઞાન જે જ્ઞાતની શોધ માણસને આવશ્યક છે એમ લાગશે તે જ્ઞાતની કરી આપશે.

વિજ્ઞાન એ એક મુક્ત શક્તિ છે એટલે વિજ્ઞાનનો યંત્રયુગની સાથે અનિવાર્ય એવો કોઈ સંબંધ નથી. પ્રત્યેક દેશની જે તે સમયની જે પરિસ્થિતિ, તે પરિસ્થિતિને જોઈને વિજ્ઞાનનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ. પણ વિજ્ઞાનનો ઉપયોગ કયાં વિના ચાલે નહિ.

એટલા માટે, આપણા દેશમાં વિચાર કરવો જોઈએ કે આવડા મોટા વિશાળ મહાન ભારત દેશને આપણે જ્યારે એક યુનિટ તરીકે, એક એકમ તરીકે માની લીધા ત્યારે આપણા પર જે જવાબદારી આવે છે તેને પાર પાડવા માટે વિજ્ઞાન અને આત્મજ્ઞાનનો મેળ આપણે સાધવો છે. હિન્દુસ્તાનમાં જે વિવિધતા, વિપુલતા અને વૈચિત્ર્ય છે તે બધું ઐશ્વર્ય થઈ શકે છે, સૌંદર્ય થઈ શકે છે, માધુર્ય થઈ શકે છે, જે આપણે એનો એ રીતે વૈજ્ઞાનિક ઉપયોગ કરીએ તો.

પરંતુ જે આપણે વિજ્ઞાનનો ઉપયોગ હીક ન કરીએ તો એ વિચિત્ર અને એ વૈવિધ્ય વિરોધી થઈ શકે છે, અમંગલ થઈ શકે છે, કલહોત્પાદક થઈ શકે છે, સંહારક થઈ શકે છે. માટે હિન્દુસ્તાનને વિચાર કરવાની વાત એ છે કે આપણા દેશમાં સમાજની રચના કેવી કરવી જોઈએ-વિકેન્દ્રિત કે કેન્દ્રિત-તેનો

નિર્ણય આપણે કરવો જોઈએ. જો આપણે દેશમાં કેન્દ્રિત રચના કરવી હોય તો આટલો મોટો વિશાળ દેશ જ્યાં વિવિધ ધર્મો, વિવિધ ભાષા, વિવિધ જાતિ અને વિવિધ રીત-રિવાજો ચાલે છે અને જ્યાં દુનિયાભરના લોકો હજારો વર્ષોથી એકત્રિત થઈ ગયા છે, એવા દેશ માટે વિચારવાનું છે, ચિંતન કરવાનું છે, ત્યારે પહેલી જરૂરત એ છે કે આપણા દેશમાં વિકેન્દ્રિત કે કેન્દ્રિત રચના કરવી એ જોવું જોઈએ.

જો આપણે કેન્દ્રિત રચના તરફ જઈશું તો હિન્દુસ્તાનમાં કોઈ પણ કામ, ભાષા, કે કોઈપણ ધર્મનું આપણે સમાધાન નથી કરી શકવાના એમાં કોકવાર તામિલનાડુને અસંતોષ થશે, તો કોકવાર મહારાષ્ટ્રને અસંતોષ થશે, કોકવાર ગુજરાતને તો કોકવાર બંગાળને. એ બધાને થશે કે અમારી સાથે સમાન રીતે વ્યવહાર કરવામાં નથી આવતો. ક્યાંક ને ક્યાંક પક્ષપાત થઈ જાય છે એમ કહેવાનો અવસર લોકોને મળશે. એટલે 'કેન્દ્રિત રચના કરવા ધારીશું' તો આપણે સમજવું જોઈએ કે ભારત માટે એ અસંભવિત વાત છે. આ વાત સમજવાની જરૂર છે કે પોસિટીવ દૃષ્ટિએ, રાજનૈતિક દૃષ્ટિએ, ભારત યુરોપથી આગળ છે. કેટલાં વર્ષ આગળ છે તે કહેવું મુશ્કેલ છે. ભારત જ એ એક એવો દેશ છે જ્યાં બાર-ચૌદ વિકસિત ભાષાઓ એક જ રાષ્ટ્રમાં છે. એવો વિકસિત દેશ કેવળ યુરોપ જ થઈ શકે છે, ત્યારે તે એક રાષ્ટ્ર થશે ત્યારે. ત્યાં સુધી એમનું ઉદાહરણ, એમની મિસાલ દુનિયામાં છે નહિ.

ચીન એક મોટો દેશ છે. ત્યાં અલગ અલગ ભાષાઓ પણ છે પરંતુ એ બધી ભાષાઓ સાહિત્યની ભાષાઓ નથી. રશિયામાં પણ અનેક ભાષાઓ છે પરંતુ સાહિત્યની મુખ્ય ભાષા રશિયન જ છે. પરંતુ

હિન્દુસ્તાનમાં બંગાળી, હિન્દી, ગુજરાતી, મરાઠી, ઉડિયા, તેલુગુ, તમિલ, મલયાલમ, સંસ્કૃત અને એવી બીજી ઘણી ભાષાઓ સમાન બરાબરીની શક્તિ ધરાવતી છે. તે ઈંગ્લેન્ડની કોઈ પણ ભાષા કરતાં ઓછા સામર્થ્યવાળા નથી.

કેટલીક ભાષા તો હબર હોક હબર કે જે હબર વર્ણેથી ખેડાયેલી એવી ભાષા એક સાથે એકત્ર રહે છે તેમ છતાં જે આપણામાંથી કોઈ પણ પ્રદેશ સ્વતંત્ર રાષ્ટ્ર માગતું નથી. બહુ માગણી કરી નાખે તો ભાષાનુસાર પ્રાંત બને, એ જ માગણી થાય છે. એથી વધારે કશું એ માગતા નથી. ભાષા અનુસાર પ્રાંત બનાવેલા છે તેમાં એક જે પ્રાંતોને જરા અસમાધાન રહી ગયું છે. પણ તે લોકો જે એવી માગણી નથી કરતા કે એમનું સ્વતંત્ર રાષ્ટ્ર હોવું જોઈએ.

ન્યારે યુરોપમાં જે, ગણ કે ચાર કરોડવાળાં રાષ્ટ્રો બન્યાં છે, જે ભાષાનુસાર રાષ્ટ્રો બન્યાં છે. આપણા ઉત્તર પ્રદેશ ૭ કરોડનો છે એની બરાબરીમાં રશિયા સિવાય બીજો કોઈ દેશ નથી જર્મનીમાં જે દુકડા થઈ ગયા છે, છતાં ઉત્તર પ્રદેશની એ બરાબરી ન કરી શકે અને ફ્રાન્સ તો એના પ્રમાણમાં નાનો જ ગણાય. તો આપણા દેશમાં ઉત્તર પ્રદેશ એ પ્રાંત જ એવો છે કે જે દુનિયામાં અલગ અલગ રાષ્ટ્રોની સરખામણીમાં આપણા દેશનો એક પ્રાંત જ છે.

એક રાષ્ટ્રમાં આવશ્ય મોટા મોટા પ્રાન્તો એકત્ર બન્યાં રહેતા હોય તે રાષ્ટ્રોની સમાજરચના વિકેન્દ્રિત જ કરવી પડશે. આ વિકેન્દ્રિત સમાજરચનાનો વિચાર આગળ જતાં આખી

દુનિયાને લાગુ પડશે. પરંતુ આ વિચાર, દુનિયાના એક ખુણામાં, આપણા દેશમાં, બેટલી વિકેન્દ્રિત સમાજરચના થશે તેટલો જ તે સમર્થ સાબિત થવાનો.

એટલા માટે સમાજમાં પ્રત્યેક સ્થાન સમર્થ છે એવું થવું જોઈએ. પ્રત્યેક પ્રાંત જ નહિ પરંતુ એકે એક રચાયેલ સમાજ બધા સમર્થોનો એક સમુદાય બનવો જોઈએ. આખું ભારત એક બનવું જોઈએ, સમર્થોની મંડળી થવી જોઈએ. અસમર્થોનો સહકાર, અક્ષમોનો સહકાર એ કાંઈ ભારતને માટે ઉચિત યોજના નથી.

આને ગામડાંઓ લગલગ આંધળાં જેવાં છે અને શહેરવાળા લગલગ પાંગળા કહેવાય. ન્યારે આંધળાને ખબર પેલો પાંગળો ખેસી જાય ત્યારે અંધ-પંચુ ન્યાયથી સમાજ ચાલે ખેસેલો માણસ દોરવણી કરે અને ચાલવાનું કામ આંધળો કરે ગામડાંવાળા ભાર ઉપાડે અને શહેરવાળા નેતૃત્વ કરે. આવી સમાજ રચના ભારતમાં થાય તો આ વિજ્ઞાનયુગમાં પેલો આંધળો અને પાંગળો બંને ખાડામાં પડે.

વિજ્ઞાનયુગમાં અક્ષમોનો સહકાર નહિ ચાલે; સમર્થોનો સહકાર, અક્ષમોનો સહકાર જોઈએ.

પણ જેમ ગામડાંઓ પગથી સાબૂત છે તેવી જ રીતે તેમની શુદ્ધિ પણ પરિપક્વ હોવી જોઈએ. શહેરવાળાઓ જ્ઞાન ધરાવે છે તેવી રીતે કમંશકિત પણ વિકસિત થવી જોઈએ. અને ત્યાર પછી એક બીજાનો સહયોગ કરે. એ રીતે આપણે ગામડાંને પગભર કરીશું અને ગામડાંવાળા પોતાની શુદ્ધિ પર ચાલતા થઈ જશે ત્યારે તે ભારત માટે યોગ્ય યોજના બનશે અને તો જ સુખી થશે; અન્યથા નહિ.

આ વસ્તુ હજી આપણા લોકોનાં, યોજના કરવાવાળાનાં ધ્યાનમાં પૂરી આવી નથી. અને એટલા માટે હું એમનો દોષ નથી કહતો, કારણ કે સ્વરાજ્ય પછીના આરંભકાળમાં તેઓ સ્વાભાવિક રીતે, પરંપરા સત્તા કેન્દ્રિત હોવાને કારણે, એમના હાથમાંથી પોતે કેન્દ્રિત સત્તાજ હાથમાં છે, તો એને માટે તેમને હું દોષ આપતો નથી કેન્દ્રિત સત્તા બીજો કેન્દ્રિત સમાજ આપી શકે કેન્દ્રિત સમાજ બીજા કેન્દ્રિત-સત્તાને લઈ શકે. એટલા માટે આરંભમાં કેન્દ્રિત સત્તા થઈ એટલા માટે હું એમને દોષ નથી આપતો. પણ હવે દશ વર્ષ વીતી ગયાં છે; અને આ જમાનાના દશ વર્ષ એટલે કેંઈ બહુ ઓછો સમય ન કહેવાય. હવે બધા વિચાર વૈજ્ઞાનિક દગથી જ થવા જોઈએ.

હું બીજકુલ નાનાં ગામડાંની વાત નથી કરતો પરંતુ ધારો કે હમર માણસોનો સમુદાય હોય—આગળ જતાં કદાચ હું જે હમરનો પણ સમુદાય કહી શકીરા આવા સમુદાયનું એક એકમ થવું જોઈએ અને એ સમુદાયને લક્ષમાં લઈ એક રાષ્ટ્રને માટે જે યોજના કરવાની હોય તે આખી યોજના કરવાનું સામર્થ્ય હોવું જોઈએ. સાચું હોવું જોઈએ, એજ રીતે આપણે કરના થઈએ તો જ ભારતનું સમાધાન થાય નહિ તો સ્વતંત્ર થયા પછી સમાધાન ન થાય તો થોડાં જ વખતમાં સેવાની રુચિ શીકી પડી જવાની

વિજ્ઞાનના જમાનામાં સ્વાતંત્ર્યને સ્વતંત્ર કિંમત નથી. આ એક નવી જ વાત છે. સ્વાતંત્ર્યની કિંમત પણ બીજા અનેક વિચાર પર આધાર રાખે છે. ધારો કે સ્વાતંત્ર્યને સ્વતંત્ર કિંમત હોય, અને ધારો કે છે, અને હું ગુજરાત તરફથી માંગ કરું કે માફ ગુજરાત એક સ્વતંત્ર રાષ્ટ્ર થવું જોઈએ, તો શા માટે એનો વિરોધ કરવો જોઈએ? આવી જો માગણી કરું તો એના પર શું આક્ષેપ આવે? જો સ્વાતંત્ર્યને

સ્વતંત્ર મૂલ્યો હોય તો, જે કોઈ સ્વતંત્ર થવા માંગે તેને સ્વતંત્ર થવું જોઈએ અને બીજાઓ એને સ્વતંત્ર થવા માટે પરવાનગી આપવી જોઈએ.

જો પેલો માણસ સ્વતંત્રતા સહન ન જ કરી શકતો હોય તો તે જુદી વાત છે પરંતુ આજે તો આપણે વિચાર જ નથી કરી શકતા કે શુદ્ધતા એક સ્વતંત્ર રાષ્ટ્ર હાય એવો વિચાર કેમ નથી કરતા રે? જો સ્વતંત્રતાની સ્વતંત્ર કિંમત હોય તો એ કેમ સહન ન થાય? એ સમસિદ્ધ વાત છે કે વિજ્ઞાનના જમાનામાં દુનિયા સાંકડી થઈ છે માટે નાના નાનાં રાષ્ટ્રો, નાના નાના પ્રાંત સ્વતંત્ર થવાની વાત કરે તો બીજી ઘણી વસ્તુઓનો સંકાય કરવો પડે; અને સ્વતંત્રતા સંકાય માટે નથી, વિશ્વાસ માટે છે.

સ્વાતંત્ર્યથી સંકાય થતો હોય તો એ સ્વાતંત્ર્યની કિંમત નથી. આધારણ રીતે સ્વાતંત્ર્યમાં વિકાસનો અવકાશ વધારે હોય છે; અને સ્વાતંત્ર્યનું મહત્ત્વ સર્વમાન્ય છે. પાંચ સાધારણ રીતે સાધારણ જમાનામાં, વિશેષ રીતે વિશેષ જમાનામાં નહિ.

તમે જાણો છે કે ભારતવર્ષ એ પુણ્યભૂમિ મનાઈ. “ભરત ખંડ બ્રહ્મમાં જન્મ્યો” એવું આપણાં કવિએ ગાયું છે ભરત ખંડ સારાશમાં જન્મ્યો, દાંત્રદર્માં જન્મ્યો કે મોરહમાં જન્મ્યો એવું નથી ગાયું. એમાં પણ એમને એમ, ‘લામ્બુ’ કે ‘આરન : ક્લીશુ’ તો. એમાં સંકાય થશે એટલા માટે એમણે ‘ભરત ખંડ બ્રહ્મમાં, જન્મ્યો’ એમ, કંઈ ‘આમ્બુ’ બતાવે જ પોતાનું માની લીધું. ગુજરાતને પૃથ્વી કે કેમ ભાઈ, તમારો દેશ કયો? તો ગુજરાતે તો યાત્રા પશુ ગાંઝી કરી નેહાની, નાંચિંક, પંદરપુર કે પુર્ના એટલી જ યાત્રા એમની થઈ હતી. છતાં મેં એમણે એવો જવાબ આપ્યો કે “અમુકા અરેશ બુનનતયા મંધે વમો”

અમારો, સ્વદેશ, ગણે ભુવનોનો નિવાસ છે. એમને મરાઠી સિવાય બીજી કોઈ ભાષા નહોતી આવડતી અને એમણે હમણાં કલા તેટલા દેશ સિવાય બીજો દેશ નહોતો જોયો, છતાં બ્લાય મળ્યો કે “ભુવનત્રયા મધ્યે વાસ” વિજ્ઞાનના જમાનાના પહેલાંના જમાનાની વાત છે. ત્યારે આજનો વિજ્ઞાનના જમાનામાં જે આપણે સંકુચિત સ્વાતંત્ર્યની વાત કરીએ તો એ સંકુચિત શબ્દ જ સ્વાતંત્ર્યને કાપે છે.

અમે ત્યારે જોશમાં હતા ત્યારે ઘણા કેદીઓ, જેમની સગતની કોઈ મયાદાં નહીં નહોતી થઈ નેઓ, પંચાગ લઈને ખેસતા અને કહેતા કે આજકાલમાં મંગળ અને શનિની યુતિ છે તો ઘણે ભાગે આપણે છૂટવાના નેઓ હમેશા ક્યારે છૂટીશું, ક્યારે છૂટીશું એમ કરતા હતા એ જોશમાં એક કીડીઓનો રાફડો હતો. એકવાર મેં એમને એ રાફડો બતાવીને ક્યું કે આ કીડીઓ આ જોશની બહાર ગઈ જ નથી તો એમના સ્વાતંત્ર્યમાં શું હાનિ થઈ ને બતાવો જરા! એમને માટે આવડું મોટું કંપાઉંડ છે. એમનો આખો જન્મારો એમાં જ ગય છે, જોકે ચારે બાજુથી બંધ હોવાને કારણે એ કેદ તો થાય છે પરંતુ તેઓ કેદી બન્યાં છે એવું તેમને કદીએ લાસતું નથી. આમ તો જોશનું ક્ષેત્ર નાનકડું હતું છતાં તેમને માટે પૂરતું હતું. તેટલા માટે એમના સ્વાતંત્ર્યમાં હાનિ થાય છે કે સંકાય થાય છે એવો લાસ પેલી કીડીઓને નહોતો થતો. એક માર્બલ લાંબુ અને એક માર્બલ પહોળું જોશનું કંપાઉંડ પૂરતું હતું. તેમને માટે એક મહાન દેશ જેવું જ હતું. તેમને માટે અંદરઅંદર ફરવાનું પૂરતું સ્વાતંત્ર્ય હતું, પરંતુ હું કહેવા માણું છું કે વિજ્ઞાન યુગમાં નાનકડું ક્ષેત્ર પૂરતું નહિ માલમ પડે.

જેમાં સંકેત લાગશે અને જેમાં સંકેતનો લાસ થાય તેમાં સ્વાતંત્ર્યની કિંમત નથી. માટે વિજ્ઞાનના જમાનામાં

સ્વાતંત્ર્યની ખીજ પલુ કસોટી કરવી પડશે. સ્વાતંત્ર્ય એ સર્વ-
શ્રેષ્ઠ મૂલ્ય છે એવું જે આપણે એક જમાનામાં બોલતા હતા
તે પુરાણી વાત થઈ ગઈ. આજે તે સર્વશ્રેષ્ઠ મૂલ્ય નથી. એથી
પલુ વધારે શ્રેષ્ઠ મૂલ્ય છે એવું હવે ધ્યાનમાં આવી રહ્યું છે.
તો સર્વશ્રેષ્ઠ મૂલ્ય કયું? વિકાસ. વિકાસને માટે જેટલું
સ્વાતંત્ર્ય જોઈએ તેટલા સ્વાતંત્ર્યની કિંમત, વિકાસ માટે
જેટલા નિયમની જરૂર તેટલી નિયમની કિંમત, અને વિકાસને
માટે જેટલા સંયમની જરૂર તેટલા સંયમની જરૂર.

નહિ તો ગાળો બોલવાનું સ્વાતંત્ર્ય. શરાય પીવાનું સ્વાતંત્ર્ય,
ઝાપાઓમાં ગમે તે બોલી નાખવાનું સ્વાતંત્ર્ય. અસ્લીલ સાહિત્ય
લખવાનું સ્વાતંત્ર્ય - એવી રીતે અનેક જાનનાં સ્વાતંત્ર્ય આજે ચાલે
છે. પરંતુ પરવશ થઈને સ્વાતંત્ર્યને સ્વાતંત્ર્ય નથી એમ આપણે
સમજી લીધું. એટલા માટે ક્રમિક સ્વાતંત્ર્યની ખીજ કોઈ કસોટી કરતા
નથી તે બ્રહ્મ ભરેલું છે.

ભારત જ્યાં વિશાળ દેશમાં ત્યાં અનેક જાતિ, અનેક ભાષા,
અનેક પંથ એકત્ર રહે છે. અને તે પણ વિજ્ઞાનના યુગમાં—આ બે
વાત ધ્યાનમાં રાખવાની છે. ભારતની વિવિધતા અને બાજે વિશાળ
યુગ આપવાથી દુનિયાની ઐતિહાસિકતામાં ફરક પડે છે. આજે દુનિયાના
કોઈ પણ ખુણામાં ખૂબ અવાજ થઈ ગયો તો અહીં પર તે એકદમ
ચૂકે છે અને હોદ્દાઓ પણ જાણે છે કે પેલા અમેરિકાના ખુણામાં
આવું ચાલે છે. અમેરિકાનો કપો ખુણો અને ત્યાં જુ' ચાલે ૥ એ
વાત પાંચમે વસ્ત્ર પહેલાં લોકો જાણતા પણ ન હતા. મોટી મોટી
લડાઈઓ ક્યાંક ચાલતી તો ખીજ પાંચમીઓને તેના કોણે પતો
ન હતો. મા—ગમે વર્ષ પડી જમત પડે તો પડે. આજે એવી
વિધિ નથી.

આને શું આ માનવશરીર પહેલાંના કરતાં આધિક સંવેદનાક્ષમ થયું છે? પહેલાં કરતાં સંવેદનશીલતા વધી છે. એવી સંવેદનક્ષમતા માનવ સમાજ શરીરમાં આવી છે ત્યારે આપણે સ્વરાજ્યનો બહેજો અર્થ કરવો પડશે, સાંકડો નહિ એટલા માટે મેં જ્ય જ્યતની વાત કરી છે.

એક બાજુથી વિચાર કરવામાં, ચિંતન કરવામાં કોઈપણ જાતનો સંકેત, બંધન ન હોવું જોઈએ અને વિશાળ માનવ સમાજનો વિચાર કરીને જ વર્તવું જોઈએ. તે જ રીતે અખિલ માનવ એટલે આખું વિશ્વ અને મારું ગામડું એ બંનેના વચ્ચેના પડદા, પગથીઆં, ભૂમિકાઓ, મર્યાદાઓ તૂટવી જોઈએ. આ એકદમ ન તૂટે તે હું જાણું છું. પણ એક બાજુથી ગામ અને બીજી બાજુથી વિશ્વ અને એની વચ્ચેમાં કંઈ ન જોઈએ. આ મારું ચિત્ર છે, જે આગળ દુનિયાનું ચિત્ર થવાનું છે. જેની તરફ દુનિયા આજે જઈ રહી છે કે, ગામ અને વિશ્વની વચ્ચેમાં જિલ્લા, કલેક્ટર, પ્રાંતવાળા કે દેશવાળા એ બધા ખસી જવા જોઈએ. એક બાજુ ગામ આવે બીજી બાજુ વિશ્વ એવો સીધો સંબંધ ચાલે.

આ યુગ બહુ જોરથી આવી રહ્યો છે. એવો યુગ અત્યારે નથી, એટલે કે આજે નથી. પરંતુ આજે નથી એટલે કાલે પણ નથી એવું નથી. આજ અને કાલની વચ્ચે એવીસ કલાકનું અંતર પણ દોઢ શેકે ને બે વર્ષનું અંતર પણ દોઢ શેકે હું નહીં નથી કહેતો. પણ ત્યારે તમે ભુલો છો કે કુતરો પણ પાંચસો માઈલ ઉપર જાય છે ત્યારે માનવબુદ્ધિનો કેટલો બહેજો વિસ્તાર થઈ ગયો છે એ તમે સમજી શકો છો. આવી સ્થિતિમાં જે રીતે ભક્તિમાર્ગમાં થયું તે રીતે થશે.

ભકિતમાર્ગમાં શું થયું ? મારી અને મારા પરમેશ્વર વચ્ચે કોઈ પણ ન હોવું જોઈએ ન કોઈ ધર્મગુરુ, ન કોઈ પુરોહિત, ન કોઈ દેવ, ન ગ્રંથ, ન કોઈ પંથ, ન કોઈ મંદિર, ન કોઈ મંત્ર, ન કોઈ તંત્ર, ન કોઈ જંત્ર મારી અને મારા પરમેશ્વરની વચ્ચે રહેવું જોઈએ આજે તો આ બધાની મારફતે ઈશ્વરની સાથે સંબંધ રાખવો એવું ચાલે છે સ્ત્રીને કહે છે કે તારો કોઈ સ્વતંત્ર દેવ નથી; તારો પરમેશ્વર હું જ છું. મારી મારફત તું ઈશ્વર પાસે પહોંચીશ પરંતુ આજે તો સ્ત્રીઓ પુરુષને સામે પૂછે છે કે 'તો પછી તમે મારી મારફત કેમ ઈશ્વર પાસે નથી જતા ?'

એક જમાનામાં એવું હતું કે ધર્મકાય માટે પુરુષ બેસતો અને પુરુષ મંત્ર બોલતો, સંકલ્પ પણ પુરુષ કરતો અને પાણી પણ પુરુષ જ મૂકતો. તેની પત્ની એના હાથને હાથ લગાડે એટલે બધું ધર્મ ગયું એન્જિનની સાથે માલગાડીનો ડબ્બો જોડાઈ ગયો હવે ત્યાં એન્જિન જગે ત્યાં પેડો ડબ્બો પણ પાછળ પાછળ જશે. એન્જિનની પાછળ ડબ્બો મુરદાસ જ છે એવું આજ સુધી મનાતું હતું પરંતુ એ વસ્તુ હવે ચાલે નહિ જે જમાનામાં એ ચાલ્યું ને જમાનામાં એ અનુગતુ હતું, અગોચર હતું એમ હું નથી કહેતો એ જમાનામાં યોગ્ય દશે અને સ્ત્રીઓ પાગ એવી ઉદાર જીવિવાળી દશે કે પુરુષો ભેદને ગમે એવાં દામો કરે, આપણે ત્યાં માટે એમા માયું મારીએ ! એમ સ્ત્રીઓ વિચાર કરતી હતો. અને ને જમાનામાં તે ભેદ યોગ્ય પણ હોય વર્ણ-અરુચિ-આય એ ત્રણ જ ઉત્તમ ઉદાહરણ છે.

ત્યારે હું પુરાણ વિચારની નિંદા કરું છું ત્યારે ગૌણ વિચાર લઈને હું નિંદા નથી કરતો હું સર્વોત્તમ વિચાર પર જ પ્રદાન કરું છું ગૌણ વિચાર પર પ્રદાન કરવામાં મને વીર અસ નથી આવતો. એટલા માટે ત્યારે હું દયાળી લઈને મૂનિ ભાગવાને ઉદ્દેશ થઉં છું, ત્યારે એકદમ શાંતિ પ્રદાન વર્ણ-અરુચિ પર જ કરું છું. તો

વશિષ્ઠ-અરુઘતિ માટે શું કહેવાયું છે ? વશિષ્ઠ જ્યારે વિચારમગ્ન, ચિંતનમગ્ન, જ્ઞાનમગ્ન રહેતા ત્યારે અરુઘતિ તેમની છાયાની માફક રહેતી, છાયાની માફક એટલે બીલકુલ છાયાની જ માફક. જેમ માણસ પોતાની છાયાની પરવા નથી કરતો તેમ વશિષ્ઠને પત્તો જ ન હતો કે અરુઘતિ મારી સાથે છે. પરંતુ અરુઘતિને બરાબર પત્તો હતો કે પોતાનો પાત્ર બેઠો છે, ખૂતો છે કે બેઠો છે. રઘુવંશમાં કલિદાસે દીક્ષિપરાગ્નનું સુંદર વર્ણન કર્યું છે. રાગ જ્યારે ગાય કિબી રહેતી ત્યારે બેઠો રહેતો, ગાય બેસતી ત્યારે બેસી જતો, ગાય સાથે ત્યારે ચાલતો એવી રીતે એ ગાયનું અનુકરણ કરતો હતો. તેવી રીતે અરુઘતિ પણ પોતાના પતિનું અનુકરણ રાત્રિ-દિવસ કરતી હતી અને વશિષ્ઠ મુનિ તો એવિસે કલાક એના તરફ ધ્યાન જ ન આપતા.

આવો એકાંગી ધર્મવિચાર આજના વિજ્ઞાન યુગમાં ન ચાલે. હવે વશિષ્ઠ પણ યોગી બની શકે અને અરુઘતિ પણ યોગીની બની શકે. બંને યોગી થવાં જોઈ શે. બંને સ્વબુદ્ધિક્ષમ છતાં બંનેને એક બીજાનો સહકાર જોઈએ.

પુરાણા જમાના પ્રમાણે પતિ મારફત સ્ત્રી મોક્ષ પામે તેને બદલે સ્ત્રીને પણ મોક્ષનો સ્વતંત્ર અધિકાર હોવો જોઈએ; અને બંધાને મોક્ષનો અધિકાર હોવો જોઈ શે. અને આવી રીતે બંને જણા “બોધયન્તાઃ પરસ્પરમ્” બંને મળીને ઇશ્વર પાસે જાય ભક્તિમાર્ગમાં સહયોગ, સહકાર યોગ્ય છે એ બરાબર છે. પરંતુ અમુક મારફતે ઇશ્વર પામે પહોંચવું એ ગલત છે. વયમાં એવી કાર્મ મારફતી ન ચાલે. તો જેવી રીતે ભક્તિમાર્ગમાં ભક્ત અને પરમેશ્વરની વચ્ચે કાર્મ પડ્યો ન હોવો જોઈએ એવી કલ્પના વિકસિત થઈ એવી જ રીતે ગામ અને વિશ્વની વચ્ચે કાર્મ પણ જતનો પડ્યો રહેવો જોઈએ.

નહિ—ત જિલ્લો રહે, ત ગ્રાંત રહે, ત રાષ્ટ્ર રહે તો શું જતેની વચ્ચે કોઈ નહિ? તો તે ગામ, નાનકડો સમુદાય પોતાનામાં જ સ્વયંપૂર્ણ હશે તેમ જતાં જે આખા વિશ્વ સાથે એનું અનુસંધાન ચાલશે. એટલા માટે હું વિચારથી જ્ય જગત કહું છું અને આચારથી જ્ય ગ્રામ-દાન કહું છું

આજે એક ભાઈ મને કહેતા હતા કે તમારું આ કામ આખી દુનિયાને શાંતિનો રાહ દેખાડનારું છે તો હિન્દુસ્તાન કરતાં બીજા દેશમાં તમારી વધારે જરૂરત છે. તો તમે બીજા દેશમાં જશો કે? બીજા દેશમાં તો નાહું પરંતુ ઓછામાં ઓછું આપણા દેશમાં જો આ કામ થાય તો બહાર જવું જ ન પડે અને પછી જો જવું પડે તો એ જવામાં કશો વાંધો નથી. પણ એટલા માટે તો હું માત્ર જ્ય જગત નથી કહેતો, સાથે સાથે જ્ય ગ્રામદાન પણ કહું છું તે સમજવું જોઈએ.

ગ્રામ અને વિશ્વનો સીધો સંબંધ થશે. પછી પડિત નહેરુ જો જશે તો પછી શું થશે—એવો નળજો, નિરધંક, નિઃપ્રાણ સવાલ પુછાય નહિ. ભારત જેવા દેશને એવો સવાલ શેલો નહિ. આજે એવો સવાલ લીધે છે કારણ કે વિચાર કરવાની શક્તિ આપણે કેળવી જ નથી.

આપણે તો વિચાર કરવાનું ખાતું ખોટું છે પેટ્રો મંત્રી (પ્રધાન) વિચાર કરશે. મંત્રી એટલે જ મનન કરનાર એ મંત્રી ને આપણા નરકથી મનન કરશે એવી જ જોઈવરની ધ્રુવ દોળ તો એ તમને અને મને વિચાર કરવા માટે માથા ગા માટે આપન / એ આપણને

સૌને હાથ જ હાથ આપત અને મંત્રીને માથું જ માથુ આપત આપણને માથાંની જરૂર ન પડત અને મંત્રીઓને હાથની જરૂર પડે છે. રાહુ અને કેતુ એવા બે વિભાગ કરી શકાત

પરંતુ મંત્રીઓ ત્યારે મળવા આવે છે ત્યારે વાત કરે છે કે લાઈ તમારી વાતનો સાચી છે, પરંતુ અમને વિચાર કરવાનો સમય જ નથી મળતો. લોકો કહે છે કે અમારા વતી બંધા વિચાર કરવા મંત્રી જવાબદાર છે અને મંત્રી કહે છે મને તો વિચાર કરવાનો સમય જ મળતો નથી વિચારો આખો દિવસ પેલી ક્ષાધિલોના પત્રોમાં પુરાયેલો રહે છે. એક એક પત્રનો જવાબ લખવો પડે છે. હું તેમને કહું છું કે “તમે હિન્દુ છો કે ક્રીષ્ણ છો?”

“હિન્દુ છું”

“તો તમે હોળી પ્રિયંભામા તો માનતા જ હો?”

“હા, માનું છું.”

“તો હોળી શાની કરો છો?”

“લાકડાંની”

“ત્યારે તમારાં રેકર્ડ્સ જ બાળોને ! એકત્રીસ ડિસેમ્બર સુધીમાં જોટલા પત્રો પત્યા એટલા સાચા અને ન પત્યા તે બધા હોળીમાં. એટલો ત્યાગ પણ નથી કરી શકના ? નાહકનાં લાકડાંઓ બાળો છો. તેનો શું ઉપયોગ ? હોળીનો ઉદ્દેશ છે કે દરેક વર્ગે જે નકામી ચીજો, આસક્તિની ચીજો હોય તે આગી નાખવી બેઠકો. તો તેનાથી મુક્ત થઈ શકીએ નાહકનાં રેકર્ડ્સ અને પત્રવ્યવહાર એ બધાની એટલા માટે જરૂર પડે છે કે આપણે વિકેન્ડિત રચના કરતા નથી.

ધારો કે પરમેશ્વર મને ચાર કાન આપે અને તમને ચાર આંખ આપે અને તમે અને હું બંને મળીને સહકાર કરીએ તો તમારી

આંખથી હું જોવાનો અને મારા કાનથી તમે સાંભળવાના. અને જનને સરવાળો કરવાનું આવા સરવાળાથી કઈક કામ થાય છે એમ દેવેકને પ્રત્યેક અગ આપ્યાં છે અને પછી બધાને કહ્યું કે, સહકાર કરો. તેવી રીતે નાનામાં નાનું એકમ ધારે કે બે હાનરનું એકમ હોય તો હાથ, નાક, કાન, પગ પ્રત્યેકને મળે અને એવાં એકમે થાય તેને પરસ્પર સહકાર કરવા કહીએ અત્યારે તો ત્રાંત રચના રહેશે, રાષ્ટ્ર રચના રહેશે આ બધી રચના આગળ જતાં ભાંગી જશે અને પછી ગ્રામ અને વિશ્વની વચ્ચે સંધિ સંબંધ આવશે.

મારા િય મિત્રા, આ વિચાર તમને અધગે લાગ્યો હોય પરંતુ મને કહેવામાં આવ્યું કે અહીં શિક્ષકો, વિદ્યાર્થીઓ અને નાગરિકો બધા આત્મા હેતુ તો, એ બધા ભેગા થયા છે તો, આ વિચાર અધરો લાગતો હોય તો પણ તે ટાળા સકાય તેવા વિચાર નથી.

આ વિચારને ટાળીશું અને જે નાની નાની વાતોમાં આત્મકૃતિ રાખીશું અને આપણને નાની નાની યોજનામાં બાંધી લઈશું તો વિચાર આગળ વધવાનો નથી અને આપણે ટકવાના નથી. માટે આપણે એવી જાતનો વિચાર કરીશું કે જે યોજના વિકેન્દ્રિત હોય, સ્વયંપૂર્ણ હોય, વિશ્વસહકારી હોય, સમાજ-યોજના હોય, આખા વિશ્વ સાથે મહુકાર રાખનારી હોય. આવી રીતે વિકેન્દ્રિત અને સ્વયંપૂર્ણ યોજના આપણે કરીશું તો આજે જે કેન્દ્રમાં બધી સત્તા સોંપવી પડે છે તે નહિ સોંપવી પડે. અને ખાવન લાખ લિખારીયોની જે વાત ગાંધીજીના જમાનામાં સાંભળતા હતા તે પ્રમાણે આજે પણ લાખ નોકરોની વાત આવે છે.

શું પહેલાના બિખારીઓ મહેનત કરતા ન હતા ? ફરતા ન હતા ?
 તે ઉત્પાદક મહેનત નહોતા કરતા. ત્યારે આજના પપ લાખ નોકરોનો
 પણ અનુત્પાદક વર્ગ છે તે નિરૂપયોગી છે એમ હું કહેવા નથી માગતો.
 પણ તેનો ઉપયોગ હોવા છતાં આટલી મોટી સંખ્યામાં જો સમાજમાં
 અનુત્પાદક વર્ગ રહે અને તે આ આખા સમાજના સ્તર કરતાં ઊંચા
 સ્તર પર રહેતો હોય; ખીમ્મત કરતા એનું સ્તર એનું માન, એનું
 શિક્ષણ, એનું સ્થાન ઊંચું હોય અને એની પાસે સત્તા પણ વધારે
 હોય—અને તેમ છતાંયે ઉત્પાદનની ક્રિયામાં એ દિરસો ન લેતો હોય,
 પછી ભલે એનાથી ઉત્પાદનમાં મદદ મળતી હોય,—કંઈ જ મદદ ન
 મળતી હોય તેમ હું નથી કહુંતો પણ સાદાન ઉત્પાદનના કામમાં
 દિરસો ન લેતો હોય,—એવો અનુત્પાદક વર્ગ જો સમાજના માથા
 પર રહે તો એથી દ્વિ-દુસ્તાનમાં એક ભયાનક સમુદાય ઉત્પન્ન થશે,
 અને તેઓ ‘અમને નોકરી જોઈએ’ એમ માગશે.

અને પછી આખા ભારતનું પંચવર્ષીય આયોજન
 બનાવવામાં આવશે અને એ ૧૬લાજી ભારતીય યોજનામાં
 બતાવવામાં આવશે કે આગલા પાંચ વર્ષોમાં અમે આટલા
 “જોબ” (નોકરી) આપીશું; આટલી આટલી નિશાળો ખોલીશું,
 જેથી એક લાખ પંચાવન હજાર શિક્ષકોને કામ મળશે. અને
 એટલે શિક્ષકોની બેઝરી ઓછી થશે અને તે શિક્ષકો
 અનુત્પાદકોને પેદા કરવાનું શિક્ષણ વિદ્યાર્થીઓને આપશે.
 પરંતુ એ શિક્ષકોને તો નોકરી મળી ગઈ. એવી રીતે આખા
 પ્લાનીંગમાં એન્જિનિયર એટલે નોકરી, શિક્ષક એટલે નોકરી,
 વિકાસ યોજના એટલે નોકરી, ખાદી કમિશન એટલે નોકરી !
 એટલે આ બધી વસ્તુઓ નોકરીનાં સાધન તરીકે જોઈશે.

અને પછી અધાનું સમાધાન કરવાની કૌશલ્ય કરતાં કરતાં આગે
 ૭ કરોડમાંથી ૫૫ લાખ નોકરો છે, એટલે કે લગભગ ૫૫ લાખ
 કુટુંબો અનુત્પાદક ઊંચી શ્રેણીમાં ખેતી ગયા; તેને બદલે માની લો કે
 ૫૫ લાખની સંખ્યા એક કરોડ સુધી પહોંચી જાય તો, યોગના
 વિદ્યસિત થતી જાય તો, સાત કરોડમાંથી એક કરોડ તો અનુત્પાદક
 અને ઊંચી શ્રેણીમાં, એટલે કે ઊંચી મનાતી શ્રેણીમાં દાખલ થઈ
 જાય તો પછી રાષ્ટ્રમાં ઉત્પાદક શ્રમની પ્રતિષ્ઠા દેશમાં શી રીતે
 રહેશે? આ અધું એટલા માટે થાય છે કે આગે આપણે બધી
 કેન્દ્રિત યોજના કરીએ છીએ આ એક લયાનક વસ્તુ છે.

દેશ માટે જેટલું લશ્કરનું ખર્ચ લયાનક વસ્તુ છે તેટલું
 અને તેથી જરાયે ઓછી લયાનક નહિ એવી ૫૫ લાખ
 અનુત્પાદક ઊંચી શ્રેણીના નોકરો પેદા કરવાની વાત લયાનક છે.
 અને એમાંથી કેટલાક લોકોને સતોષ મળશે, પરંતુ સરવાળે
 તો દેશમાં અત્યંત અસતોષ જિલો થશે એની સામે હિન્દુસ્તાન
 જેવો વિશાળ દેશ ટકી શકશે નહીં.

આ પહેલાં આ વિચારની મેં ચોખવટ કરી છે, પરંતુ તે આગે
 અીજ રીતે મુકાયો છે વેદમાં ત્રપિએ કહ્યું છે કે ભાર્ગવો, તમે તો
 મારું શરીર જોયા કરો છો પરંતુ અમે તો મૌનના વાતાવરણમાં,
 ચિંતનના વાતાવરણમાં રહીએ છીએ, ત્યાં શરીર રહેતું નથી. જ્યારે
 અમે મનરૂપી ઉત્સાહમાં રહીએ છીએ ત્યારે ત્યાં શરીર રહેતું નથી.

‘હિન્દુના મૌનેયેન, વાના આ તરિયમા વચન
 શરીરેદરખાકં યુષ્મં મનીમો અનિ પસ્યથ’

તમે તો શરીર જ જુઓ છો પરંતુ હું જ્યારે મારા શરીર
 તરફ એકં છું ત્યારે આ નાનકડું તુચ્છ નિર્જન શરીર શી રીતે

આટલું કામ આપે છે. ત્યારે હું બુદ્ધનની વાત કરતો હતો ત્યારે એક પ્રકારના આક્ષેપ આવતા હતા અને આજે આમદાનની વાત કરું છું ત્યારે બીજા પ્રકારના આક્ષેપો આવે છે તો ત્યારે બુદ્ધનની વાત કરતો હતો ત્યારે જમીનના નાના નાના ટુકડા થશે 'અનઘકાનોમિક હોદ્દીંગ'—જમીનપેશજીવન ટુકડા થશે, ત્યારે હું જવાબ આપતો હતો કે મારું 'હોદ્દીંગ' તો ૯૦ રતલનું છે, તે વખતે પણ નેતું રતલનું જ હતું અને આજે પણ નેતું રતલનું હશે તો આટલું નાનકડું 'હોદ્દીંગ', આટલી નાનકડી માલિકી, છતાં જે કેટલું બધું કામ આપે છે તે તમે જોઈ શકો છો તો આપણો આખો દેશ જ 'અનઘકાનોમિક' છે. તો એમાં જો થોડાં લોકો વધારે 'ઘકાનોમિક' અને અને બાકીના 'અનઘકાનોમિક' અને તો બાકીનાને ઉદ્યોગ આપશે ને ? તો કહે છે 'અપીશુ'. તો લોકોના હાથમાં માલિકી એ નગર અને ઉદ્યોગો એ ઉધાર. તો ઉદ્યોગો ક્યારે આપશે બૈયા ? એ રીતે નહિ ચાલે તો હું કહેતો હતો કે મારું આ નાનકડું હોદ્દીંગ છે છતાં 'મૂળ કામ આપે છે. તેથી જ રીતે પેલી જમીનના નાના ટુકડાઓ પણ કામ આપશે. મને પોતાને આશ્ચર્ય થાય છે કે આટલું અધુ બોલ્યો તો પણ થાક લાગ્યો નહી. પરંતુ બોલ્યા પછી વધુ થાક લાગે એટલા માટે હું વધારે અન્યારે નહિ બોલું.

છાટા ઉદ્દેપુર, તા. ૧૭-૧૮-૪૮.

આત્મશક્તિના ભાન વિના

આફ્રિકાનીઓનો ઉદ્ધાર અશક્ય

આપણ દેશમાં જ્યાં જ્યાં પહોંચે છે ત્યાં આફ્રિકાનીઓની વસ્તી છે બ્રિટન, એરિસસા, મધ્ય પ્રદેશ, મલાસ, વિંધ્ય પ્રદેશ, સાન-પુલ અને હિમાલયની તળેટીમાં આફ્રિકાની નામના લોકો રહે છે આ લોકો પછાત ગણાય છે: પણ 'પછાત' કોણ તે કહેવું મુશ્કેલ છે જેનું જીવનધોરણ 'જીયું' તે આગળ વધેલા અને જેનું જીવનધોરણ નીચું તે પછાત. પણ એમ તો આપણે આખો દેશ, અમેરિકા અને રશિયાની તુલનામાં પછાત જ ગણાય

આપણી મધ્યવર્તી સરકારે પછાત વર્ગની તપાસ માટે એક સમિતિ નીમી હતી એ સમિતિએ ત્રણ વરસની મહેનતે તૈયાર કરેલ 'રિપોર્ટ' મુજબ હિંદુસ્તાનની અર્ધા ભાગની કોમોનો સમાવેશ પછાત વર્ગમાં થતો હતો એટલે સરકાર વિચારમાં પડી અને એણે રિપોર્ટને અમેરિકાએ વ્યાખ્યા તથા રાજ્યોને પછાત વર્ગની સેવા માટે યોગના કરવાનો આદેશ આપ્યો.

આજે પછાત વર્ગનું -જીવનધોરણ 'જીયું' લાવવા માટે પ્રયત્નો થઈ રહ્યા છે. પણ જમીન વધતી નથી અને જનસંખ્યા વધે છે એ કોયડો છે. આમોઘોગોથી જીવનધોરણ 'જીયું' નહીં

આવે માટે બીજા ઉદ્યોગો સાથે ચાલવા જોઈએ એવી નીતિ ઠરાવવાથી આયોગની ગતિ પણ મંદ પડી ગઈ છે. આ ક્ષેત્રનો ઉપાય સૂચ્યો છે એમ ન કહેવાય.

પછાત ક્ષેત્રો આગળ આવે એમ તો બધા જ ઇચ્છે છે. પણ “આગળ” એટલે બીજાઓની હોડમાં કે? એમ હોય તો આ લોકો ચોંકી જશે. જે શિક્ષણથી બેકારી વધે છે તે જ શિક્ષણ માટે એમને રોકાવરશિય આપવી અને પછી એ બેકારી માંગતા આવે તો ક્ષેત્રડો અધરો પડી જાય.

ત્યારે બૃતદ્યાથી પ્રેરાઈને આદિવાસીઓનું જીવનધોરણ બંધુ આવતું જોઈએ એમ માનનારા સેવકોનો ઉપકાર લાગે છે. દક્ષિણાપા પંચમહાલમાં તેમ જ ભારતભરમાં જ્યાં જ્યાં આદિવાસી વસતી હતી ત્યાં ત્યાં કરજાવચ ફરી આવ્યા અને સેવાકામ માટે મોટી પ્રેરણા આપી એમને સેવાકામ માટે મહાત્મા ગાંધી અને મહાત્મા ગોખલે પાસેથી પ્રેરણા મળી હતી. એ બે મહાપુરુષોનાં જીવનનો મોટો ભાગ આમ તો રાજકારણમાં જ વીત્યો, જ્યાં એમનું જીવન-માનસ સેવાપરાયણ હતું અને કારણે સેવકોની એક જમાત બની યઈ.

આમ તો આપણા દેશમાં ભક્તિમાર્ગ પુરાણો જ છે પણ એ મોટે ભાગે ધ્યાન-પરાયણ હતા અને તેથી કાષ્ઠનિક વાતાવરણમાં ધમ કરતો હતો. આમ જ્યાં એમાં જે પ્રેમ, ધ્યાન, એકાગ્રતાના ગુણો હતા તે સેવા માટે અમૂલ્ય ગુણો હતા અને એ લોકો સેવા નેહોતા કરતા તેમો આતુર્યમાં જે સેવાની યોગ્યતા સમોપેક્ષી છે તે કારણબુદ્ધિ હતી પણ આતુર્ય હોવા જ્યાં સેવા ને કાળે નેહોતી થતી. ભક્તિમાર્ગનાં ખજાજ બહાર એ વસ્તુ રહી. આમ જ્યાં એ

તે દ્વારા સેવા કરવાનો વિચાર નહોતો; ગાંધીજીએ એ દાખલ કર્યો. આમ પણ આપણા વિચારમાં અદ્વૈત, ધ્યાન, પ્રેમ હતાં જ. તેમાં સેવા અને ઉત્પાદનનો વિચાર દાખલ થતાં હવે આપણો સેના-વિચાર લગભગ પરિપૂર્ણ થઈ ગયો છે.

આદિવાસીઓને આપણે પછાત-પશ્ચાત કહ્યા કરીએ અને એ સેવકો પેતાને પશ્ચાત પણ માને, નો એ કામ શી રીતે થઈ શકે? જેમ બીજાઓમાં આદિવાસીઓની અને હરિજનોની સેવા કરવાની વૃત્તિ જન્મન થઈ, તેમ હવે આદિવાસી અને હરિજનોમાં આત્મજ્ઞાન (આત્મ-શક્તિનું જ્ઞાન) પેદા થવાની જરૂર છે.

પછાત શું? ને આગળ શું? સંતોષની માત્રા સમાન થઈ જાય છે ત્યારે સમાનતા જ થઈ જાય છે. મને ખાદી વાપરવામાં સંતોષ હોય અને બીજાને બીજું કાપડ વાપરવામાં સંતોષ હોય તો સંતોષની ભૂમિકા સમાન થઈ જાય છે.

જે સેવકો છે તે મહાન છે અને આદિવાસીઓ દીન-હીન છે; આદિવાસીઓ સેવકોની પાસે પોતાનાં દુઃખો રહે અને સેવકો એમને સરકારમાંથી કે ક્યાંયથી મદદ લાવી આપે-એ લાવના એમણે ત્યાગવી જોઈશે.

આદિવાસીઓનો તો 'રેલિક ધર્મ' છે. એ લોકો પ્રકૃતિના ઉપાસક છે. સૂર્ય, ચંદ્ર, પર્વત, હવા, વગેરેના પૂજક છે. ખેડુત અને મજૂર તરીકે એ કુદરત સાથે એકરૂપ થાય છે. અમે આવા ધર્મવાન છીએ એવું જ્ઞાન એમને થવું જોઈએ. એટલે એમને સિદ્ધિની જરૂર નથી, શુદ્ધિની જરૂર છે. સિદ્ધિ

મધ્યયુગી સંતોની મૂડી જેવાં વચનોમાંથી આજે પણ ખૂબ પ્રેરણા મળી રહે છે નરસિંહ મહેતાનું પદ છે :-

ગવાય તો ગેવિંદ ગાજો રે,
પવાય તો પાઈને પીજો રે.

આ શું છે? સેવાનો જ ભાગ છે પણ એકંદરે આપણા મધ્યયુગી સંતો ધ્યાનપરાયણ ભક્તિમાં મસ્ત રહ્યા. ખ્રિસ્તીઓમાં સેવાનું તત્ત્વ હતું ખ્રિસ્તીઓ દુનિયાભરમાં ફેલાયા અને ત્યાં ત્યાં ગયા ત્યાં ત્યાં જ્યાં તો તત્ત્વવાર, યા-તો ત્રાજવું, યા તો સેવાપરાયણતા અને ધર્મપરિવર્તન લઈને ગયા.

તલવારની વાત આઝી ન આઢી. એમાંથી શસ્ત્રોના ગંજ ખડકાયા અને અંદર અંદર અત્સર વધી પડ્યો. ત્રાજવાવાળી વાતમાંથી રૂપર્યાં વધી પડી અને એ રસ્તે પણ ખતરનાક સાબિત થયો. સેવાપરાયણતા સાથેનું ધર્મપરિવર્તન પણ હવે દિવસે દિવસે ખતરનાક સાબિત થતું જાય છે.

પણ ત્યાં આપણે નહોતા પહોંચ્યા ત્યાં ખ્રિસ્તી મીશનરીઓ પહોંચી ગયા છે. હું હમણાં અકોણી મહાત્તમાં ગયો હતો આપણા સેવકો તો હજી હમણાં ત્યાં પહોંચ્યા પણ એ લોકો તો ત્યાં આઢીસ વર્ષથી ગયા છે.

એમનામાં જે સેવાની વૃત્તિ હતી તે ખૂબ જરૂરી હતી. આપણે ત્યાં ગાંધીજીએ એ દાખલ કરી. આમ તો એનો આરંભ રામકૃષ્ણ પરમહંસ અને વિવેકાનંદે કર્યો. પણ એમના વિચારમાં ઉત્પાદન વધારીને લોકોનું જીવન ધોરણ ઊંચું લાવીને

તે દ્વારા સેવા કરવાનો વિચાર નહોતો; ગાંધીજીએ એ દાખલ કર્યો. આમ પણ આપણા વિચારમાં અદ્વૈત, ધ્યાન, પ્રેમ હતાં જ. તેમાં સેવા અને ઉત્પાદનનો વિચાર દાખલ થતાં હવે આપણે સેવા-વિચાર લગભગ પરિપૂર્ણ થઈ ગયો છે.

અદિવાસીઓને આપણે પછાત-પછાત કહ્યા કરીએ અને એ સેવકો પેનાને પછાત પણ માને, નો એ જિભા શી રીતે થઈ શકે? જેમ બીજાઓમાં આદિવાસીઓની અને હરિજનોની સેવા કરવાની વૃત્તિ જાગ્રત થઈ, તેમ હવે આદિવાસી અને હરિજનોમાં આત્મજ્ઞાન (આત્મ-શક્તિનું જ્ઞાન) પેદા થવાની જરૂર છે.

પછાત શું? ને આગળ શું? સંતોષની માત્રા સમાન થઈ જાય છે ત્યારે સમાનતા જ થઈ જાય છે. મને ખાદી વાપરવામાં સંતોષ હોય અને બીજાને બીજું કાપડ વાપરવામાં સંતોષ હોય તો સંતોષની ભૂમિકા સમાન થઈ જાય છે.

જે સેવકો છે તે મહાન છે અને આદિવાસીઓ દીન-હીન છે; આદિવાસીઓ સેવકોની પાસે પોતાનાં હુ:ખો રહે અને સેવકો એમને સરકારમાંથી કે ક્યાંયથી મદદ લાવી આપે-એ લાવના એમણે ત્યાગવી જોઈશે.

આદિવાસીઓનો તો વૈદિક ધર્મ છે. એ લોકો મૃતૃતિના ઉપાસક છે. સૂર્ય, ચંદ્ર, પૃથ્વી, હવા, વગેરેના પૂજક છે. ખેડુત અને મજૂર તરીકે એ કુદરત સાથે એકરૂપ થાય છે. અમે આવા ધર્મવાન છીએ એવું જ્ઞાન એમને થવું જોઈએ. એટલે એમને સિદ્ધિની જરૂર નથી, શુદ્ધિની જરૂર છે. સિદ્ધિ

એટલે જિંચું છવનધોરણ અને શુદ્ધિ એટલે દારૂ વગેરે
વ્યસનોમાંથી મુક્તિ.

એટલે એમનામાં એવી નિષ્ઠા જાગવી જોઈએ કે અમે સાક્ષાત્
સેવકો છીએ; અમે ખેતરમાં કામ કરીને પસીનો વહાવીએ છીએ;
સર્વના પ્રકાશને સીધા આલિંગન દઈએ છીએ, વરસાદ, હવા વગેરેને
છવનનાં અંગ માનીએ છીએ; અને આમ સીધા કુદરતના સંપર્કમાં
આવીએ છીએ—આવી ભવના મેવથી જોઈએ

આ રીતે આદિવાસીઓ જાગે તો એ પોતાનો ઉદ્ધાર કરી શકે;
બીજા ઉપકાર કરી શકે. ઉપકાર એટલે અલ્પ મદદ. અમે અમારો
ઉદ્ધાર જાતે કરીશું, એવું બોલું એમને 'સ્વચ્છ થવું જોઈએ અને
જો લોકો એમની સેવા કરી રહ્યા છે તેમણે પણ એ જોવું જોઈશે
કે, 'એમનામાં આત્મશક્તિનું જ્ઞાન શી રીતે જાગતું થાય ?

જોડ (તા. છોટા ઉદેપુર);

તા. ૧૮-૧૯-૫૮: -

આજનો રણુછોડ

આવતી કાલનો રણુજીત બનશે

મને શાંતિ સેના અને અહિંસા માટે સો ટકા સંમતિ મળવી જોઈએ. બીજા પક્ષોને જેમ યોગ્યદ્રણા મતથી ચાલે છે પણ સર્વોદયને સો ટકા મતદાન જોઈશે. એક પણ ઘર ભે સર્વોદયપાત્ર વગરનું હશે તો આપણું કામ પૂરું થયું નથી એમ સમજવું જોઈએ. પચાસ ટકા માણસો ભેગા થાય તો એમની શક્તિ એક ટકા કરતાં પચાસ ગણી થાય. પણ જ્યારે સો ટકા એકત્ર થાય ત્યારે સો ગણી નહીં પણ સહસ્ર ગણી થાય. મોટે સર્વેએ મતદાન આપવું જોઈએ. એમ થશે તો નારાયણી શક્તિ પ્રગટ થશે.

" " જે કામમાં સો ટકા લોકો ભગે તેમાં કોઈ લઘુમતિ કે અઘુમતિ રહેતી નથી, કોઈ જગર કે નયગ્રું રહેતું નથી; તેથી કોઈને અહંકાર કરવાનું કારણ રહેતું નથી. બધા જ સરખા થઈ ગયા. બધાના ઘરમાં 'સર્વોદયપાત્ર' મુકાય ત્યાં અહંકાર શી રીતે થઈ શકે? એટલે જે કામમાં સર્વે ભગે તેમાંથી અહંકાર નિવૃત્તિ લે છે; તેથી તેમાં નારાયણ પ્રગટે છે. માધીયજ્ઞે બધાને ભેગા કરવા ખુબ પ્રયત્ન કર્યો પણ દિંદુસલાવાળા, મુરિદમ લીંગવાળા વગેરે એમતથી છુટા પડ્યા અને પરિણામે સ્વરાજ્ય પ્રાપ્તિ સાથે મોટી દિંસા પ્રગટ થઈ. એનું કારણ એમાં નારાયણી-શક્તિ પ્રગટ ન થઈ.

આને પણ આપણને દુઃખ છે. દેશમાં અનેક પક્ષો પડી ગયા છે. અને કલેષો અને કંક્રસો થાય છે કારણ કે આપણે આપણા આંદોલનમાં ઘણાને લેગા કરી શક્યા હતા પણ બધાને નહોતા લેગા કરી શક્યા બધાને લેગા કરવાનું કામ તો કૃષ્ણ ભગવાન કરી શક્યા હતા એમણે આખાગણુદ સૈને ગોવર્ધન પર્વત ઉપાડવામાં પ્રેરણા આપી અને જ્યારે બધાએ પોતાને જે મળ્યું તે લઈ પર્વત ઉપાડવા પ્રયત્ન કર્યો ત્યારે ભગવાને પોતાની કરાંગુલી લગાડી પર્વત ઉપાડ્યો આમ બધા લેગા થાય છે ત્યારે જ નારાયણી-શક્તિ પ્રગટ થાય છે.

લોકો મને પ્રછે છે કે તમે બુદ્ધન-આમદાનની વાત તેમ જ મલિકા દ્વર કરવાની વાત કરતા હતા ત્યાંથી છેક નીચે ઊતરીને એક મુઠ્ઠી અનાજથી સંતોષ માનવા સામ્યા. આ વાત બીજાને સમજાવવાની અધરી પડે પરંતુ ગુજરાતને સમજાવવી અધરી પડે તેમ નથી.

હું રણછોડ થઈ ગયો છું. રણ છોડવામાં પણ ક્યારેક અક્ષમ અને છુદ્ધિ હોય છે. ખેલો કૃષ્ણ મથુરાથી રણ છોડીને દ્વારિકા ભાગી આવ્યો હતો તેમાં અક્ષમ હતી આપણે 'રણછોડ' તો સાંભળીએ છીએ પરંતુ દેશના આ ભાગમાં રણછોડની સ્મૃતિ થાય છે તેમ હું પણ બુદ્ધન-આમદાન વગેરેમાંથી રણછોડ થઈને—રણછોડીને સર્વોદય પાત્રની દ્વારિકામાં આવી પહોંચ્યો છું.

બલે-દિર દેર સર્વોદયપાત્ર યશે અને શાંતિસેનાની સ્થાપના યશે અને એ શાંતિસેના આજના સંપન્નિવાને તેમ જ ભૂમિમલિકાનું આપત્તિના પ્રસંગોમાં રક્ષણ કરી પોતાના પ્રેમ વિશે એમને નિશ્ચિંત કરી શકશે, ત્યાર પછી રણછોડનું રણછોડ થશે અને બધા ગામોનાં આમદાન યશે.

સાંકાસાલ,

આત્મજ્ઞાન, વિજ્ઞાન ને સાહિત્યની ત્રિવેણી

હવનમાં ત્રણ શક્તિઓ કામ કરે છે અને એ ત્રણેય શક્તિઓની અસર આખા સમાજ પર પડે છે. ગ્રામીન કાળથી આજ મુધી સમાજમાં જે ફેરફાર થયા અને લોકોનું હવન નવું નવું રૂપ લેતું ગયું તેનું શ્રેય અથવા તેની જવાબદારી અથવા એનું કારણ રાજકારણી પુરુષો નથી અથવા યોદ્ધાઓ નથી, પરંતુ તેનું કારણ વૈજ્ઞાનિકો આત્મજ્ઞાનીઓ અને સાહિત્યકારો છે. આ ત્રણ શક્તિઓ દુનિયામાં અનુસમર્થ શક્તિઓ સાચિન થઈ છે અને લોકમાનસ પર, લોકહવન પર આ ત્રણે શક્તિઓની અસર થાય છે. અને તમે જુઓ છો કે આજે વિજ્ઞાનને લીધે હવનમાં કેટલા બધા ફેરફાર થયા છે! આ સાહિત્યરૂપીને જ્યારે ન હતું ત્યારે લાખ-બેલાખની સભા નહોતી થઈ શકતી. ઘાટા પાડીને બોલી શકે તેવાઓનું કંઈક કામ થતું. પરંતુ હવે તો બે લાખ, પાંચ લાખ, દસ લાખની પણ સભા થઈ શકે છે.

આવી રીતનાં બધાં દર્શાવે છે. આપણે સમગ્ર રાષ્ટ્રએ છીએ કે પાંચ દહાસ વર્ષ પહેલાંના હવનનું જે સ્વરૂપ હતું તે પાંચસો સાત પહેલાં ન હતું, અને પાંચસો સાત પહેલાં જે હવન હતું તેમાં ઘણો ફરક મો વર્ષમાં પડી ગયો અને સો વર્ષમાં કદીયે જોયો નહોતો તેવો ફરક આ દસ વર્ષમાં પડી ગયો. આપણે જોઈએ છીએ કે અત્યારે માણસના જ્ઞાનની આકાશ પૃથ્વીના જ્ઞાનથી સીમિત નથી; એ ચંદ્ર ઉપર જવા માગે છે અને ત્યાંની માદિતી મેળવવા દરેક છે. આગળ જતાં એ ચંદ્ર પર વસવાટ કરવાની ઇચ્છા મેવશે. આ બધું દસ વર્ષ પહેલાં કોઈએ માન્યું ન હતું દસ વર્ષ પહેલાં આની કલ્પના પણ નહોતી થઈ શકતી. દસ વર્ષમાં આટલો બધો ફરક પડી ગયો. જ્યારે

આવાં નવાં નવાં સાધનો આવી જાય છે ત્યારે પુરાણાં, છૂર્ણ, જર્જરિત સાધનો ટકી નથી શકતાં. મારે જે લોકો નાહક આગ્રહ રાખે છે કે અમે તો પુરાણાં સાધનોને પકડી રાખીશું એ લોકો, મારે ખાવાના, પણ નવા જમાનાને અનુસરીને જે લોકો તેમને અપનાવવાની હિંમત કરશે અને છતાંયે આપણી જીવનપદ્ધતિ, આપણી આધ્યાત્મિકતા જળવવાની હિંમત કરશે, તેઓ જ ટકશે. બાકી ઘણા માને છે કે નવી સંસ્કૃતિમાં પુરાણી સંસ્કૃતિ નહિ ટકી શકે, ધર્મનીતિ નહિ ટકી શકે, આત્મજ્ઞાન નહિ ટકી શકે, તો તેમણે આ ત્રણેયનું નામ છોડી દેવું જોઈએ અને સમજવું જોઈએ કે વિજ્ઞાનના વિરોધમાં એ ત્રણે વસ્તુ ટકવાની નથી. એ ત્રણે જે ટકવાની હોય તો તે વિજ્ઞાન સાથે જ ટકી શકે એમ હોવું જોઈએ, અને એમ હોય જ છે એ સમજવાની અશક્તિ હોવી જોઈએ.

વિજ્ઞાનની કાયાપત્ર પણ થતી રહે છે અને જીવનનું પુરાણું સ્વરૂપ પણ બદલાતું રહે છે. તેની આગળ પાંચ હજાર વર્ષનું તો ન જ ચાલે, પણ દસ વર્ષનું પણ ન ચાલે. જીવનમાં આટલો બધો ફરક કરવાની શક્તિ વિજ્ઞાનમાં છે હા, ઓગરોનો ઉપયોગ કરનારા શર અને રાજકારણી પુરુષોનું થોડું ચાલે છે, પણ આખા સમાજ પર અસર પાડવાની શક્તિ રાજકારણીઓમાં નથી અકબર અને બાબર જેવા ઘણા ધર્મ ગયા, એટલે કે થયા અને ગયા. એ બધા ધર્મ ચૂક્યા, એટલે કે થયા અને ચૂક્યા. તે તમામનું કંઈરહ્યું નહિ પરંતુ વૈજ્ઞાનિકોની અસર કાયમ રહેશે ખીજ આત્મજ્ઞાનીઓની અસર દુનિયા પર પહેલા હતી અને આજે છે. ગૌતમ બુદ્ધ જેવા કુરુણાથી માણસ આવે અને દુનિયા ઉપર અસર પાડે અને આજના જમાનામાં રામકૃષ્ણ પરમહંસ જેવી વ્યક્તિ આવે અને સમાજ પર અસર પાડે, ગાંધીજી જેવી વ્યક્તિ આવે અને અસર પાડે; અને આગળ જતાં તો કુરુણાથી ભરેલા આત્મજ્ઞાનીઓ આવે તો તેની અસર સમાજ ટાળી

ન શકે, કારણ આત્મજ્ઞાન દિશા જતાવે છે. દિશા સૂચવનાર આત્મજ્ઞાન છે અને વેગ, ગતિ, ઝડપ સૂચવનાર વિજ્ઞાન છે. મોટરને દસ માર્કિટ કે વીસ માર્કિટ કે ત્રાવીસ માર્કિટ કે પચાસ માર્કિટની ઝડપથી ચલાવવા માટે એક યંત્ર હોય છે; તેનાથી ઝડપ વધારી-ઘટાડી શકાય. પણ મોટરમાં ખીલું પણ એક યંત્ર હોય છે, જેથી કરીને દિશા જતાની શકાય છે કે વડોદરા જવું હોય તો આ દિશામાં જાઓ અને ગોધરા જવું હોય તો આ દિશામાં જાઓ અને અમદાવાદ જવું હોય તો આ દિશામાં જાઓ.

તો આવી રીતે કઈ દિશામાં મોટરને લઈ જવી એને માટે એક યંત્ર નિયંત્રણ કરનાર હોય છે અને ખીલું કેટલી ઝડપથી એને લઈ જવી છે તે જતાવનાર યંત્ર હોય છે. આમ મોટરમાં જેવી રીતે બે પ્રકારનાં યંત્રો હોય છે, તેવી રીતે ઝડપવાળું યંત્ર એ વિજ્ઞાન છે અને દિશાસૂચક યંત્ર આત્મજ્ઞાન છે. આત્મજ્ઞાન નિર્ણય કરશે કે વિજ્ઞાન શી રીતે ઉપયોગી થાય, કારણ વિજ્ઞાન એ એવી વસ્તુ નથી કે જે પોતાનો ઉપયોગ જતાવી શકે અગ્નિ એમ ન જતાવી શકે કે એનો ઉપયોગ કેવી રીતે કરવો ? એનો ઉપયોગ આગ લગાડવામાં કે રસોઈ કરવામાં કરવો તેનો નિર્ણય માણસનું આત્મજ્ઞાન જ કરશે. અગ્નિ એ વૈજ્ઞાનિક શક્તિ છે, વરાળ એ વૈજ્ઞાનિક શક્તિ છે, વીજળી એ વૈજ્ઞાનિક શક્તિ છે. હવે આણ્વિક શક્તિ એ વૈજ્ઞાનિક શક્તિ છે. એ વૈજ્ઞાનિક શક્તિનો ઉપયોગ સકારક અને વિનાશક ઉત્પાદન કરવામાં પણ થાય, સમાજસ્થિતિ મુધારવામાં પણ થાય, કુદુલ્લાના કાર્યમાં પણ થાય અને કૂરતાના કાર્યમાં પણ થાય, વિકેન્દ્રિત અને કેન્દ્રિત યોજનામાં પણ થાય. વિકેન્દ્રિત કે કેન્દ્રિત યોજનાનો સંબંધ વિજ્ઞાન સાથે કાયમ જોડાયેલો નથી. એને તો જે દિશા આપો તે દિશામાં એ કામ કરે છે. કઈ દિશા લેવી તેનો નિર્ણય આત્મજ્ઞાન કરે છે. એટલા માટે આત્મજ્ઞાનની શક્તિ કાયમ રહે છે. પહેલાં એ કાયમ હતી અને આગળ ઉપર પણ કાયમ રહેશે.

ત્રીજી શક્તિ છે સાહિત્યશક્તિ. માણસના જીવનમાં જે મૂળમૂળ મન કામ કરી રહ્યું છે તે મનની સાથે સંબંધ રાખનાર, મનની ભાવના, કામના, વાસનાઓનો અને વિચારોનો નિયંત્રક માણસ આગળ મૂકનાર તે સાહિત્યકાર કહેવાય. વાદ્દમીદિ અને તુલસી રામાયણ જેવા ગ્રંથો આખા સમાજના મનને સંસ્કારી શકે. મનને સંસ્કાર આપવાનું કામ આત્મજ્ઞાન નથી કરતું આ તો મેં આત્માની શક્તિનું લક્ષણ બતાવ્યું. આત્માની શક્તિનું જ્ઞાન આત્મજ્ઞાન કરાવે છે અને અનાત્માની શક્તિનું જ્ઞાન વિજ્ઞાન કરાવે છે, પણ એ બંનેનો મેળ જીવનમાં સાધીને મનુષ્યના મનનું સમાધાન શી રીતે કરવું તેનો વિચાર સાહિત્યકાર આપે છે. દાસિદાસ જેવા, રવીન્દ્રનાથ ટાગોર જેવા, વાદ્દમીદિ જેવા, શંકરાચાર્ય જેવા, વિક્ટર હ્યુગો અને ડોસ્તોય જેવા વાદ્દગમ્ય વીશે - આ બધા સાહિત્યકારો કથાઓ અને નવલકથાઓ લખીને વિજ્ઞાન અને આત્માનો મુમેળ શી રીતે જીવનમાં સંધાય, માણસના મનનું શી રીતે સમાધાન થાય તે બતાવે છે. જીવનમાં જે સહિત આપે છે, સાથે આપે છે તે સાહિત્ય છે આત્મજ્ઞાન અને વિજ્ઞાનની સહિત જે આપે છે તે સાહિત્ય છે અને એ બંને શક્તિઓનો મેળ સાહિત્ય સાથે છે. આવી રીતે આ ત્રીજી શક્તિ દુનિયાના કાયમ માટે કામ કરે છે.

આજનો જમાનો વિજ્ઞાનનો જમાનો ગણાયો છે તેથી કંઈ પ્રાચીન કાળમાં વિજ્ઞાન ન હતું એમ નહિ, પણ આજે એ ઝડપથી આવી રહ્યું છે, એટલા માટે એ વિજ્ઞાન-યુગ મનાય છે. પુરાણો જમાનો અત્મજ્ઞાનનો મનાયો તેથી કંઈ અત્યારે આત્મજ્ઞાન નથી એમ નહિ, પણ પુરાણ જમાનામાં વિજ્ઞાન ઓછું હતું અને આત્મજ્ઞાન વધારે હતું એટલા માટે એ આત્મજ્ઞાનનો જમાનો કહેવાયો. અત્યારે વિજ્ઞાન ઘણું આગળ વધી રહ્યું છે અને હજી ઘણું આગળ વધશે, અને તેથી આત્મજ્ઞાન પણ વધશે. પહેલાંના કરતાં આજના વિજ્ઞાનનો પણ

આગળ ગયેલા હશે. એવી જ રીતે પુરાણા વશિષ્ઠ કરતાં આજના રામકૃષ્ણ પરમહંસ અવસ્થા આગળ વધેલા હોય; એવી જ રીતે પુરાણા જમાના કરતાં આજના આત્મજ્ઞાનીઓ અવસ્થા આગળ વધેલા હોય. હું એ નિશ્ચિન રીતે કહી શકું છું કે ભાવિ સાહિત્યિક ઘણો આગળ જવાનો છે, તે બહુ વધારે શક્તિશાળી નીવડવાનો છે વાદ્મીકિ, રવીન્દ્રનાથ ટાગોર. વિકટર હ્યુગો કે મિસ્ટન જેવા માણસોની શક્તિ તો આપણને વારસામાં મળી ગઈ. તે ઉપરાંત વધારે શક્તિ હશે, એટલે આગળ જતાં વિજ્ઞાનના જમાનામાં સાહિત્ય ખૂબ ફૂલશે અને ફાલશે.

ઘણા કહે છે કે વિજ્ઞાનના જમાનામાં સાહિત્ય સાવ ઓછું થઈ જવાનું, અને વાદ્મીકિનું રામાયણ તો હવે થઈ જ ન શકે. તો હું એમને કહેવા માગુ છું કે આગળના જમાનામાં વાદ્મીકિના રામાયણને પૂછે પણ નહિ એવી કૃતિ થવાની છે, અને એની રાહ પેસો વાદ્મીકિ જેઈ રહ્યો છે જો એના રામાયણનો લોપ ન થાય તો વાદ્મીકિને આનંદ ન જ થાય. જ્યાં મુધી રામાયણને પણ ભુલાવનારું અને રામાયણ કુનાયં ઉત્તમ કળાનું દર્શન કરાવનારું સાહિત્ય ન નીકળે ત્યાં મુધી વાદ્મીકિને સમાધાન નહિ થાય. કોઈ પણ આપને ત્યાંમુધી સમાધાન ન થાય જ્યાં મુધી એનો દીકરો એના કરતાં સવાયો ન નીકળ્યો હોય પોતાની ઘણી ચોગ્યતા છે માટે માણસને સમાધાન મળે છે એવું નથી હોતું. આપને લાગે છે કે મારો છોકરો આગળ વધ્યો કે નહિ ? જો છોકરો એની સાથે રહે તોયે એને સમાધાન ન થાય, તો પાછળ રહે તો તો સમાધાન થાય જ ક્યાંથી ? માઆપ કરતાં છોકરાઓ વધુ શક્તિશાળી નીકળે તો જ એમને આનંદ થાય. તો તેવી રીતે હજી મુધી પણ વાદ્મીકિને સંતોષ નથી થયો. એમને સંતોષ થાય એની તૈયારી ચાલી રહી છે. વિજ્ઞાનના જમાનામાં આત્મજ્ઞાન, વિજ્ઞાન અને સાહિત્ય ખૂબ ખીલશે, ફૂલશે અને ફાલશે

[તા. ૨૬મી ઓક્ટોબરે સાંક્રસાથ ખાતે મળેલા વડોદરા નિલ્લા શિક્ષક-સંમેલનમાં પૂ. વિનોબાજીએ આપેલું મનનીય પ્રવચન.—સ.]

શિક્ષક : ક્રાંતિનો અગ્રદૂત

શિક્ષકોએ વિજ્ઞાનશક્તિ આત્મજ્ઞાનશક્તિ અને સાહિત્યશક્તિ એ ત્રણેયનો ઉત્તમ અભ્યાસ કરવો જોઈએ અને એ ત્રણેયનો યોગ સાધવાનું કામ કરવું જોઈએ એ કામ શિક્ષકોનું છે હવે આ જે ત્રણ શક્તિઓ છે એના મુળમાં શું રહેલું છે તે હું તમારી સમક્ષ મૂકાને માટું આજનું કહેવાનું સમાપ્ત કરીશ.

આ મેં જે ત્રણ શક્તિઓ કહી તેના મુળમાં જીવ ત્રણ મહાન શક્તિઓ રહેલી છે. વિજ્ઞાનશક્તિનો સબંધ સત્ સાથે હોય છે. આપણું શરીર અને આખી સૃષ્ટિ એમાં આવી જાય છે. જે દૃશ્ય રૂપે આપણી સમક્ષ વિરાજમાન છે, જેમાં પિંડ અને અક્ષાંડ મળી ગયાં છે તે સત્ સૃષ્ટિમાં છે. એ સત્ તત્ત્વની ઇચ્છાવદ્ કરારીને એનો તોળ મેળવવો એ પ્રયત્ન વિજ્ઞાનનો છે માટે વિજ્ઞાન જ્યારે કોઈ વાર સંદારક શક્તિની શોધ કરી પાડે છે ત્યારે એની સામે કોઈએ ફરિયાદ ન કરવી જોઈએ. એ તો એમ જ થશે નાનકડો છોકરો જ્યારે સત્ તત્ત્વની ખેાજમાં પડે છે, એના હાથમાં જ્યારે ધણિયાળ આવે છે ત્યારે એ હાથમાં ધણિયાળ લેશે, આમતેમ જોશે, અને પછી એને નીચે ફેંકશે. એમાં એની સહાર કરવાની કે ઉત્પાતિયું કામ કરવાની જરૂર નથી; એની જ્ઞાન જાન મેળવવાની છે કે આ ધણિયાળ કેટલું હલકું છે. એ ફેંકી શકાય કે નહિ, એને ફેંકીએ તો શું પરિણામ આવે, એ ફેંકશે કે નહિ ? આ જંધા પ્રશ્નોનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા માટે છોકરો ધણિયાળ ફેંકે છે. તો એ આપણને પરચડે નહિ અને આપણે એને રોકીએ એ જીદી વાત. બાકી છોકરો તો ખેલ કરવા માગે છે. તે

ધર્મિયાગનો નાસ કરવા નથી માગતો તે સમજવા જેવું છે. દે'કવું, તોડવું વગેરે વસ્તુનું વિસ્તેષણ કરવું એને માટે યત્નો તો નીકળ્યાં છે અને એ યત્નાથી વિસ્તેષણ થાય છે પણ ખરું, પરંતુ પેલા છોકરા પાસે એવાં યત્નો છે નહિ એટલા માટે એ ભાંગફોડ કરે છે. પરંતુ એ ભાંગફોડ નથી એ તો પૃથક્કરણ કરે છે. એને માટે પૃથક્કરણ એ સંસ્કૃત શબ્દ સારો છે.

તો પૃથક્કરણ કરીને ગુણોનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રયત્ન, દન્ડિય રૂપી સાધનોને ઉપયોગ કરીને થાય છે. પરંતુ એ કરણવાદી છે, ઉપકરણવાદી નથી એટલે જ્ઞાન, નાક એ અધી દન્ડિયોનો ઉપયોગ કરે છે. જ્યારે બીજા વૈજ્ઞાનિકો ઉપકરણવાદી છે એટલે એ દૂરબીન વિગેરેનો ઉપયોગ કરે છે. બીજા જુદાં જુદાં ઉપકરણો છોકરા માટે ઉપલબ્ધ નથી એટલે એની પાસે જો સાધનો ઉપલબ્ધ છે તેનો ઉપયોગ કરે છે. નાનકડો છોકરો મોઢામાં પથરા નાખે છે એ શા માટે નાખે છે? શું એ મૂરખ છે કે? એ મૂરખ નથી, એ તો વૈજ્ઞાનિક છે. પથરામાં સ્વાદ છે કે નહિ એ તે જોવા માગે છે. કેટલીક વખતે એ કોઈ બીજાના માથા ઉપર પથરા પણ દે'કે છે; તો એ જોવા માગે છે કે એ પથર વાગે છે કે નહિ, પથરની કંઈ અસર થાય છે કે નહિ; અને કેટલીક વાર પથર નાકમાં પણ ખામે છે, તો એ જોવા માટે કે એને કંઈ મુગધ છે કે નહિ? તો આ પ્રમાણે એ યાત્રિક દન્ડિયોની લીલા કરે છે. પેલી હરિલીલા હોય છે ને! ભાગવતમાં શુકદેવે શ્રીકૃષ્ણની હરિલીલાનું વર્ણન કર્યું છે શુકદેવના મુખે એ હરિલીલાનું ખૂબ વર્ણન આવે છે. તો એ કૃષ્ણલીલા શું હતી? એ કૃષ્ણલીલા જ્ઞાનપ્રાપ્તિની કોશિશ માત્ર હતી, પ્રયત્ન માત્ર હતો સતતતત્ત્વની જણાવટ એટલે કે પૃથક્કરણ એટલે કે વિજ્ઞાન અને આત્મજ્ઞાન એટલે વિન તત્ત્વ સાથે સંબંધ પેટું છે ને!—

“ચિત્ત મૈતન્ય વિદ્યાસ તદ્દર્શ છે, બ્રહ્મ તટકાં કરે બ્રહ્મ પાસે.”

આ ચિત્ત શું છે? કઈ રીતે એ ચૈતન્યનો વિજ્ઞાસ થાય છે? તે ચૈતન્યની બાજુ કરવા માગે છે એટલે પ્રયોગદ્વાર પ્રયોગશાળામાં જાય છે અને ત્યાં ખીંટ અધી વસ્તુઓ ઉપર પ્રયોગ કરે છે, પણ પોતાના ઉપર એ પ્રયોગ નથી કરતો. પોતે પ્રયોગદ્વાર છે પણ એ પોતે કોણ છે તેનો તે વિચાર નથી કરી શકતો. આખી સૃષ્ટિનું એ નિરીક્ષણ કરી શકે છે, પણ પોતાનું નિરીક્ષણ નથી કરી શકતો. ઉપનિષદમાં માત્રવદંત્ય સવાલ પૂછે છે :

આખી સૃષ્ટિને જાણનારો, આખી સૃષ્ટિનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરનારો, વિજ્ઞાતાનો પણ વિજ્ઞાતા કોણ છે? પોતાને જાણનારો અને આખી સૃષ્ટિને પણ જાણનારો કોણ છે? મારી આંખ અધું જુએ છે, પણ મારી આંખ મારી આંખને ક્યા જુએ છે? સામે ચરીસો મુકયો હોય તો તે જોઈ શકે પણ આખી સૃષ્ટિને જોવાવાળો પોતાને જોવા સમર્થ નથી, તેથી રીતે આગળ આખી સૃષ્ટિનું જ્ઞાન મેળવે છે પણ પોતાની સૃષ્ટિનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત નથી કરી શકતો. એટલા માટે એ ગૂંગળાય છે. એનો સર્વત્ર શક્તિસંચાર થાય છે પણ પોતાનામાં શક્તિસંચાર થતો નથી એટલે એ ગૂંચવાય છે, તેથી તેનું માફું અટકી જાય છે. વૈજ્ઞાનિકોનો સંચાર આખી સૃષ્ટિમાં છે, પણ પોતાનામાં નથી. એટલે ત્યાંથી આગળ આવવાનું કામ આત્મજ્ઞાનનું છે. આત્મજ્ઞાન પોતાની અંદર પ્રવેશ કરે છે, ડોકિયું કરે છે, અને ચૈતન્ય શું છે તે જાણવાનો, તેનો નિર્લુપ્ય કરવાનો પ્રયત્ન આત્મજ્ઞાન, વેદાંત, અને તત્ત્વજ્ઞાનમાં થાય છે એ નિર્લુપ્ય જ્યારે થાય છે ત્યારે આખી સૃષ્ટિનો ઉપયોગ સી રીતે કરવો તે રીત દાથમાં આવે છે. જેમ મોઝે આવે તો કોઈ કરીને મોઝે ઉતારવા માટે પણ અગ્નિનો ઉપયોગ થઈ શકે છે અગ્નિથી મોઝે પણ કીનરી શકે અને અગ્નિથી દહાવાય પણ ખડું. નો અગ્નિનો ક્ષી રીતે વપરાશ કરવો તેનું દિગ્દર્શન આત્મજ્ઞાન વિના થઈ શકે નહિ.

અત્યારે વિજ્ઞાન વધ્યું છે તેમાં કશું જ નુકસાન નથી પણ તે સી રીતે વાપરવું જોઈએ તેની જો સમજ ન હોય તો પછી બીજા ભૂલ્યા જેવું થઈ જશે. આજે વૈજ્ઞાનિકોનું જે થઈ રહ્યું છે એવું એક દૃષ્ટાન્ત આપું. આઈન્સ્ટાઈન કેટલો મોટો વૈજ્ઞાનિક હતો ? પણ પેલા જર્મન લોકોના અત્યાચાર જોઈ જોઈને તે અત્યંત પીડાયો અને પીગળી ગયો અને એક દિવસે એણે એટોમિક બોમ્બને સંમતિ આપી દીધી એટોમિક ઝંઝાનરોને સંમતિ આપનારાઓમાં આઈન્સ્ટાઈનની પણ ગણતરી હતી; જો કે પાશ્વળ્યો અને પરનાવો થયો અને એણે કશું કે આ મેં ખોટું કામ કર્યું. વૈજ્ઞાનિકે અર્થશાસ્ત્રિક કામ કર્યું. દુનિયાના મોટામા મોટા વૈજ્ઞાનિકે, ઉત્તમમા ઉત્તમ વૈજ્ઞાનિકે, શાસ્ત્રીએ પણ અનસાચિન્દિકા—અશાસ્ત્રીય કામ કરી નાંખ્યું. આવું કામ એણે શા માટે કર્યું અને સી રીતે થયું ? કારણ કે એ સાપેક્ષતામાં માનતો હતો પણ નિરપેક્ષ આત્મતત્ત્વમાં એનો પ્રવેશ થયો ન હતો.

આખી દુનિયાનાં બધાં તત્ત્વો સાપેક્ષ છે : આ આઈન્સ્ટાઈનનો સિદ્ધાંત છે. આઈન્સ્ટાઈનનો સાપેક્ષતાનો સિદ્ધાંત આમ અધરો જાગે છે, પણ એને સહેલો કરી શકાય છે જાવો હું તમને ઉદાહરણ આપીને જ સમજાવું. આ ફાઉન્ટેનપેન છે એની લ'આર્ક'તમે આડી કરીને માપશો અને ઊભી કરીને માપશો તે બંનેમાં ફરક પડશે. જો કે વ્યવહારમાં એ ફરક નથી પડતો એ હાલતમાં તો એને ઊભી રાખીને લંબાઈનું જ માપ હશે તે જ માપ આડી રાખીને આવશે. પણ ખરી રીતે એમાં ફરક પડે છે. ત્યારે આડી રાખીએ છીએ ત્યારે એની લંબાઈ ઓછી થાય છે, કારણ કે મુશ્વીરુ આકર્ષણ એમાં વધારે થાય છે આ એક એવો સૂક્ષ્મ ફરક છે કે દુનિયા એને ન જોઈ શકે. મારે આ લંબાઈ, પહેલાંનાઈ વગેરે કલ્પના સાપેક્ષ છે. એવી રીતે આખી દુનિયામા જેટલા તત્ત્વો સ્થિર દેખાય છે તે સાપેક્ષ છે અને એને મારે તુલનાત્મક લાપ્તા વપરાય છે. એટલા માટે પરસ્પર વિરોધી વિશેષણો

વાપરીને જ સમજવું પડે છે. આ વસ્તુ કંઈ આપણા દેહ માટે નથી નથી. જૈન ધર્મમાં પરસ્પરવિરોધી વિશેષજ્ઞો વાપરવાનો આશય હાય છે; કાગળ કે તે મિત્રાય વચ્ચેનું સમ્યક્ જ્ઞાન થવું નથી. વેદાંતમાં પણ એ રીતનાં પરસ્પરવિરોધી વાક્યો આવે છે “યેતું સત યત્તુ છે અને અસત પણ નથી” “સર્વે સગુણ પણ છે અને સર્વે નિર્ગુણ પણ છે” “બ્રહ્મા ક્ષિત્ર છે અને બ્રહ્મા ક્ષિત્ર નથી.” આવી રીતે પરસ્પર વિરોધી શબ્દોથી વ્યાપ્ત વર્ણન કરીએ છીએ ત્યારે જ પૂરું વર્ણન કરી શકીએ છીએ. તે આવી રીતે દુનિયાનું વર્ણન સાપેક્ષમાં જ થઈ શકે છે.

તો આર્કિસ્ટાક્ટિને જે પરસ્પર વિરોધી શબ્દ વાપરવાનો આશય પૂર્વક સિદ્ધાંત બનાવ્યો તે આપણે માટે કંઈ નવીન નથી. દુનિયાનું વર્ણન સાપેક્ષ જ થઈ શકે. ધારો કે ત્રણ માણસે ત્રણ વાસણોમાં ત્રણ પ્રકારનાં પાણી ભરેલાં છે. પહેલામાં ક્રિકનું પાણી છે, બીજામાં ગરુવાળું પાણી છે અને ત્રીજામાં સામાન્ય પાણી છે. દરેકે જો માણસનો દાથ ક્રિકનના પાણીમાં હતો તેનો દાથ હો સામાન્ય પાણીમાં નાખવામાં આવે તો તે એકદમ હંદેરી કે “દાથ, કેવું સુંદર, હંદું પાણી, બહુ હંદું, ખૂબ હંદું,” બીજો માણસ જેનો દાથ ગરુમાં હતો તે પણ જો આ જ સામાન્ય પાણીમાં દાથ નાખે તો હંદેરી કે “દાથ, બહુ સુંદર, બહુ સુંદર; કેવું મનનું ગરમ પાણી!” એક જ પાણી હતું, પણ એકના મન પ્રમાણે ગરમ હતું તો બીજાના મન પ્રમાણે હંદું હતું અને બીજાના મન પ્રમાણે સુંદર હતું. બીજે સુંદરના માને છે અને બીજેની તકલીફ મટાડવાનું સામાન્ય પેલા પાણીમાં હતું. આ છે સાપેક્ષવાદ. આવી રીતે જ આખા સૃષ્ટિ સાપેક્ષ કદીને તે ચાલ્યા ગયા. પણ તેના મૂળમાં કંઈક નિરપેક્ષ હતું. તેના તરફ ફાટવું પ્લાન થયું નહિ. આત્મવત્તવનો કંઈ નામ જાણ્યો નહિ એટલા માટે આર્કિસ્ટાક્ટિને એકમ બોલ્યોને માટે નિ આપ્યા અને પછી પાછળથી પસ્તાવો.

આ મેં એટલા માટે કહ્યું કે આત્મજ્ઞાન ચેતન્યતા ક્ષેત્રમાં પ્રવેશ કરે છે; ત્યારે વિજ્ઞાનનો પ્રવેશ એમાં નથી વિજ્ઞાનનો પ્રવેશ તો સત્માં જ છે. ચિત્તમાં પ્રવેશ આત્મજ્ઞાન જ કરી શકે છે. હિન્દુ-સ્થાનમાં એના ધણા પ્રયોગો થયા તેમ જ્ઞાતિ હજી એ પ્રયોગ પૂરો નથી થયો; એનો પૂરો નિર્ણય મળી ગયો છે અવું નથી. હજી આત્મ-શક્તિની ખોજ બાકી છે જો કે ધણા વેદાંતીઓ કહે છે કે વેદાંતમાં બધું પૂરું થઈ ગયું. પરંતુ એવું કહ્યું થયું નથી. જેમ વિજ્ઞાન હજી અધૂરું જ રહેવાનું પણ જેવી રીતે વિજ્ઞાનમાં કેટલાક સિદ્ધાંતો હાથમાં આવી ગયા, તેવી રીતે આત્મજ્ઞાનમાં પણ થઈ શકે છે. તો આવી રીતે વિજ્ઞાનનો પ્રવેશ સત્માં અને આત્મજ્ઞાનનો પ્રવેશ ચિત્તમાં છે; ત્યારે સાહિત્યનો પ્રવેશ આનંદમાં જ થાય છે સત્ અને ચિત્ત મળે તો આનંદ આનંદ જ આવે પણ જો આનંદ ન આવે તો સત્તેના શો લાભ ? ચિત્તેના શો લાભ ? ચેતન્યનો આવિષ્કાર કરી, વિશ્લેષણ કયું પણ એથી આપણા જીવનના આનંદમાં કંઈ ઉમેરો ન થયો અથવા તો વિજ્ઞાન ધણું આમળ વધ્યું પણ તેથી કરીને જીવનમાં કંઈ ફરક ન પડ્યો, જીવનના આનંદમાં કંઈ ઉમેરો ન થયો તો એ સત્ અને એ ચિત્ત શું લાભદાયી નીવડ્યાં ?

પરંતુ જો એ આનંદદાયી નીવડ્યાં હોય તો એનો કંઈક લાભ છે, નહિ તો ખજી પેંદી ગદ્દલકેશ ગણનાંની જ્ઞાનચર્યા આવે છે ને ? સામે ગધેકું જીભું છે તેના શરીર ઉપર કેટલાં વાળ છે તેનો જવાબ ગધેડાના કેશના વાળની ગણતરી કરીને આપો અથવા તો એના ઉપર ચર્યા કરે તો એનો શો લાભ છે ? માણસને એ જ્ઞાનથી કંઈ આનંદ નથી થતાનો. જો કે માણસને એ જ્ઞાન નથી એ ચાત સાચી, તે અજ્ઞાન છે તે પણ ખરું, પણ તેથી કરીને શો લાભ ? જ્યાં માનવના જીવનમાં આનંદની જોડે ન થાય એવા સત્ તત્ત્વનો આવિષ્કાર કરીને અથવા તો એવા ચિત્ત તત્ત્વનો આવિષ્કાર કરીને શો લાભ ? એ માણસને મારે આકર્ષક નહિ

યાય; પછી ભલે એની સ્વતંત્ર યોગ્યતા હોય અને મનુષ્યનિરપેક્ષ ક્ષેત્રમાં તેની કિંમત પણ હોય પણ મનુષ્યક્ષેત્રમાં તો એ ત્યારે જ આકર્ષક થશે ત્યારે જીવન પર આનંદદાયક અસર પાડવાની શક્તિ વિજ્ઞાન અને આત્મજ્ઞાન બનાવે. વિજ્ઞાન કે આત્મજ્ઞાન અથવા તો એ બંનેએ મળીને જો કંઈ આનંદનો અંશ વધાર્યો હોય અને તેને ઉપાડી લઈને સાહિત્યિક માણસ દુનિયાની આગળ તે રાખે કે ‘જો ભાઈ, આ વસ્તુથી મારા આનંદમાં ઉમેરો થયો’ તો એનું આકર્ષણ વધે છે. સાહિત્યના આકર્ષણથી માણસનું જીવન પરિવર્તન થઈ શકે છે. અસંખ્ય માણસો એવું કહેતા જીવનમાં મગમે કે મેં ઉપનિષદનું ફલાણું વાંચ્યું વાંચ્યું અને મારું જીવન પણ ટાઈ થયું, બહુ એમ કહેશે કે મેં ફલાણી નોવેલ વાંચી અને મારા જીવનમાં ફેરફાર થઈ ગયો. આપુએ તો કહ્યું જ હતું ને કે મેં ‘અન્નુ ધીસ લારડ’ - ‘સર્વોદય’ વાંચ્યું અને તેની મારા ઉપર ખૂબ અસર થઈ તો આ બધું થઈ શકે છે; કેમકે સાહિત્યિક એ મધ્યમાં હોઈ વિજ્ઞાન અને આત્મજ્ઞાનમાંથી તારવેલી માણસના જીવનનો સાર, વાસ્તવ્ય શોધીને લોકો પાસે ફીક રાખે છે.

‘તો ક્ષણ, ચિત્ત અને આનંદની આ ત્રણ શક્તિઓના આધાર પર ત્રણ ઉપાસકો દુનિયામાં કામ કરે છે, અને દુનિયાના જીવન પર એ લોકો અસર કરે છે. તો શિક્ષકોનું કામ છે સચ્ચિદાનંદ બનવાનું. તો પછી આજે એમાં જેટલો પ્રવેશ છે તેના કસતાં વધારે પ્રવેશ થાય. વૈજ્ઞાનિકો ‘સર્વનું’ જ્ઞાન રાખે, આત્મજ્ઞાનીઓ ચૈતન્યનું જ્ઞાન રાખે, પણ તે બંનેનું હોઈ અધ્યયન કરીને જીવનમાં જે આનંદરૂપ થઈ શકે છે તે સમાજ આગળ લાવવાનું કામ સાહિત્યિકોનું. તો આ રીતે શિક્ષકોનું કામ બધું મોટું આકર્ષક અને બહુ જ મહત્વનું કામ છે, એ મેં તમારી સમક્ષ મૂક્યું.

હારી બંધસિ; કેમકે મારામાં પગાર આપવાની કંઈ શક્તિ નથી. આપી આપીને હું તો જ્ઞાન આપું અને તે મેં તમને આપી દીધું. હું તો એને મારે તમને એક જ ઉપાય બતાવું કે તમે સરકારમાંથી મુક્ત થશો ત્યારે જ તમારું ચાલશે. આજે તો સરકાર તમને આદેશ આપે છે કે તમારી સાળામાં સાતે કલાક ગુજરાતી ચાલવું જોઈએ, મેં કલાક અંગ્રેજી ચાલવું જોઈએ, આઠ કલાક ગણિત ચાલવું જોઈએ. એ પ્રમાણે ઉપરથી હુકમ લખાઈને આવે છે અને એ અભ્યાસિષ્ઠિનમાં આધારે શિક્ષકોને શિખવાડવું પડે છે એટલા મારે તો શિક્ષકો નોકરો થઈ જાય છે. હવે એમનું શિક્ષકોનું બિરુદ જતું રહ્યું છે; એ બધા નોકર થઈ ગયા છે; તો એમાંથી શિક્ષક મુક્ત થાય અને પોતાની સ્વતંત્ર કિંમત પ્રાપ્ત કરવા જ્યાં ગ્રામદાન થાય ત્યાં પેલા શિક્ષક મુક્ત સંચાર કરે અને ગ્રામદાનના ગામોમાં સંસ્કાર નિરપેક્ષ થઈને પોતાની સ્વતંત્ર યોજના રાખી શિક્ષણનું મહત્ત્વ સમજીને એ જ બધી યોજનાં કરે. એમના પર બીજો કોઈ દરન ન હોય એ જ વિચારે, એ જ મિશ્રુદ્ય લે એને એ જ સમાજને દારવણી આપે. બંધારે આવી રીતે થશે ત્યારે શિક્ષકને એના પગારની ચિંતા મંદિ કરવી પડે. ચિંતા પગારે એનું સાંસારિક કામ ચાલશે અને તેના દુર્વર્તમાં અસ્થિત આંતર પ્રવેશ કરશે, અને તેનું હૃદય પણ સાર્થક બંધશે.

હવે કંઈ રીતે સંસ્કારમુક્ત જનશક્તિ, સોકશક્તિનના આધાર પર પોતાની શક્તિ સ્વતંત્ર બીજવે તેના યોજનાં એ ગ્રામદાની યોજના છે તેના સિવાય બીજું કોઈ યોજના છે મદિ જેમ શિક્ષકના પગાર-વધારાની વાત કરવામાં આવે છે તેની રીતે લંગીમાં પણ પગાર-વધારાની વાત થાય છે; પરંતુ મને તો લગી એને શિક્ષક એ બંધારના વધારામાં મુદત ઉત્સાદ નથી. બંગીનું કામ બંધ થાય તેમાં જ મને ઉત્સાદ છે. સોક પોતપોતાના ઘરના લગી થાય એનું સ્વરૂપ આજે નથી પરંતુ એવી વ્યવસ્થા કરી

શકાય કે મ્યુનિસિપાલિટીની ગાડી આવે અને તેમાં દરેક ઘરના લોકો પોતે જ એ ગાડીમાં મળી ઉઠાવીને નાખી દે. આજે તો લગ્ની કહે છે કે મને ૩૦ રૂપિયામાં પૂરું થતું ત્યારે, મને ૪૦ મળવા જોઈએ. તો મને.. આમાં મુદ્દત રસ નથી, અને એમાં માફ બેસી પણ ચાલતું નથી કે હું પગાર વધારવાની વાત સરકાર સાથે કરું. તમે જ્યાં મને માફ કરાવે કે નમારી સાથે મારી પૂરી સહાનુભૂતિ હોવા છતાં હું મદદ કરી શકું તેમ નથી.

તમે શિક્ષકો છો જ નહિ. તમે આજે નોકરો જ્યાં છો. તેમાંથી તમારે સુકન થવું જોઈએ. તમે શિક્ષકો હોઈને તમને જે પગાર મળે છે તે હોત તો વિનોબા કંઈક કરત, પણ તમે શિક્ષકો છો જ નહિ ઉપરથી જે હુકમ આવે તે મુજબ જ તમારું બધું કામ ચાલે છે. તે તમે જ્યાં નોકર જ છો તમે લોકો કોઈ કામ ન કરો તો તમે ખરાબ નોકરો કહેવાઓ અને જો સારું કામ કરો તો સારા નોકરો કહેવાઓ; પણ અને હાલતોમાં તમે રહો તો નોકર જ. આજે શિક્ષક શિક્ષક નથી રહ્યા. ખરેખર તો પેલી ત્રણે સંસ્થાઓનો યોગ કરી સ્વનંત્ર પ્રણાલી સ્થાપીને આગળ લઈ જવાનું ક્રાંતિકાર્ય શિક્ષકો કરવાનું છે. પરંતુ આજે તો ઉપરથી પરિપત્રો આવે છે કે શિક્ષકો સહાનુભૂતિ રાખી શકે છે, પણ કામ નથી કરી શકતા. આવું ઉપરથી લખાઈને આવે છે. આવી હાલતોમાં શિક્ષકો કહે છે કે અમારી જરૂર સહાનુભૂતિ છે પણ અમે કામ નથી કરી શકતા. તો એમને ઉપરથી કહેવામાં આવે છે કે તમે વ્યક્તિગત રીતે કંઈ આપવું હોય તે આપો: વિનોબાના સત્કારમાં ફોલોની માળ આપો, જમજમકાર પુકારો, સતરનો હાર પહેરાવો; આ બધું કરો પણ વિનોબાના કામમાં તમે ભાગ લઈ શકો નહિ તો ત્યાં ખતમ થઈ ગઈ. તે છતાં એ શિક્ષકોની આગળ આનાં વ્યાખ્યાન તો કરાવે છે. જુઓ, આવી છે મજા! એક બાબત આના કામમાં ભાગ ન લેવો એવો આદેશ અને સીધું બાબત

સહકારીના દિમાગો ઉપર મારા વિચારોની અસર થાય એવી ઇચ્છા. આવી રીતે સરકાર હમેશાં વચલી અવસ્થામાં હોય છે. એટલા માટે સમાજને આગળ લઈ જનાર માણસનું સ્વાગત પણ કરે છે, અને ડરે પણ છે. એમને ડર લાગે છે કે આ કદાચ વધારે પડતો આગળ લઈ જાય તો આગળના માટે ડર છે, અને સાથે સાથે જાણે છે કે એવા માણસની મદદ ન મળે તો સમાજ આગળ વધે જ નહિ, અને સરકાર એવું તો ઇચ્છતી નથી.

આમ કાનિકારક અને સુધારક માણસ માટે સમાજ હમેશાં ભય અને પ્રેમ બંને રાખે છે. વધારે પડતી અસર ન થાય એવો ડર અને મુદ્દત જ અસર ન થાય તો સમાજ નીચે આવે એવો ડર. મુદ્દત અસર ન થાય તો સરકારનું કામ કંટાળે થઈ જાય અને તો સમાજ આગળ ન વધે. ત્યારે એવી કશીયો હાસનમાં સરકાર પોતાની જાનને મૂકવા ઇચ્છતી નથી. એટલે એ વધારે પડતી અસર ન થાય, એમ પણ ઇચ્છે છે અને સાથે સાથે સમાજ થોડો આગળ વધે એમ પણ ઇચ્છે છે. જેવી રીતે આપણે અમિતી બહુ પાસે નથી જતા, કેમ કે કપડું બગી જાય તેવો ડર રહે છે; પરંતુ અમિતી બહુ દૂર મળી રહેતા નથી, કારણ કે બહુ દૂર રહીએ તો ગરમી ન મળે અને ઠંડીથી મીઠાઈ એ. માટે અમિતી બહુ દૂર પણ નહિ અને અગિની બહુ નજીક પણ નહિ એ રીતે આપણે રહીએ છીએ. તો એ રીતે સરકાર અને બીજા લોકો મારા જેવાનો ઉપયોગ કરવા માગે છે. મારો ઉપયોગ એવો પ્રાણપૂર્વક અને બીજા પૂર્વક અને રીતે કરવા માગે છે. એટલા માટે મારું વ્યાખ્યાન નમારી સમક્ષ રખાય છે તો હું પણ મારી કહેવાની મુખ્ય વાત કદીતે અત્યારે તો પૂરું કંઈ છું.

૧. [તા. ૨૬મી ઓગસ્ટ ૧૯૨૧] સંપાદકના પાત્રે તુલ્યેષ વડોદરા જિલ્લા શિક્ષક-સમિતિના પૂ વિનોબાજીએ આપેલાં પ્રવચનનો ઉત્તરગર્ભ. — સ.]

આ વડોદરા જિલ્લામાં પછાત તેમ જ આગળ વધેલી કોમો મળીને વચ્ચે ભારગ કાઢે તો તો અહીં વિશ્વદર્શન મુલતલ થઈ શકે. આમેય વડોદરા સંસ્કૃતિઓનો સંગમ છે એટલે જ્યાં બધી કોમો એક જિલ્લામાં ભેગી થઈ હોય ત્યાં પરમેશ્વરનું દર્શન સરળતાથી થવું જોઈએ. જ્યાં એકાંગી દર્શન થાય ત્યાં વિકાસ પણ એકાંગી થાય પરંતુ બહુવિધ સમાજ હોય અને એ વિવિધ સમાજના દોષોનું નિરાકરણ કરવામાં આવે અને ગુણ સંયોગની યુક્તિ સાધવામાં આવે તો શક્તિ પેદા થાય અહીંની પંચાયતને ગુણસંયોગ કરવાની યુક્તિ આવડવી જોઈએ.

પંચાયતે હવે વિશાળ સ્વરૂપમાં આખી દુનિયામાં સ્થપાવું જોઈએ વિશ્વમાં વસતી રક્ત, પેન, પીન, કૃષ્ણ અને સ્થામ એ પાંચેય પ્રગતી મળીને વિશ્વ-પંચાયત બનવી જોઈએ ને તેની મારફત દુનિયાનો વહેવાર ચાલે જોઈએ. ‘યુનો’ એ આજની વિશ્વ-પંચાયત તો છે પરંતુ તેમાં કેને દાખલ કરવા ને કેને ન કરવા એને અંગે પંચાયત પડી છે.

દુનિયા આખી બે જૂથોમાં વહેંચાઈ છે અને દરેક જૂથ પોતાની શક્તિ વધારવા મથે છે આમ બે પ્રકારની પદ્ધતિ એકી સાથે ચાલે છે: એક તો સાથે બેસીને વિચાર કરીને માર્ગ શોધવાની નવીન પદ્ધતિ અને બીજી “બેલેન્સ ઓફ પાવર”—શક્તિની સમતુલાવાળા દ્વંદ્વ વિચારની પદ્ધતિ પહેલી પદ્ધતિ વધશે અને આખી દુનિયામાં ફેલાશે એથી વિશ્વ પંચાયતની સ્થાપના થશે એ વિશે મને શંકા નથી પછી એક બાજુ વિશ્વ પંચાયત-વિશ્વ સમિતિ અને બીજી બાજુ આમ-પંચાયત, આમ સમિતિ આ બે છેડાની વચ્ચેની કડીઓ જિલ્લા, પ્રાંત અને રાષ્ટ્રનું મહત્ત્વ ધરાવવાનું છે.

પછી એક બાજુ આમમંદિર અને બીજી બાજુ વિશ્વમંદિર અને એ બેનો સંબંધ જોડનાર રાષ્ટ્રાય-મંદિર રહેશે. આગળ નદીઓ

અવકાશયુગના ઋષિની આર્ષવાણી

હિંદુ ધર્મમાં જે પાંચ વર્ણો કહેવાય છે તે આખી દુનિયામાં છે : રક્ત, પીત, શ્વેત, કૃષ્ણ અને શ્યામ. રક્ત એ અમેરિકાના રેડ બ્રિડિયન્સે. પીત એ ચીનની પ્રજા, શ્વેત એ યુરોપીય પ્રજા, કૃષ્ણ એટલે આફ્રિકાના દાગસી અને શ્યામ એટલે હિન્દની પ્રજા. આમ પાંચેય પ્રજાને વિશ્વ પંચાયત બનશે. પછી આપણો સંબંધ ચંદ્ર, મંગળ વગેરે ગ્રહો સાથે પણ થશે અત્યારે એ મારે પ્રયોગ થાય છે તે પછી ઉલ્લેખ થશે. પછી યોગ થશે ત્યારની આ પૃથ્વીની રચના એક છેડે આમર્ષઆયત, બીજી છેડે વિરાટ અને એ છેડાને નેહાંતી વિશ્વપંચાયત એવી રહેશે.

આજે મને વડોદરા જિલ્લા અંગે કેટલીક માહિતી આપવામાં આવી છે તે પ્રમાણે આ જિલ્લામાં ૫૨ ટકા પંજાબી કોમો અને ૪૬ ટકા આંગળ વધેલી કોમો છે હવે લોકશાહીના નિયમ પ્રમાણે તો ૫૨ ટકાનું રાજ્ય થવું જોઈએ. પણ એમ થાય તો અહીં કલેશ થાય અને ન થાય તો પંજાબી કલેશ વધવાનો.

આગળ વધેલી કોમો સપત્તિ અને વિદ્યામાં સમૃદ્ધ છે એટલે એમના પર ૫૨નું રાજ ન ચાલી શકે અને ને થાય કલેશ થાય અને ૫૨નું રાજ ન થાય તો પણ કલેશ થાય કારણ કે આંગળો જમ્મોનો લોકશાહીનો છે.

આ વડોદરા જિલ્લામાં પછત તેમ જ આગળ વધેલી કામો મળીને વચ્ચે મારગ કાઢે તો તો અહીં વિશ્વદર્શન મુલભ થઇ શકે. આમેય વડોદરા સંસ્કૃતિઓનો સંગમ છે. એટલે જ્યાં અંધી કામો એક જિલ્લામાં બેગી થઈ હોય ત્યાં પરમેશ્વરનું દર્શન સરળતાથી થવું જોઈએ. જ્યાં એકાંગી દર્શન થાય ત્યાં વિકાસ પણ એકાંગી થાય પરંતુ અનુવિધ સમાજ હોય અને એ વિવિધ સમાજના દોષોનું નિરાકરણ કરવામાં આવે અને ગુણ સંયોગની યુક્તિ સાધવામાં આવે તો શક્તિ પેદા થાય અહીંની પંચાયતને ગુણસંયોગ કરવાની યુક્તિ આવડવી જોઈએ.

પંચાયતે હવે વિશાળ સ્વરૂપમાં આખી દુનિયામાં સ્થપાવું જોઈએ. વિશ્વમાં વસતી રક્ત, સ્વેત, પીત, કૃષ્ણ અને સ્થામ એ પાંચેય પ્રજાની મળીને વિશ્વ-પંચાયત બનવી જોઈએ ને તેની મારફત દુનિયાનો વહેવાર ચાલવો જોઈએ 'યુનો' એ આજની વિશ્વ-પંચાયત તો છે પરંતુ તેમા કોને હાખણ કરવા ને કોને ન કરવા એને અંગે પંચાત પડી છે.

દુનિયા આખી બે જૂથોમાં વહેંચાઈ છે અને દરેક જૂથ પોતાની શક્તિ વધારવા મથે છે. આમ બે પ્રકારની પદ્ધતિ એકી સાથે ચાલે છે: એક તો સાથે બેસીને વિચાર કરીને આગ શોધવાની નવીન પદ્ધતિ અને બીજી "બેલેન્સ ઓફ પાવર"—શક્તિની સમતુલાવાળા દ્વંદ્વ વિચારની પદ્ધતિ પહેલી પદ્ધતિ વધશે અને આખી દુનિયામાં ફેલાશે એથી વિશ્વ પંચાયતની સ્થાપના થશે એ વિશે મને શંકા નથી પછી એક બાબુ વિશ્વ પંચાયત-વિશ્વ સમિતિ અને બીજી બાબુ ગ્રામ-પંચાયત, ગ્રામ સમિતિ આ બે છેડાની વચ્ચેની કડીઓ જિલ્લા, પ્રાંત અને રાષ્ટ્રનું મદત્ત ધરવાનું છે.

પછી એક બાબુ ગ્રામમંદિર અને બીજી બાબુ વિશ્વમંદિર અને એ બેનો સંબંધ જોડનાર ગુપ્તાય-મંદિર રહેશે. આજે નહીંએ.

એક પ્રાંતમાંથી વહે છે ને બીજા બે ત્રણ પ્રાંતોમાં યર્ષ ને દરિયાને મળે છે. એક પ્રાંત બે નદીનું વધારે પડતું પાણી ગ્રાહી પાડે તો બીજા પ્રાંતોને અગવડ ઉભી થાય તેવા સંજોગોમાં પ્રાંતની દૃષ્ટિએ વિચાર કરવો નહીં પાલવે. આમ એક બાલુ ગામ અને બીજી બાલુ રાષ્ટ્ર એ બન્ને દુરનો વિચાર ન ગણાય અને પછી તો ચંદ્ર અને મંગળ સાથે સંબંધ થવાનો. આજે એ માટે પ્રયોગ થઈ રહ્યા છે. પરોક્ષ પ્રયોગ થાય છે; એમાંથી સફળતા મળે એટલે ઉદ્યોગ થાય છે અને ઉદ્યોગ સફળ થાય એટલે યોગ થાય છે.

એટલે પછી એક છેડે આમ ને બીજે છેડે વિરાટ એવો સળાંધ થશે અને એ બેને જોડવા માટે પૃથ્વી, એવું દૃશ્ય થશે.

ગીતામાં કૃષ્ણ ભગવાને અર્જુનને નાની નાની ઉપાસના બનાવનાં કથું કે રચાવેમાં હું દિમાક્ષ્ય છું ને નદીઓમાં હું ગંગા છું. પણ પછી પાછાથી એમ પણ કથું કે આ બધાને એક અંશથી પૂર્યું કરીને હું તો અવશિષ્ટ-સિત્તક રહ્યો છે. એટલે કે અમુકમાં હું અમુક, ને અમુકમાં હું અમુક એમ જો કથું તેનો ઉપયોગ નથી. આમ કહીને આખી વાતનો છેદ ઉઘાડ્યો ત્યારે અર્જુન કથું કે મને વિશ્વદર્શન કરાવો. પણ વિશ્વદર્શન થતાં જ અર્જુન ગભરાયો. એ કેમ ગભરાયો ? કારણ કે એ જમાનો વિચ્છાનનો નહોતો. એટલે એણે કથું: “આપણ, મને આનાથી ભય લાગે છે માટે એ રૂપ સંકેતી લો અને મને નાનું રૂપ બતાવો.” ભગવાને કથું: તુ નકામો ગભરાય છે. આ તો દેવોનું દુર્લભ એવું દર્શન છે. તુ હરી ગયો એટલે તને નાનું રૂપ બતાવું છું એમ કરીને જિજ્ઞાસા કલેકરતું અને પ્રાંતનું અરૂપ બતાવી દીધું અને સાંધે કહી દીધું કે સાચું રૂપ તો વિંધવનું જ છે અને વચક્ષાં રૂપો તો પદ્મ રૂપે છે અમુક દેદે વચક્ષાં રૂપો પશ્ચિમાં

રૂપે કામ લાગે છે પરંતુ પછીથી એ પડદા નીચડે છે. જેમ જ્ઞાનનું ક્ષેત્ર વધતું જાય તેમ એ પડદા ફાડી નાખવા જરૂરી છે. અને છેવટે તો 'હું' અને 'પેલો' (આત્મા અને પરમાત્મા) રહેશે. એટલે હું એક બાબતથી જ ન્ય આમદાન અને બીજી બાબતથી જ ન્ય જગત કદું છું "ન્યહિંદ" છે પરંતુ એ થોડા વખત રહેશે

મનુષ્યે કહેલું કે હિંદુસ્તાનના જ્ઞાની માનવીઓ પાસેથી પૃથ્વીના સર્વે માનવીઓ બોધ ગ્રહણ કરશે ન્યવેદમાં પણ વિશ્વમાનુષ આવે છે. હવે આખા વિશ્વમાં માનવ એક જ છે એવું થયું જોઈએ પૃથ્વી પર પ્રથમ વરાહ વગેરે જાનવરો જ હતાં. પછી વચ્ચેમાં અર્ધમાનવ અને અર્ધ પશુ એવો નૃસિંહ અવતાર થયો, અને અને એક નાનકડો માનવ-વામન પ્રગટ્યો પણ એ વામનનાં ત્રણ પગલામાં વિશ્વનું દર્શન થયું એવી કહાણી છે માનવ વામન તરીકે પ્રગટ થયો પરંતુ ત્યારે એનામાં વિશ્વ-માનવતા પ્રગટશે ત્યારે વિશ્વરૂપ દર્શન થશે.

વડોદરા જિલ્લામાં આ નાનકડા ક્ષેત્રમાં વિશ્વરૂપનું દર્શન થઈ શકે— અહિંસા, શાંતિ, પ્રેમ, વિશ્વપ્રેમ એના પ્રત્યેક ધરમા સર્વોદય પાત્ર રાખવામાં આવે તો તે વિશ્વશાંતિ માટે મન થશે મૂડીમર અનાજ અને વિશ્વભર શાંતિ એ શાંતિ માટે "સર્વેષાં અવિરોધેન" સર્વેના અવિરોધ હોય તેવી યોજના વિશ્વની થવી જોઈએ. વિશ્વ ત્યારે આશ્રિતમુક્ત અને વિગ્રહમુક્ત થશે, અને સંશ્લેષમુક્ત થશે ત્યારે વિશ્વ સુદર થશે એ માટે હોડ-હરિક્ષાર વગરની સમાજ-રચના કરવી પડશે.

આપણે આજના વિજ્ઞાનના જમાનામાં આપણા પૂર્વજો કરનાં સંકુચિત ભાવના રાખી ન શકીએ નરસિંહ મહેતાએ ગાયું: "ભરતખંડ ભતગમાં જન્મી!" નાનામાં નાની વાત કહેવા માટે ભરતખંડ કહો અને બીજી વાત ભતગ-પૃથ્વીની કહી સંસ્કૃતમાં તમને એક પણ વાક્ય એવું નહીં મળે. કે જેમા "દુર્લભ ભારતે જન્મ" એનાથી

કોઈ પણ ઓછી વાત કરી હોય. જે જમાનામાં એક બીજાને બેઠાંતાં આનંદગવનનાં આવાં સાધનો નહોતાં ત્યારે પણ એ લોકો આવી વિશાળ દષ્ટિ રાખતા હતા, ત્યારે આજે આપણાથી એથી સંકુચિત ભાવના રાખી જ ન શકાય. તે દિવસોમાં રામચંદ્રજી જેવા અસામાન્ય માનવી કરી શકતા તે આજે તો સામાન્ય માણસ પણ કરી શકે છે. રામચંદ્રજીને વનવાસનાં ચૌદ વર્ષ પૂરાં થતાં હતાં તે તે દિવસે અયોધ્યા ન પહોંચે તો ભરત પ્રાણન્યાસ કરે તેમ હતું. તેથી હુ'પક વિમાનમાં ખેતીને અયોધ્યા આવ્યા. પણ આજે તો પેલો બદ્ધતાયક પણ એક દિવસે લંકાથી દિલ્હી આવે છે, અને ભારુ' આપીને કાઢી પણ સામાન્ય માણસ પણ આવી શકે છે.

માટે આજે આપણે સંકુચિત વાણી બોલીશું તો આજના જમાનામાં ટકી નહીં શકીએ. એટલે હવે તમે 'હું' અને 'મારું' છેડીને 'અમે' અને 'અમારું' બોલો. મારી આ વાત સાંભળીને કાલી નાખવાની નથી. આ યુગમાં આપણે જો આમ નહીં કરી શકીએ તો આપણે આ જમાનામાં જીવવાને લાયક નથી. એટલે આપણે આપણા પ્રેમને વહેંટલો બ્યાપક કરશું તેટલા આપણે આ વિશ્વમાં જીવવાને લાયક સાબિત થવાના.

સાવત્રી,

તા ૨૧-૧૦-૫૮

વેદમાતાની ગોદમાં

વેદવત્સ વિનોબા

આજે અહીં વેદ સંમેલન થઈ રહ્યું છે એ ઘણી ખુશીની વાત છે. એનું મુખ્ય શ્રેય પાંડેલ સાતવજેકરજીને છે. પંડિતજી માટે મન પિતા-તુલ્ય છે આજે મારા પિતા હોત તો પંડિતજીના નાનાભાઈ ગણાન કેમકે પંડિતજીથી ને આઠ વર્ષ નાનાજ હોત આવા પિતૃ-તુલ્યના આવાદનથી તમે સૌ આઝ્યા છો અને મારી બાળવાણી સાંભળવા માગો છો તેથી નને ધન્યતાનો અનુભવ થાય છે. આજના જમાનામાં વેદાધ્યયન કરનારા પૈકી મહર્ષિ દયાનંદ અને શ્રી અરવિંદ પછી વેદમર્તિ સાતવજેકરજીનું નામ આવશે

એમના પછી આ સંમેલન માટેનું બીજું શ્રેય શ્રી તાત્યા શિખરેજીને ધર્મ છે મારી યાત્રામા જે હરતું કરતું જ્ઞાનસભ મંડાતું હોય છે એ જોઈને તેમને પ્રેરણા થઈ કે મારી સાથે સંતોના સાદ્વિત્યનો અભ્યાસ કરનારાઓનું સંમેલન થાય એમની એ પ્રથમ ઇચ્છા મહારાષ્ટ્રમાં જે જગ્યાએ જ્ઞાનેશ્વર મહારાજે પેસીને જ્ઞાનેશ્વરી લખવાનો આરંભ કર્યો હતો તે જગ્યાએ એક દૈધ્યુવ ભક્ત મંડળી સામે વિચાર મૂકવાનો મોક્ષ મળ્યો ત્યારે પૂરી થઈ હતી ત્યાર પછી વેદ સંમેલન બોલાવવાની એમની ઇચ્છા પંડિત સાતવજેકરજી પૌરોહિત્ય પ્રાપ્ત થવાથી પૂરી થઈ અને આજે અહીં સંમેલન થઈ રહ્યું છે. આ વેદાધ્યયન કરનારાઓનું ગ્રેહ-સંમેલન છે.

વેદ ભગવાન ગીતા જોટલા નિર્ભય નથી અદ્યપ્યુત મનુષ્ય વેદચર્યા કરવા બેઠે છે ત્યારે વેદ ભગવાનને ડર લાગે છે કે આ હમણાં મને ફોકશે આ ડર ગીતાને નથી લાગે એ અને તેથી જાનેશ્વરે કહ્યું છે કે ડરવાવાળો વેદ ગીતાના ઉપમાં નિર્ભય બનીને પ્રગટ થયો છે આમ આખી માનવજાત માટે વેદ ગીતા દ્વારા ખુલ્લો થયો છે.

મારા જેવા અંદ્યપ્યુત મનુષ્યની વેદચર્યાથી વેદ ભગવાનને ડર લાગે એ ખરું પરંતુ મારી ચર્યાથી એ ડર ના રાખે એનું કારણ એ નથી કે હું જાણી છું. પરંતુ એનું કારણ એ છે કે હું વેદ-વત્સ છું, વેદયુત છું ઋગ્વેદમાં એક વત્સઋષિ થઈ ગયા. એવો હું પણ વત્સ છું, ઋષિ નથી એટલે માતા-પિતા જેમ બાળકનો બાળવિનોદ પ્યારથી સાંભળે છે તેમ મારી ચર્યા વેદ ભગવાન સાંભળશે.

મારી કાંઈ ખુબી હોય તો એ છે કે હું ઋષિપણુ વિચાર વિશે કશો આશંક રાખતો નથી. હું અને હમણાં આશંક-મુક્ત રાખું છું. પરિણામે આમદાન વગેરે વિચારનો બાર લઈને કરું છું. હતાં સૌને સ્પષ્ટ દેહી દઉં છું કે તમને કીક લાગે તો જ આમદાન કરવું એમ ન કરું નો મદમદ પયગંબરને જેમ અસ્થાદે ધમકાવ્યા હતા તેમ મને પણ ધમકાવે મદમદ પયગંબરની વાત જદુ થોડા સાંભળના. એક દિવસ તો પ્રાર્થના માટે ગયા ત્યાં જો થોડા મનુષ્યો આવેલા તે પણ પોતાના કામધંધા માટે એક પછી એક ગાળ્યા ગયા એનાથી મદમદને ખુબ દુઃખ થયું એટલે અસ્થાદે તેમને દપકો આપતાં કહ્યું, 'શું તું જમતો કનાં છે ? જમન શું તારી પ્રેરણાથી આવશે ? જમતો જો કનાં છે અને પાકનકનાં છે તે નેનું કામ કરશે. તારી જવાબદારી તો જેવળ સદેશો પડેગ્યાગ્યાની છે.' નો વેદાયમાં મારે કાંઈ આશંક નથી.

૧૯૧/માં ઈન્દ્રિયોન્નાનો વાયરો વાયો હતો તેમાં કરોડો બીમાર પડ્યાં હતાં અને ૭ લાખ માણસો મર્યાં હતાં હું તો ઘેરેથી ‘અથાતો બ્રહ્મ-જિજ્ઞાસા’ બોલી બે વર્ષ પહેલાં નાહળી ગયેલો. ઈન્દ્રિયોન્નાથી મારી મા પટકાયાં ત્યારે તેમણે પોને તો કંઈ ન કહ્યું પણ મારા ભાઈએ સૂચવ્યું કે વિન્યાનં બોલાવીએ માએ કહ્યું : ‘ઘરમાં હું માંદો છું, નારા પિતાજી માંદા છે. તારો ભાઈ પણ માંદો છે, તું જ એક બચ્યો છે તો વિન્યાને બોલાવીને એને પણ રોગ લાગુ પાડવો છે ?’ આમ છતાં મિત્રોએ મને ખબર આપી અને હું આગ્યો જે દિવસ માતાજી મૃત્યુ પામ્યા તે અશ્વીન વદ ૪ હતી. તે દિવસથી જ મેં ઋગ્વેદના અધ્યયનનો આરંભ કર્યો હતો એ પહેલાં મેં ઉપનિષદ, ગીતા સાંખ્યયોગ મૂ. અને ‘વ્રત્તમૂલનાં શંકરાચાર્ય’ અને રામાનુજનાં ભાગ્યો, મરાઠી સતોનું સાહિત્ય અને થોડું જૈન અને બૌદ્ધ સાહિત્યનું માગધી અને પાસીમાં અધ્યયન કર્યું હતું આટલાથી મારામાં વેદનું અધ્યયન કરવા જેટલી હમત આવી હતી એમ નહોતું. પરંતુ મને બે વાક્યોએ પ્રેરણા આપી હતી. એક વાક્ય જ્ઞાનેશ્વરનું અને બીજું શંકરાચાર્યનું. જ્ઞાનેશ્વરનું વાક્ય આમ હતું :

અદિતથી પરાવ્રત કરવાવાળી અને દિતમાં નિધ કરવા-વાળી શ્રુતિ સિવાય બીજી માતા નથી દેવતા પ્રેમથી ભરેલી માતા અજ્ઞાનને કારણે અદિત કરી શકે પણ જે માતા પ્રેમ અને જ્ઞાનથી ભરેલી છે એવી શ્રુતિ સમાન બીજી માતા નથી એટલે જ્યાં સુધી ‘વ્રત્તનો સાધનાકાર ન થાય ત્યાં સુધી એ માતાનો આધાર ન હોડવો જોઈએ પરમ અલરના જ્ઞાની પુરુષ માટે માતા અન્માતા, પિતા અન્પિતા, દેવ અન્દેવ, અને વેદ અન્વેદ બની જાય છે. આમ છેવટે વેદ પણ છૂટી જાય છે. વેદે પણ એમ જ કહ્યું છે. શંકરાચાર્યે કહ્યું હતું કે, માતાપિતાથી પણ હનરગણ દિત કરે તે વેદ કહેવાય છે એટલે એક માતા જતાં બીજી માતા મળવી જોઈએ ને મને વેદમાં મળી

વેદનું ઉત્તમ સ્વરૂપ ગીતામાં પ્રગટ થયું છે ગીતાને હું વેદ-રૂપ અને વેદને ગીતા-બીજ કહું છું. કૃષ્ણનો સ્વાદ બીજ-માંથી ન મળે એટલે કોઈ બીજ આવે અને તેનો જે રસ પ્રાપ્ત થાય તેનું વણું ન કરે તો તે સામે વિરોધ ન હોઈ શકે. એટલે જે અભારતીય વિદ્વાનોએ આ વેદબીજને ચાંચું છે તેમનો પણ બહુ આભાર છે. કારણ કે તેમણે વેદને માનવ-જાતિનો મૂળ સ્રોત કહ્યો છે. આથી એનું વધારે ગૌરવ ન થઈ શકે.

આમ આખું વિશ્વ જ વેદ સંતતિ છે. અને માનવ સંસ્કૃતિનાં મૂળનાં દર્શન માટે વેદમાં જ પ્રવેશ કરવો પડે છે. પછી મિમાંસકો એનો અર્થ પોતપોતાની રીતે ઘટાવે છે કોઈકે એનો પત્ર પરપરા પ્રમાણે અર્થ ઘટાવ્યો તો કોઈકે બીજી રીતે ઘટાવે આમ અર્થ ઘટાવવાનું કામ એકાંગી પણ હોઈ શકે. એટલે વેદમાં જે માનવ-જીવનનું ચિત્ર છે તે પ્રાથમિક માનવજાતિનું ચિત્ર છે એમ કોઈ અર્થ ઘટાવે તો હું એમને દોષ ના દઉં પણ કોઈ પોતાના અર્થનો જ આશ્રય રાખે તો ને ખોટું છે.

કોઈ અગ્નિને બદા કહે છે, કોઈ વાયુને બદા કહે છે, પણ એનો અર્થ એટલો જ કે એનામાં રહેલી શક્તિ બદાશક્તિ છે. બાદરાયણે એને વિચિત્ર અનંત શક્તિવાળો કહ્યો છે. વેદ પાતે પણ કહે છે કે કોઈ એને યમ, કોઈ એને માતરિશ્વ કહે છે. પણ સત્ય એક જ છે ને ઉપાસકો એને જુદા જુદાં નામ આપે છે. આથી વધારે સમન્વયનો ઉદ્ગાર કયાંય મળી જવા મળ્યો નથી. કાવેદની ખુબી જ એ છે કે એ બધાનો સમન્વય

કરે છે. અગ્નિની સ્તુતિ કરતાં કહે છે કે તું જ સર્વસ્વ છે. તેવી જ રીતે સૂર્ય, ઇન્દ્ર વગેરે વિષે પણ કહે છે. વેદમાં શબ્દ અર્થઘન હોય છે. એ કામધેનુ છે અને એની પાસેથી જ અર્થ મેળવવો હોય તે મળે દં.

એમાં એક ઋષિ પ્રાર્થના કરે છે કે દીર્ઘ નમિસ્તુ મારા પર આક્રમણ ન થાય અને મને અભય જ્યોતિઃ. ૧૫ થાય અભય જ્યોતિઃ સાંભળનાં જ એનો અર્થ પરમાત્મા થાય છે. એ પ્રાર્થને શકે રહેતો નથી અને દીર્ઘ નમિસ્તુ એટલે દીર્ઘ યાતના એવો અર્થ થાય. પરંતુ ઉત્તર ધ્રુવની ઉત્પત્તિની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો ત્યાં જો ચાર-૭ મહિનાની લાંબી રાતો હોય છે અને હંડી ખુબ સતાવે તેનાથી તકલીફ થવાથી ઋષિએ “મને આ દીર્ઘ” નમિસ્તુ લાંબી રાત્રીઓમાંથી મુક્ત કર” એમ ગાયુ હોય તો તે અસંભવ નથી અને અભય જ્યોતિઃ એટલે ચાર મહિનાનો જે દિવસ હોય છે તેને ધરાવે તો તો ખોટું નથી અને કામધેનુ વેદમાના પોતે યજ્ઞને બાળકને કંઈક (અર્થ) અપની હોય તો હું શા માટે નિષ્કુલ જનીને પેલાનો હાથ પકડવા જતું કે વેદમાના કંઈક આપે તો પછી તું ના લઈશ ?

એક આર્યસમાજ મિત્ર મારી પાસે આવ્યા હતા અને એમણે મને ક્યું કે-વેદમાં મિત્ર અને વરણ એ બે શબ્દો આવે છે તેનો અર્થ અનુક્રમે ઓકિસજન અને દામગ્રોજન થાય છે અને એ બે મળીને પાણી બને છે એમ વેદમાં ક્યું છે. મને હંસ વિનોદ કરવાની ટેવ છે એટલે મેં ક્યું કે એમ અર્થ થતો હશે પરંતુ આગળના જમાનામાં પ્રત્યક્ષ પાણીનું વિશ્લેષણ કરીને એ દામગ્રોજન-ઓકિસજનનું બને છે એ જાણવાની તદ્દન સહેલી પ્રક્રિયા છે એ ઊડીને વેદમાંથી આમ અર્થ ધરાવીને જાણવાની આટલી અથરી પ્રક્રિયા શા માટે જોઈએ ? આમ જતાં એ મિત્ર-વરણની બનેલું પાણી પીવામાં મને વાંધો નથી.

કાર્ધ મુસલમાન આવીને મને કહે કે ધુટણીએ પડીને પ્રાર્થના કરવા માટે વેદમાં આધાર છે, તો હું તેને પણ કહીશ કે તે ગરાબર છે અને ધુટણીએ પડીને પ્રાર્થના કરવાની વાત વેદમાં પાલુ આવે છે. એક મુસલમાન મિત્રને મેં એ વાત પ્રેમથી કહેલી 'પંજુ' ખરી' અને એ સાબળી ખુશ થયેલા ત્યારે મેં એમને કહ્યું કે 'મંમે'એ અપનાવું છે તેમાં થોડા મુશ્કેલી કરેલા જોઈએ પ્રેમથી વાત થાય છે. તે લોકો સાબળે પણ છે અજમેરની દરગાહમાં મેં સ્થિતપ્રતપ્ત સ્ત્રીઓ ગાર્ધને પ્રાર્થના કરી હતી અને ઉરસ વખતે ૧૦ હજાર મુસલમાનોની વચ્ચે કંઈ હુ' કે એમણે સુધારો દાખલ કરી ન્દીઓને પ્રાર્થનામાં બેગવથી જોઈએ એ લોકોએ મારી વાત પ્રેમથી સાબળી અને પછી હું તો એ વખતે એમનો રક્ષક બન્યો હતો. એમણે પ્રાર્થનાને અતે ખુબ પ્રેમથી મારો હાથ ચૂઓ.

માનવ જાતિની સૌથી જૂનામાં જૂની લેખિત સાબિતી વેદ છે એ એક સૌએ માનેલી વાત છે એથી વધારે પુરાણી લેખિત સાબિતી કાર્ધ નથી સૌ એમાંથી પોતપોતાની ઇચ્છા-વૃત્તિ પ્રમાણે અર્થ કાઢે છે. હું પણ મારી ઇચ્છા પ્રમાણે અર્થ કાઢું છું. તો એ સમય માનવ જાતિના આદિ ગ્રંથ છે. તેનો અર્થ ધરાવવામાં આપણે અભિમાન ન રાખવું જોઈએ, બીજાના અર્થનો વિરોધ ન હોવો જોઈએ, અને નમ્રતા રાખવી જોઈએ નમ્રતાની ઉપાસના કરવી જોઈએ. પૃથ્વીને નમ્રતાએ જ ધારણ કરી છે. આવી દ્રષ્ટિ રાખીશું તો આપણી જમાનમાં મુસલમાન, શીખ, સવેન સમાવી રાકીશું.

સોખડ,

તા. ૨૮-૧૦-૧૯

સાહિત્યકાના સંમેલનમાં

ત્રેદમાં વણન આવે છે કે વરુણદેવના ત્રણ પાશોથી છુત્ત બંધાયેલો હોય છે અને તે વરુણની પ્રાર્થના કરે છે કે આ પાશોથી મુક્ત થાઉ. તો હું પણ આજે આ સાહિત્યકારોની સભામાં [ધ્વનિવર્ધક યંત્રોના] ચાર ચાર પાશોથી બંધાયેલો છું એમાંથી જો એક પાસ ઓછો થાય [એક વંત સ્થિર રહેતું નહોતું] તો વરુણના પાશની બરાબરી થાય

ગયાં સાતઆઠ વર્ષમાં અનેક લાપાએના પ્રાંતોમાં બુદ્ધાનવાત્ર કર્ષ અને તે તે પ્રાંતોમાં સાહિત્યકારોની આગળ વાતો કરવાનો પ્રસંગ મેં મળ્યો હતો. તામિલનાડુ, કર્ણાટક, ગિહાર, ઓરિસ્સા, બંગાળ, કેરળ, આંધ્ર, મહારાષ્ટ્ર અને ઉત્તર પ્રદેશમાં એમ ફેરફારો અને કંપિઓ અને સાહિત્યકો આવેલા અને મારી વાતો મેં એમને સંભળાવેલી, ત્યારે મને એમની સામે બોલતા કંઈ સંકેત ધતો ન હતો. વિશેષ કરીને સાહિત્યકારોની સામે બોલતાં મને સંકેત નથી થતો, કારણ કે હું પોતે સાહિત્યક નથી એટલાં માટે મારે સંકેત કરવાને કંઈ કારણ જ નથી. સાહિત્યની ઉપાસના કરનારને સાહિત્યક કહેવાય છે અને હું કંઈ સાહિત્યની ઉપાસના કરનારો માણસ નથી, પણ હું તો સાહિત્યકોની ઉપાસના કરનારો માણસ છું. એટલાં માટે

* તા. ૨૯ ઓક્ટોબર ૧૯૫૮ના રોજ અપોરે પ્રદેશમાં શ્રી વિનોબાએ ગુજરાતના સાહિત્યકારને ઉદ્દેશીને ગુજરાતીમાં કરેલું પ્રવચન.

બધા સાહિત્યકો મારી પર વહાલ વર્ષાવે છે જેમ પેલી બેંસ હોય છે, અને જે એને સારું ખાણું અપાય તો તે ખૂબ દુઃખ આપે છે, અને પ્રસન્ન થાય છે, તેવી રીતે સાહિત્યકોની સ્તુતિ કરનાર કોઈ મજે તો સાહિત્યકો પ્રસન્ન થાય છે અને હું એમનો નિરંતરનો સ્તુતિપાત્ર છું, કેમકે હું જાણું છું કે જે માણસ સાહિત્યકોની કૃપા પ્રાપ્ત ન કરે એને "વહતુડ મહાકાય"નો સામનો કરવો પડે; માટે "કાર્યારમ્ભે ગગનન" કોઈપણ દામ શરૂ કરતા પહેલાં ગગનનની કૃપા અનુકૂળ કરવી જોઈએ; અને સાહિત્યકો એટલે જ ગગનન એમનું મોટામાં મોટું શસ્ત્ર પેલી સૂઝ છે સાહિત્યકોની કૃપા કાપને માટે એક પરમ આશીર્વાદ છે તેમ હું દંભેશા સમજું છું અને તેથી સાહિત્યકોની મહેર મારા પર દંભેશા રહી છે અને જે કે મારું જીવન કાચરત હતું, ત્યાં કાચકેમોમા મારા જીવનના અનેક વર્ગો વીસ્યાં છે, તોપણ સાહિત્યકોની ઉપેક્ષા ન કરવી એવી મારી જીનિ હતી; અને પંદરવીસ ભાગ્યેયોનું ઉત્તમ સાહિત્ય જોવાનો અવસર મને મળ્યો છે માટે સાહિત્યકોની કદર એમને પોતાના પ્રત્યેની નથી હોતી તેટલી મને છે. તેઓ પોતાં પોતાની બહુ કદર કરતાં નથી જે કાળ, જે શક્તિ ભગવાને તેમને આપી છે તેની બહુ કદર તેઓ નથી કરતા કેમકે તેમને તે વસ્તુ પ્રાપ્ત છે. માણસની પાસે જે વસ્તુ પ્રાપ્ત નથી હોતી તેની કદર માણસ કરે છે; માણસ પ્રાપ્ત વસ્તુની બહુ કદર કરેતો નથી. પંચા સાહિત્યકો લક્ષ્મીની કિંમત વધારે માને છે, સરસ્વતી કરંતયિ- તેનો કિંમત તેઓ વધારે માને છે, કારણ કે સરસ્વતી તો તેમની પાસે જ હોય છે, પરંતુ લક્ષ્મી તેમની પાસે નથી હોતી એટલે તેઓ સરસ્વતીની શક્તિની ઓછી કદર કરે તો સમજી શકાય, પણ મારી પાસે લક્ષ્મી પણ નથી. એને હું માતા માનું છું, એટલે બહુ જ આદરથી હું તેના તરફ જોઉં છું. લક્ષ્મી તરફ મને આદર છે, એટલે જ કોઈ મંથુ ગતેનુ સ્વામિત્વ સંપત્તિનું હું માનનો નથી. હું માનું છું કે જે સંપત્તિનું સ્વામિત્વ માનજે તે લક્ષ્મીને માતાના સ્થાનેથી નીચે ઉતારશે

માટે એને તો હું માનદેવતા સમજીને એને વિશે જાડુ આદર સેવું છું તેમ જ સરસ્વતી વિશે પણ હું જાડુ આદર સેવું છું અને સરસ્વતી અને લક્ષ્મીનો વિરોધ શી રીતે થઈ શકે તેની મને ખબર નથી પડતી. જોકે ઋગ્વેદમાં મેં એક વાક્ય વાંચેલું જે મને એકદમ જ ગળે જીતરી ગયેલું.

“સકલુભિવ તિતઉના પુનન્તો
યત્ર ધીરા મનસા વાયમકંત
અત્રા સખાયઃ સખ્યાનિ જનનતે
ભદ્રૈર્વા લક્ષ્મીનિર્હિતાધિ વાયિ”

જે સમાજમાં ધીર પુરુષો ધ્યાનપૂર્વક, મનપૂર્વક વાણીનું ઉચ્ચારણ કરે છે અને વાણીને મનાવે છે, વાણીને સંસ્કારે છે, અને જેવી રીતે આજણીમાં આજાને નિઃસાર વસ્તુઓ આપણે દૂર કરીએ છીએ અને સાર ગ્રહણ કરીએ છીએ, સત્યાંશ ગ્રહણ કરીએ છીએ, તેવી રીતે ધીર પુરુષો વાણીની હણાવટ કરીને તેમાંથી સાર ગ્રહણ કરે છે અને ન્યાં આતું થાય છે તે સમાજમાં લક્ષ્મી રહે છે આજે તો લક્ષ્મીનો પૈસાની સાથે ગોટાળો કરી દીધો છે. એટલા માટે લક્ષ્મીની આજણાણ જ નથી રહી અને ખંજી પેસો પૈસો મેળવવા માટે ઉત્તમોત્તમ જમીનનો ઉપયોગ તમાકુ વાવવામાં કરે છે. એક વખતે આંધ્ર પ્રાંતમાં હું એક ખેતરવાળા રસ્તામાંથી પસાર થઈ રહ્યો હતો અને એ ખેતરમાં ખેડૂત ઝારીથી પાણી લઈને એક એક છોડને પાંતોં હતો. તો મેં એને કહ્યું કે તમે તો આ છોડને પાણી પાઓ છો તે બિઝકુલ માનવાત્સલ્યવત્ પાઓ છો જેવી રીતે માતા વાત્સલ્ય-પૂર્વક પુત્રની સેવા કરે છે તેવી રીતે તમે પણ એકએક છોડની સેવા કરો છો. તો એણે મને જવાબ આપ્યો કે પુત્ર કરતાં પણ વધારે રોદધી હું સંભાળ રાખું છું તો મેં એને પૂછ્યું કે કેમ ભાઈ? મારો વિનોદ એને જાડુ ગમ્યો, અને એણે પણ વિનોદમાં જવાબ આપ્યો કે “આ તમાકુનો એક એક છોડ મને આડ આડ આના આપે છે ત્યારે

એનું દંષ્ટાંત પેલું છાકરું તો આપવાને બદલે રોજના આઠ આઠ આના ખાય છે ! ” એ રીતે લક્ષ્મી અને પૈસાનો ભેદ ઓળખાતાં નથી. લક્ષ્મી એટલે શોભા, શ્રી, ઉત્પાદન અને સૃષ્ટિનું અશ્વર્ય, સૃષ્ટિની વિશ્વશક્તિ, સૃષ્ટિનું નિર્માણ પરંતુ પૈસો એટલે તો કૃત્રિમ એની કિંમત આછીવત્તી થયા કરે કારણ કે એની પોતાની કિંમત નથી હોતી એટલે મેં તો એનું નામ જ લક્ષ્મી આપ્યું છે. આજે એક ખોલે અને કાલે બીજું ખોલે એની કિંમત જ આજે બીજી હોય તો કાલે ત્રણ શેર, ચાર શેર એની વાણીમાં કંઈ મેળ જ નહિં એટલા માટે હું એને લક્ષ્મી કહું છું અને લક્ષ્મીને નભાવી લેવો એ એક વાત અને એને આખા સમાજનો કારભારી બનાવવો એ બીજી વાત. આજે સમાજની બહુ જ ભયાનક અવસ્થા થઈ ગઈ છે, એટલા માટે એ લક્ષ્મીનું સ્થાન લઈને મેટો. હીક એ જ રીતે, સરસ્વતીનું પણ થઈ ગયું. સરસ્વતી એટલે વાણી, બ્રહ્મશક્તિ. “ યાવત્ બ્રહ્મ વિષ્ણિતમ્ તાવત્ વા ” બ્રહ્મ એટલું વ્યાપક હોય છે—વિશાળ હોય છે તેટલી જ વાણી વ્યાપક છે. બ્રહ્મની બરાબરી વાણી કરે છે માટે ‘ બ્રહ્મ ’ શબ્દનો અર્થ પણ વાણી થાય છે. સંસ્કૃતમાં મંત્ર એટલે વાણી થાય છે. એટલું બુદ્ધ વ્યાપક, વિશાળ બ્રહ્મ, એટલી જ વાણી વ્યાપક, વિશાળ હોય છે. પણ તેને બદલે આજે વાણી સંકુચિત થઈ ગઈ છે. અને પછી એવા એવા વિષયોનું એવી એવી વાણીમાં વલુંન થાય છે કે જેથી કંડીને સમાજ ઉત્તત થવાને બદલે ગણત શબ્દોના પ્રયોગથી અવનત થાય છે. શબ્દોનો અર્થ ઉપર ચડવો જોઈએ—ત્યારે સમાજ ઉપર ચડે છે અને ન્યારે શબ્દોનો અર્થ નીચે ઊતરી જાય છે ત્યારે આખો સમાજ પતિત થાય છે. ત્યારે એ બધું સરસ્વતીની સાંધના કરનારના હાથમાં હતું પણ ધીરે ધીરે પેલા સારસ્વતો એટલે કે સરસ્વતીના ઉપાસકો પૈસાના જ ભક્ત થઈ ગયા. એક વાર એક વિદ્વાન માણસને મેં પૂછ્યું કે સંપત્તિવાન મોટા અને ડાહ્યા કે વિદ્વાન ડાહ્યા ? તો એમણે અને જવાબ આપ્યો

કે વિદ્વાન વધારે ડાહ્યા. તો મેં એને પૂછ્યું કે બે વિદ્વાન વધારે ડાહ્યા હોય તો આજે તો વિદ્વાનો જ સંપત્તિવાનોની પાછળ જતા દેખાય છે અને સંપત્તિવાન વિદ્વાનોની પાછળ આવતા દેખાતા નથી, તેનું શું કારણ? તો એમણે જવાબ આપ્યો કે વિદ્વાનો ડાહ્યા છે એટલે જ એ સંપત્તિની કિંમત ઓળખે છે માટે જ એ સંપત્તિની પાછળ જાય છે અને પેલા સંપત્તિમાનો મૂખાં હોઈ વિદ્યાની કિંમત ઓળખતા નથી માટે જ એમની પાછળ નથી આવતા. અને એઓ વિદ્યાની પાછળ નથી જતા તેમાં જ વિદ્યાનો મહિમા પ્રકટ થાય છે એ રીતે સારસ્વતી પોતાની દેવતાને ઓળખી ન શક્યા એટલે પછી દરબારી કવિઓ થાય અને જેવી માગણી થાય તે પ્રમાણે લખે મને પણ કેટલીક વાર ઘણા સાહિત્યકો પૂછતા કે અમારા જેવા સાહિત્યકારે પાસે તમારી શી માગણી છે? તો હું તેમને કહેતો કે લાર્ક! સાહિત્યકો પાસે માગણી કરનાર હું કાણ? મારી કશી માગણી નથી સાહિત્યકો સાહિત્યની ઉપાસના અનન્યભાવે કરે અને સરસ્વતીની કિંમત ઓળખે, શબ્દને અવનત ન થવા દે. એટલું કરે તો એમાં બુદ્ધન-શ્રામદાનની સેવા આવી ગઈ. અને બીજી પણ જે સેવાઓ થઈ શકતી હતી તે મધી થઈ ગઈ. એટલે શબ્દને ઉત્તત બનાવવો એ જ કામ છે. શબ્દની કેવી રીતે અવનતિ થાય છે એનું તમને એક દૃષ્ટાંત આપું. “બ્રાહ્મણ” શબ્દ. “અમારા ઘરમાં એક બ્રાહ્મણ રાખેલો છે.” અહીં “બ્રાહ્મણ” એટલે કે રસોઈ કરનાર રસોયો. ગૂજરાતમાં કેટલેક ઠેકાણે એને “મહારાજ” પણ કહે છે. આપણા રવિશંકર મહારાજ પણ મહારાજ અને પેલો પણ મહારાજ, શબ્દ કેટલા અવનત થઈ ગયા! ઉપનિષદમાં શ્લોક આવે છે કે—“યથા મહારાજને વા મહાબ્રાહ્મણો વા અતિપ્રીમ્ આનંદસ્ય ગત્વા રોતે” જેમ કોઈ જનક જેવો મહારાજ લોક-સેવાપરાયણ હોય અને વસિષ્ઠ જેવા મહા બ્રાહ્મણ અત્યંત નિર્ધિન થઈ ને પરમેશ્વરના અંક પર મસ્તક મૂકી રાત્રે સૂએ છે અને એમને નિઃસ્વપ્ન નિદ્રા આવે છે, અથવા બાળકને પણ એવી જ નિઃસ્વપ્ન નિદ્રા આવે છે.

ઉપાનયદમાં આવ્યું છે. આમાં પેલો બ્રાહ્મણ અને મહારાજ અને કેટલા નીચે ઊતરી ગયા ! એવા તો તમે ગુજરાતીમાં ધણા શબ્દો જોશો. ગુજરાતમાં જ્યારે શરૂઆતમાં રાત્રિશાળા શરૂ થઈ ત્યારે નરહરિભાઈ પરીખે રાત્રિશાળાના આચાર્યો માટે એક લેખ લખ્યો, જેનું મથાણું હતું : “ રાત્રિશાળાએના આચાર્યોને. ” એમાં કેટલીક વાતો અંગે એક, બે, ત્રણ એમ કરીને સૂચનાઓ આપી હતી. એમાં એક સૂચના એ પણ હતી કે રાષ્ટ્રાધિશાળાના આચાર્યોએ ખીડી ન પીવી જોઈએ એ બધી સૂચના સાંભળીને શંકરાચાર્ય અને રામાનુજાચાર્ય શું કલ્પના કરતા હશે કે આચાર્યોને આવી સૂચના કરવાનો સમય આવી ગયો છે ! તો પેલો શબ્દ કેટલો નીચે ઊતરી ગયો ! પહેલાં તો બ્રાહ્મણશાચાર્ય એવી રીતે આચાર્ય શબ્દ વપરાતો હતો પણ હવે તો આચાર્ય શબ્દ આટલો નીચે ઊતરી ગયો અને હવે તો એના કરતાં પણ મોટો શબ્દ જોઈએ એટલા માટે “ પ્રાચાર્ય ” નીકળ્યો. પ્રોફેસર માટે પ્રાચાર્ય શબ્દ આવી રીતે જ્યારે શબ્દો નીચે ઊતરે ત્યારે સમજવું જોઈએ કે સમાજનું પતન થઈ રહ્યું છે. શબ્દનો અર્થ ફરી જ્યારે ઊંચો ને ઊંચો ચડતો જાય ત્યારે સમજવું જોઈએ કે સમાજનું ઉત્થાન થાય છે એટલું બધું સામર્થ્ય શબ્દમાં રહ્યું છે કે શબ્દ એ પરમેશ્વરની શક્તિ છે જે માનવમાં પ્રગટ થઈ છે,—તેનું નામ શબ્દ છે એવી સ્પષ્ટ વાણી જે માનવમાં દેખાય છે તે માનવેતરના જગતમાં આપણે નથી દેખતા માનવને માટે વાણી એ વિશેષતા છે હું હમેશાં શબ્દશક્તિની દર દરું છું અને સાહિત્યકોની પાસેથી એટલી જ અપેક્ષા છે કે તેઓ શબ્દને નીચે પડવા ન દે શબ્દ નીચે ન ઊતરી જાય તેની સાવધાનતા રાખી, શબ્દની સંભાળ કરે, જેથી કરીને ભણે દુનિયામાં લોકો ગમે તે રીતે વર્તતા હોય પણ એમના શબ્દો એમને એ વર્તતાં પાછા ખેંચી લે. એમને પતનમાથી ઉઠાવી લેવા અને જાગૃતિ આપવા એ જ મુખ્ય આશા હું સાહિત્યકારો પાસેથી રાખું છું.

કેટલીક વાર એમ થાય છે કે સાહિત્યકર્તા અને બીજા કલાસંસ્થા લોકોને કહે છે કે તમે અરસિક છો, તમે કેળવાયેલા નથી માટે મારી કળાને તમે સમજી શકતા નથી સાહિત્ય, સંગીત, ચિત્રકળાની ખુબી સમજવા માટે આંખ, કાન, મન કેળવાયેલાં હોવાં જોઈએ, એમ જ ને ન હોય તો તે “ઓપ્રિસિયેષ્ટ” ન કરી શકે—રસમદ્ય ન કરી શકે. આવું થણા સંગીતજ્ઞ, સાહિત્યકો કહેતા હોય છે. આજે લોકો પાસેથી આશા રાખવામાં આવે છે તેથી તદ્દન કાચરી આશા હું ‘રાખું’ છું. અરસિકશિરોમણિને રસ પમાડે તે કવિ કહેવાય કાકિલા માય છે તો એકદમ સૌનું ધ્યાન ખેંચાય છે. પરંતુ કાકિલા એવી અપેક્ષા નથી કરતી કે મારું ગાયન સમજવા માટે કેળવાયેલા કાન હોવા જોઈએ. સરોવરમાં સુંદર કમળો ઝગેલાં હોય છે તે બધાના મનને ખેંચી લે છે, તે મનોહર માલૂમ પડે છે પરંતુ તે એવી અપેક્ષા નથી કરતાં કે મારું રસમદ્ય કરવા માટે લોકોની આખો કેળવાયેલી હોવી જોઈએ. પરંતુ

“ઋતસ્ય પ્રલોકો બધિરા તતહ”

સત્યનો જે પ્રલોક હોય તે બધેર માણસના કાનમાં પહોંચી પ્રવેશ કરે છે. તો જેને શિક્ષણ મળ્યું નથી એવા સહજ અશિક્ષિત મનુષ્યને જે આપણે રસ ન પહોંચાડી શકીએ તો રસનું જરાયું સાવ સુકાર્થ ગયેલું છે એમ હું તો માનું. તો હું તો એમ ન કહું કે પેલા બાઈ રસિક નથી પણ એમ કહું કે રસ પમાડવાની શક્તિ આમનામાં નથી માટે કવિત્વ ઓછું પડે છે. બિલકુલ સહજ બાવે જે શબ્દ બધાને ખેંચી શકે એમાં જ વધારેમાં વધારે કળા પ્રગટ થાય છે અને તેમ થાય તો જે કળા મદ્ય કરવા માટે મદ્યક પાસે વિશેષ શિક્ષણની અપેક્ષા હોય એમાં પણ કાંઈ કળા હોય પણ એ કળા સ્વયંપ્રત્યક્ષ, સ્વયં-સ્પષ્ટ નથી જેમ કે ચંદ્રમા “ચંદ્રમા મનસો જાતાઃ” હોયને સૌના મનને ખેંચી લે છે. નાનું બાળક પણ ચાંદ્રમામાની વત કહે છે અને આમલ રાખે છે કે ચાંદ્રમામા મારી પાસે આવવા જોઈએ,

એટલા માટે આકર્ષણ સહેજે થાય છે. પંક્તીઓને આકર્ષણ થાય છે સૂર્યોદયનું. તે અત્યંત સ્વાભાવિક આકર્ષણ છે. જે વસ્તુ માટે સ્વાભાવિકપણે આકર્ષણ થાય છે, તે વસ્તુમાં સર્વશ્રેષ્ઠ કેળા પ્રગટ થઈ, એવો મારો અભિપ્રાય છે. આ તો હું સહેજે બોલી ગયો.

ટોલ્સ્ટોયે એક વાર ટીકા કરેલી. શેક્સપિયર પર એવું “ક્રિટીસિઝમ” હતું. શેક્સપિયર એક બહુ મોટો મહાન સાહિત્યક મનાય છે પણ એનામાં કંઈ સાર નથી એવા અર્થવાણું કથન ટોલ્સ્ટોયે કયું હતું. તે પોતે એક મહાન સાહિત્યક હતા એમ બધા માને છે અને એમણે પોતે પોતાના ઉપર પણ ટીકા કરી છે કે મેં ઘણી મોટી મોટી નવલકથાઓ લખી છે પરંતુ તેમાં હું કંઈ સાહિત્ય જોતો નથી, પરંતુ જે ભારી નાની નાની કથાઓ છે તેમાં જ ભારી કળા પ્રગટ થઈ છે. કારણ કે પેક્લી જે નાના નાની કહાણીઓ છે તે બિલકુલ સહજતાવે નાનાં છોકરાં પણ સમજી શકે છે અને મોટા માણસો પણ સમજી શકે છે, કેળવાયેલા અને વગર કેળવાયેલા અશિક્ષિતો પણ સમજી શકે છે. જેનું રસગ્રહણ સાવજનિક સર્વજનોલભ્ય, સર્વજનોના હૃદયને જે રપશં કરી શકે તેવી જે વસ્તુ હોય તેમાં સર્વોત્તમ સાહિત્ય પ્રગટ થયું એમ કહેવાય, કેમકે સાહિત્ય એટલે જ સહિત-સાથે એમ થાય છે, જે સાહિત્ય અમુક માણસોની સાથે જવાની કલ્પના કરે. સૌની સાથે જવાની જેનામાં શક્તિ ન હોય, તેનું સાહિત્યપણું સંકુચિત થયું કહેવાય. સાહિત્ય શું એવું ન થઈ શકે કે બધા જ ધમ્મ છે આ મારી સાથે હોય ? જેવી રીતે બધા છોકરાઓ કહે કે મને ગાળ મળવો જોઈએ. સ્વાભાવિક રીતે ગાળ વિશે પ્રાપ્તિ સૌ છોકરાઓને હોય છે તેવી રીતે સાહિત્ય વિશે પણ જો સૌને પ્રેમ ન હોય તો તે સાહિત્ય સાહિત્ય ન રહે, સાહિત્ય થઈ નય. અમુકને માટે જ, કોઈ સ્પેશલ ખાસ સમદ હોય તેની સાથે જ સાહિત્ય જવું હોય અને આખા સમદ સાથે જો તે ન જઈ શક્ય હોય તો તે સાહિત્ય સંકુચિત થઈ

જાન્ય. અને મને ધારતી છે કે આપણું સાહિત્ય હિન્દુસ્તાનમાં ધીરે ધીરે ધાણું સંકુચિત થતું જાય છે, કારણ કે જે સર્વજનોને માટે હતું તે હવે વિશિષ્ટજનો માટે થઈ ગયું. આ કાંઈ સાહિત્યની પ્રગતિ નથી પણ સાહિત્યની સંકુચિતતા જ છે એવું મને લાગે છે. હું ટોલ્સ્ટોયના એ કથનમાં પૂરી રીતે સંમત નથી થતો કે શેકસ્પિયરમાં કશો સાર નથી, પણ ટોલ્સ્ટોયના કથનમાં કે નવાં એણે જે રીતે શેકસ્પિયરની ટીકા કરી છે તે કથનમાં ઘણો સાર છે એમ હું માનું છું; એની ટીકામાં જે દષ્ટિ છે તેમાં એ બહુ સ્પષ્ટ છે એમ હું માનું છું. અને જે રીતનું ટોલ્સ્ટોય સાહિત્ય ધ્રુવે છે તે રીતનું શેકસ્પિયરમાં પણ છે. એટલા માટે શેકસ્પિયરનો ખ્યાલ, થઈ શકે છે કે એમાં પણ સાર છે. પણ તેમ છતાં ટોલ્સ્ટોયની ટીકાનો મમ્ માનવો જોઈએ, એના પર વિચાર કરવો જોઈએ. તમે જાણો છો કે ભાગવતમાં સંસ્કૃતનાં અત્યંત મધુર કાવ્ય લખેલાં છે અને તે જોને અત્યંત આકર્ષક થયેલાં છે. હવે ભાગવત જ લઈએ તો એની ભાષા જરાક કઠણ છે. તેમ છતાં એ બહુ મધુર છે. માધુર્યમાં તો એની સાથે કાંણુ હરીશાઈ કરી શકે? સંસ્કૃતમાં ભાગવત એ અમૂલ્ય ગ્રંથ કહેવાય. આખી જનતાનાં પાપનું જે નિવારણ કરી શકે એવો જે વાગ્વિસર્ગ હશે તે ભગવાનને પ્રિય હોય છે, એ ભગવદ્ પ્રિય થાય છે. આખી જનતાના પાપને ધોઈ શકે એવો જે વાગ્વિસર્ગ હોય તે સર્વોત્તમ કાવ્ય કહેવાય. ઋગ્વેદમાં કવિની વ્યાખ્યા બહુ જ હંકારમાં કરી છે, પરંતુ એમાં બહુ જ સમગ્રદર્શન થાય છે. “પ્રહ્લા દેવાનાં પદવીઃ કવીનામ્ ઋષિઃ વિભાણામ્ ।”

જેવી રીતે વિદ્યોમાં-જ્ઞાનીઓમાં ઋષિ શ્રેષ્ઠ કહેવાય, કેવળ બુદ્ધિથી વિચાર કરનારા તે નહિ પરંતુ જે ધર્મની રક્ષા કરે છે તે દ્રષ્ટા શ્રેષ્ઠ કહેવાય વિદ્યોમાં શ્રેષ્ઠ ઋષિ કહેવાય તેમ કવિતામાં શ્રેષ્ઠ પુરુષ જે પદમાપ્ત થયો છે તે પદવિત્ત પદ્ય કહેવાય. એટલે કે જે

પદ, પદની મુખી પડોંચી ગયો છે તે ઉપર પડોંચીને નીચે લુએ છે અને ચારે તરફ નજર નાખે છે તેને સમય દર્શન થાય છે. સમય દર્શન વિના સદ્વિન્ય નિર્માણ નહિ થાય. એ જાએ ચરે ત્યાંથી ચારે બાજુ લુએ તો સમય દર્શન થાય અને નીચેથી લુએ તો સંકુચિત દર્શન થાય આંખો તાણી તાણીને લુએ તો જેટલું લુએ તેટલું જ દેખાય. એનાથી જરા વધારે સ્પષ્ટ લુએ, ખારીક નજરથી લુએ તો ધાકું વધુ સ્પષ્ટ દેખાય; પણ જેટલું જોવાય તેટલું તે લુએ; પરંતુ તે ઉપર ચરે અને તે પડી ચારે તરફ લુએ તો એને વ્યાપક દર્શન થાય.

“પગ્ગતકો વ ભુમકુ ધીરો બાલે અવેકખતિ”

—જગવાન ગૌનમુદ્ધ બોલી ગયા કે એ જે પર્વતરથ પુરુષ છે તે પર્વત પર ચરે છે અને પડી નીચે લુએ છે, જે ભૂમિ પર ફરનારાઓ છે તેમની સામે તે લુએ છે. તેવી રીતે ગાંતી કરિઓ ઉપર જઈને બધાને લુએ છે. જે ક્ષિપ્રે પેતે વિદ્યારમસ હોય છે તે ખીગતના વિદ્યારાનું માપન નથી કરી શકવાનો. આ એક બહુ વિચિત્ર હું બોલી ગયો. ઘણાને એમ લાગે છે કે સદ્વિના વિદ્યારાનું દર્શન તેને જ થાય, જેને પોતાને એનો અનુભવ હોય. હું જીતહું જ કહું છું કે જેવી રીતે ધર્મગિરિને પોતાને જો તાવ હોય તે તે તાવને ન માપી શકે પરંતુ એને પોતાને તાવ હોનો નથી એટલા માટે જ એ ખીગતના તાવને શીકે માપી શકે છે, તેવી રીતે જે લોકો વિદ્યારથી ઉપર જાય છે, તેઓ ઉદસીન હોય, ઉત્-અસીન હોય, (પોતાને જે અંગે માને, અને સ્વસ્વીકૃત ધર્મ મથા માટે) એ ઉત્તમ દર્શન કરી શકે, સ્વચ્છદાન કરી શકે. એટલા માટે હું એવી અપેક્ષા રાખું છું કે જે સદ્વિન્યનું પાનન મેં કર્યું છે અને જેની માત્ર ઉપર અસર થઈ છે તે તે સદ્વિન્ય ઉપર થયા અને સ્વચ્છદાન ચિરંતન સદ્વિન્ય સમાજને તેના જ આપી શક્યા જેઓ પોતાના મનથી ઉપર પડોંચી ગયા.

મનની અંદર જે ધુમ્મા કરે છે તેઓ ભલે બીજા કેટલાક સહધર્મીઓને આકર્ષણ કરે. જેવી રીતે બાણલાટની કાદંબરી કોઈ કામવિહ્વળ પુરુષ હોય તેને જરૂર ખેંચી શકે, કેમકે પેલો સહલાવી હોય એને એટલું આકર્ષણ થઈ જાય છે. પરંતુ તે સમસ્ત સમાજને ખેંચી ન શકે. અમુક એક અંશ હોય છે એ અંશ જ એનું ગ્રહણ કરી શકે, પણ વાસ્તીકિનું રામાયણ સૌને આકર્ષણ કરે છે કેમકે વાસ્તીકિ પોતે સર્વભૂતાતુકપા રાખનારો હતા પણ પોતે તો પોતાના સુખદુઃખથી પર હતા. વાસ્તીકિ તો પોતાના સુખથી સુખી અને પોતાના દુઃખથી દુઃખી ન હતા. તે બીજાઓના સુખથી સુખી અને બીજાઓના દુઃખથી દુઃખી થઈ શકતો હતો. જે પોતાના સુખથી સુખી, અને પોતાના દુઃખે દુઃખી થતો હશે—જેમકે કોઈ જનવર હોય છે, તેને પછી પોતાના સુખદુઃખથી ભિન્ન કોઈ વસ્તુનું જ્ઞાન નથી રહેતું. એ તો એના પોતાના સુખદુઃખમાં જ ગુસ્તાન રહે છે. તેને આખી સૃષ્ટિમાં “તન્મયમ્ જગત્” દેખાય, એને પોતાનું જગત જ દેખાય છે. પોતે દુઃખમગ્ન છે તો આખું જગત તેને દુઃખમગ્ન દેખાય છે. એને પોતાને શન્યજગત દેખાય છે તો જગત પણ એને શન્ય દેખાય છે.

મારા સંસારમાં એવી આપત્તિ આવી પડી કે હવે મને આખો સંસાર, જગત શન્ય લાગે છે પણ જગત તો પૂર્ણ જ છે, એ કંઈ શન્ય નથી. એ કાલે જેવું હતું તેવું જ આજે છે, અને આવતી કાલે પણ તેવું જ રહેશે પણ મારા ઉપર પણ એવી આપત્તિ આવી પડી છે કે મને તે જગત શન્ય લાગે છે—અને તે લાગે જ છે, આખા જગતને એવો અનુભવ નથી થતો. તો, જેનામાં વિચની સાથે થવાની શક્તિ ન હોય તો તે કવિ ન બની શકે. કવિ કાગિદાસે એક મુંદર વિલાપ વર્ણવ્યો છે “અનર્વિલાપ” એક લાઈએ મને કહ્યું એવો તો મુંદર એ વિલાપ છે, તો મેં એમને પૂછ્યું કે એમાં શું સૌંદર્ય છે ? બાઈ, આ બતાવો તો ખરા. તો એમણે મને કહ્યું કે તે એવું

તો સુંદર છે કે એ સાંભળીને આંખમાંથી એકદમ આંસુ આવી જાય. તો મેં એમને કહ્યું કે ધારો કે માંતો કોઈ છાકરો મરી ગયો અને મા ને વિલાપ કરે તે શું કાળિદાસના વિલાપ કરતાં એનામાં ઓછી શક્તિ હોય છે? તેજ જોઈને આપણી આંખમાં આંસુ ન આવે કે? તો પછી કાળિદાસની વિશેષતા શું હતી? કાળિદાસની વિશેષતા એ હતી કે જે પેલી માને નથી સ્મરતી, પેલી મા તો પુત્રના વિયોગના દુઃખમાં તન્મય થઈ જાય છે. એટલે કાળિદાસને જે સૂઝે છે તે “મરણું પ્રકૃતિઃ શરીરિણાં વિકૃતિભવિતમુચ્યતે-ભુવેઃ” મરણુંને જીવનમાં વિકૃતિ માનીએ તો દુઃખ થાય છે, પરંતુ દુઃખ તો જીવનમાં હોય છે છતાં તેનું આરોપણ મરણું પર કરવામાં આવે છે. દાખલા તરીકે એક માણસ એવો છે કે જે દુઃખથી પીડાય છે અને જે એમાંથી મુક્તિ પામવાની કોશિશ કરે છે, પરંતુ એ દુઃખ મટાડવાનું સામર્થ્ય ના ડોક્ટરમાં છે, ના પત્નીમાં છે, ના એના ભાઈમાં કે ના એના પુત્રમાં છે. એ દુઃખમાંથી એને જે મુક્તિ અપાવે છે તે એના મંદહામિત્ર મૃત્યુ છે. પરંતુ મૃત્યુ ઉપર દુઃખદાયીનો આરોપ કરવામાં આવે છે અને એવું તો ભયંકર વર્ણન કરવામાં આવે છે કે જેથી એવું લાગે કે ચોરને છોડીને શાહુકારને ફરસીએ ચઢાવ્યો. મરણ એ કોઈ આપત્તિ નથી, એ દુઃખમાંથી મુક્ત કરાવનારી વસ્તુ છે. અને મૃત્યુ વખતે જે દુઃખ છે તે જીવનના દોષોને પરિણામે આવેલું દુઃખ છે. તો, જીવનને એમાં જે દુઃખોમાંથી છોડવાનું કોઈનું સામર્થ્ય નથી. તે સંત્રસ્ત જીવેને મૃત્યુ એવી સ્થિતિપ્રાપ્તી દશામાં પહોંચાડી કે છે કે પછી એને ન સુખ થાય, ન દુઃખ થાય. આવા મંદહામિત્રને પણ શત્રુ સમજાવે છીએ. મૃત્યુ આવે છે તો આપણે સ્થિતપ્રજ થઈએ છીએ કે નહિ તેનો જરા પ્રયોગ કરીને જોઈએ છીએ. એક પ્રયોગ તો એ કરીએ છીએ કે પેલા મૃત માણસને નવરાત્રીએ છીએ અને પછી જોઈએ છીએ કે એ દેહ સંતુષ્ટ થાય છે કે નહિ, ખુશ થાય છે કે નહિ. એ દેહને કોઈ સંતોષ મતોં દખાતોં નથી એટલે

આપણે સમજી જઈએ કે એ સ્થિતિપ્રસંગ થઈ ગયો. એ પોતાના સુખથી સુખી નથી થતો, એ તો આપણે જોઈ લીધું. પરંતુ એ પોતાના દુઃખે દુઃખી થાય છે કે નહિ એ જોવા માટે આપણે બીજો પ્રયોગ કરીએ છીએ. આપણે એને અગ્નિ પર બાળીએ છીએ અને જોઈએ છીએ કે અગ્નિના સ્પર્શથી એ દુઃખી નથી થતો ને! એટલે સાબિત થાય છે કે એ પરિપૂર્ણ સ્થિતિપ્રસંગ થઈ ગયો. એને નવંશાંત્રીએ છીએ ત્યારે એ સુખી નથી થતો, એને રંમશાંત્રીમાં લઈ જઈને બાળીએ છીએ ત્યારે દુઃખી નથી થતો. માટે એ સિદ્ધ થઈ ગયું, એ પાંડા નિશ્ચય થઈ ગયો કે “દુઃખેષુ અનુદ્વિગમનાઃ સુખેષુ વિગતસ્પૃહઃ” આવી દશામાં એને વગર પુણ્ય મૃત્યુએ પહોંચાડ્યો. આવી પરમ દશા પ્રાપ્ત કરાવવા છતાં આવી અવસ્થામાં આપણે મહાભિન્નને શત્રુ કહીએ છીએ એ ઉચિત કહેવાય? તો કાળિદાસે અજાવલાપમાં મરણ પ્રકૃતિઃ શરીરિણામ આ ને સાર કાઢ્યો છે તે કાંઈ દુઃખી કે વિયોગી જીવે વિલાપ ક્યો છે તેવો નથી. એટલા માટે કાળિદાસનું મહત્ત્વ છે. તો મને એમ લાગે છે કે સાહિત્યશક્તિ, શબ્દશક્તિ ત્યારે જ માણસ પ્રગટ કરી શકે કે જ્યારે એ સામાન્ય મનથી ઉપર જઈને પછી જનતાના માનસ તરફ જુએ છે. એ ને તન્મયતા છે, પોતાના સુખમાં સુખી થવાની, અને પોતાના દુઃખમાં દુઃખી થવાની એવી તન્મયતા કવિને હોય તો એ કવિ ન બની શકે. ને પોતાના દુઃખમાં તન્મય હોય છે તે તો અમુક લોકોને ખેંચી શકે છે, પરંતુ એ સર્વજનોને ખેંચી શકતો નથી. એનામાં એ શક્તિ પ્રગટ થઈ શકતી નથી માટે મારો આ વિચાર હું આપ લોકોની આગળ રજુ કરવા માગું છું કે સાહિત્યક તરીકે પોતાનું જીવન ને તટસ્થ અને અનાસક્ત કરી શકે એટલું તમારે કરવું જોઈએ અને પછી લોકવિમુખ થવું ન જોઈએ. તટસ્થતા અને અનાસક્તિ કેળવ્યા પછી લોકવિમુખ થઈએ તો તે બંન્ને પાછો એક બીજો ખતરો બોલો થાય. જેમ કાંઈ જીવ પોતાના

સુખદુઃખમાં તન્મય થઈ જાય તો એમાં ખતરો છે, તેમ એવી રીતે જો છવ સુખદુઃખથી પર થઈને લોકવિમુખ થઈ જાય તેમાં પણ ખતરો છે એ યઈ શકે (એ લોકવિમુખ થઈ જાય, તો એ એટલો ઉપર ચઢી શકે છે, જ્યાં એની શબ્દશક્તિ કુંઠિત થઈ જાય છે) તો એવી અવસ્થામાં એ એક પણ શબ્દનું ઉચ્ચારણ ક્યાં સિવાય મહાકવિ થઈ શકે તેમ હું માનું છું. પણ એ અવ્યક્ત થઈ જાય છે અને અવ્યક્તનો સ્પર્શ સમાજને થાય છે પરંતુ અવ્યક્તનું જ્ઞાન સમાજને કે કોઈને નથી થતું માટે લોકોને જેનું જ્ઞાન છે તેને આપણે સાહિત્યક કહીએ છીએ માટે આપણે જે સુખદુઃખથી ઉપર છે, મનથી ઉપર છે, વિકારોથી ઉપર છે અને લોકવિમુખ ન હોય અને પેતાને સાક્ષીરૂપે જોતો હોય અને જો પછી સાહિત્ય પ્રેરણા થાય તો હું એને ઉત્તમ સાહિત્યક સમજું છું. અને એના સાહિત્યને પણ હું ઉત્તમ સાહિત્ય સમજું છું.

હવે આ બુદ્ધાન-આમદાન વગેરે જે ચાલે છે તેમાં તમારે શી મદદ આપવી તે હું તમને સુઝાહું તો તે મારા આધિકારની બહારની એટલા ગણાય, જે હું નથી કરવાનો. પરંતુ હું તમને એટલું જ કહેવા માગું છું કે આ જમાનામાં છેલ્લાં સોદોઢસો વર્ષોમાં જે કલ્પનાઓ આપણા દેશમાં સજી એ વિશેષ કલ્પનાઓમાં આ આમદાનની કલ્પના આવે છે. મેં ઘણીવાર કહ્યું છે કે—અને આજે ખુબ વિસ્તારથી ન કહું તો એટલું જ કહીશ કે—સર્વ ઉપાસનાઓનો અનુભવ સમાન હોય છે એ મહાન વસ્તુ આપણા દેશમાં રામકૃષ્ણ પરમહંસે સાધના કરીને દુનિયાની આગળ મૂકી અને મનથી ઉપર જઈને પરમેશ્વર સુધી પહોંચી ત્યાંના અનુભવ લઈને પાછું વિશ્વસેવા અર્થે લોકોમાં કામ કરવાની એક ભૂમિકા—અતિ મનસૂની ભૂમિકા તરફ બધાનું ધ્યાન શ્રી અરવિંદે ખેંચ્યું. આપણા દેશ માટે આ કંઈ નવી વસ્તુ હતી એવું નથી. આ પહેલાં એનું દર્શન આપણા દેશમાં અને બીજા દેશમાં

મળ્યાઓને થયેલું. પરંતુ એ તરફ વિશેષ રીતે શ્રી અરવિંદે ધ્યાન ખેંચ્યું. અને દુનિયાના કયેશો મટાડવા માટે શસ્ત્રશક્તિ નહિ પરંતુ સત્યાગ્રહ-શક્તિ વિજ્ઞાનના જમાનામાં કામ કરશે તેનું દર્શન મહાત્મા ગાંધીજીએ દુનિયાને કરાવ્યું. આ ગ્રંથ વિશેષ દર્શનો નવભારતમાં પ્રગટ થયાં. તો હું નમ્રતાપૂર્વકે આપની આગળ કહેવા માગું છું કે એવું જ આ એક ચતુર્થદર્શન ભારતમાં સર્વોદય શબ્દની ઉપાસનાથી નિર્માણ થયું છે. જેમ હવા અને પાણી એ સાર્વજનિક છે તેવી રીતે જમિ, લક્ષ્મી, વિચાર અને શક્તિ એ સર્વજનિક હોવી જોઈએ. આ વસ્તુ સૌને માટે છે અને સૌને માટે વાપરવી જોઈએ, એ સર્વસમર્પણ થવી જોઈએ. આ એક વસ્તુ આર્થિક અને સામાજિક ક્ષેત્રમાં કાન્તિ કરાવે એવી વસ્તુ હિન્દુસ્તાનમાં પ્રગટ થઈ છે. તે સર્વોદય શબ્દની ઉપાસનામાંથી પ્રાપ્ત થઈ છે. આ ચોથી વસ્તુ છે એમ હું નમ્રભાવે તમારી આગળ રજૂ કરવા માગું છું અને એ રીતે આ વિશેષ વસ્તુ જે પ્રગટ થઈ છે તેનું ચિંતન-મનન કરજો અને તેની સાથે સહેજે નેટલા સમરસ થઈ શકાય તેટલા થજો એટલી વિનંતી કરીને આ મારું કથન સમાપ્ત કરવા માગું છું.

ગુજરાતમાં ત્યારથી પ્રવેશ કર્યો છે ત્યારથી ગુજરાતના ચહેરાઓમાં હું કાંઈ વિશેષતા જોવા કરું છું—જે વિશેષતા તેઓ પોતે ન જોતા હોય, કેમકે તેઓ પોતાના દૃષ્ટા થઈ શકતા નથી, પરંતુ હું જોઉં છું અને મને લાગે છે કે હિન્દુસ્તાનના આ ખુણામાંથી—આ ગુજરાતમાંથી વિશ્વને કાંઈક મળવાનું છે. જે લેમ ન હોત તો ગાંધીજી ગુજરાતમાં પેદા જ ન થયા હોત. ગાંધીજી ગુજરાતમાં પેદા થયા તે અકસ્માત નથી, પરંતુ ગુજરાતમાં એવી શુદ્ધ શક્તિ પડેલી છે જેનું એ સ્વાભાવિક સ્ફુરણ હતું. તો, એમના ગયા પછી આપણે ગમે તે રીતે વર્તતા હોઈએ તોપણ આપણા સમાજને એમણે જે વ્યાપક દર્શન કરાવ્યું છે તે આ ગુજરાતમાં વિશેષરૂપે કામ